

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1997

Årgång 93 • Häfte 2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör, fil.dr. Gunnar Åselius, Försvarshögskolan, SI/MHA, Box 27805, 115 93 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är 100:– per år, + porto (20:–), och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda genom utsändandet av årets första häfte. Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren, arkivarie Lena Ånimmer, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm. Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.

Redaktionsutskott: riksarkivarie Erik Norberg (samfundets ordförande), professor Göran Dahlbäck samt redaktören.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna, med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig. Artiklar och översikter mottages tacksamt på diskett, varvid använt ordbehandlingsprogram och filnamn anges.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag varit infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Personhistoriska Samfundet

Kallelse till årsmöte

Personhistoriska Samfundet sammanträder till årsmöte *tisdagen den 12 maj 1998 kl. 18.00* i Krigsarkivet, Banérgatan 64, Stockholm. I anslutning till årsmötesförhandlingarna delas det nyinrättade "Personhistoriska Samfundets stipendium för personhistorisk forskning" ut för första gången.

Efter årsmötesförhandlingarna håller förste arkivarien vid Krigsarkivet, fil. dr Lars Ericson ett föredrag med anledning av sin nyligen utkomna bok *Lasse i Gatan*, historien om den i början av 1700-talet verksamme sjörövaren och kaparredaren Lars Gatenhielm och hans hustru Ingela.

Kvällen avslutas med supé för den som så önskar. Till ett pris av 120 kr serveras en varmrätt med sallad och bröd till. I priset ingår också dryck (vin, lättöl eller mineralvatten) samt kaffe och kaka.

Anmälan till supén *senast den 5 maj*.

Varmt välkomna!

Sekreteraren

Föredragningslista vid Personhistoriska Samfundets årsmöte
tisdagen den 12 maj 1998

1. Samfundets ordförande öppnar mötet, som utlysts i kallelse av den 18 april.
2. Val av ordförande för mötet.
3. Val av två personer att justera dagens protokoll.
4. Styrelseberättelsen för 1997 kommenteras av sekreteraren och skattmästaren.
5. Revisorernas berättelse. Frågan om styrelsens ansvarsfrihet.
6. Val av styrelse.
Nuvarande ledamöter: riksarkivarie Erik Norberg (ordf.), fil. dr Björn Asker, professor Göran Dahlbäck, fil. dr Lars Ericson, fil. dr Björn Gäfvert (skattmästare), fil. dr Ulla Johanson, fil. dr Solfrid Söderlind, riddarhusgenealogen Lars Wikström, fil. kand. Lena Ånimmer och fil. dr Gunnar Åselius.

a) Val av ordförande. - Erik Norberg har undanbett sig omval. Som ny ordförande föreslås fil. lic. Lars Rumar.

b) Val av styrelse. - Göran Dahlbäck, Ulla Johanson och Solfrid Söderlind har undanbett sig omval. Som nya ledamöter av styrelsen föreslås fil. dr Olof Hägerstrand,

professor Bo Lindberg och fil. lic. Evabritt Wallberg.

7. Val av tredje ledamoten i redaktionsutskottet. *Nuvarande*: professor Göran Dahlbäck. Som ny tredje ledamot i redaktionsutskottet föreslås Gunnar Åselius.
8. Val av revisorer. *Nuvarande*: kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Lars-Olof Skoglund.
9. Val av revisorssuppleant. *Nuvarande*: fil. dr Andreas Tjerneld.
10. Fastställande av årsavgift för 1999.
11. Kommande utgivning av Personhistorisk Tidskrift.
12. Personhistoriska Samfundets stipendium 1998.
13. Övriga ärenden.
14. Mötet avslutas.

Efter årsmötesförhandlingarna håller förste arkivarien vid Krigsarkivet, fil. dr Lars Ericson, ett föredrag med utgångspunkt i sin nyligen utkomna bok om kaparen Lars Gatenhielm, *Lasse i Gatan*.

Manuel Texeira – drottning Kristinas bankir under tiden i Rom

Av Andrej Andreewitch

Inledning

Ett av de mest framträdande problemen vid drottning Kristinas tronavsägelse 1654 var frågan om hennes framtida underhåll. Drottningen strävade länge efter att ett stort kontantkapital skulle ställas till hennes förfogande. Detta var emellertid något som varken Karl X, riksrådet eller ständerna kunde acceptera. Efter förhandlingar tilldelades Kristina istället ett antal provinser som sedan skulle förse henne med underhåll. Dessa underhållsländer kom att bestå av Norrköpings stad och slott, Öland, Gotland och Ösel, Poel och Neuenkloster i Mecklenburg, Wolgast och de så kallade taffelgodsen i Pommern.¹ Arrangemanget fungerade dock inte som det var tänkt. Avkastningen från underhållsländerna blev från början ojämn och bristfällig, vilket skapade stora ekonomiska problem. Redan kort efter abdikationen började Kristina skuldsätta sig, och tiden i Rom från 1655 fram till hennes död 1689 skulle komma att präglas av stora penningbekymmer.

En man som kom att spela en huvudroll för Kristinas ekonomiska situation under Romåren, var den i Hamburg verksamme bankiren Manuel Texeira. 1655 hade hans far, Diego Texeira, blivit utnämnd till Kristinas bankir och diplomatiska representant i Hamburg, och när fadern dog 1666 övergick titel och funktion till sonen Manuel, som innehade denna ställning fram till Kristinas död. I det följande skall jag behandla relationen mellan Manuel Texeira och drottning Kristina under hennes tid i Rom, och även söka placera förbindelsen i ett större historiskt sammanhang.

Familjen Texeira

Diego och Manuel Texeira kom från en portugisisk, så kallad nykristen² släkt. Med andra ord härstammade de från den stora grupp judar på den iberiska halvön som under århundradenas gång hade tvångsdöpts eller frivilligt övergått till kristendomen för att undkomma förföljelser och diskriminering. Ställningen för de nykristna i Spanien och Portugal var emellertid problematisk. Visserligen hade de under långa perioder kunnat göra lysande världsliga och klerikala karriärer, gifta in sig i adelsfamiljer och bli medlemmar av de spanska och portugisiska hoven, men man glömde aldrig deras judiska ursprung.³ De misstänktes för att vara skenkristna och att i hemlig-

¹ Curt Weibull, *Drottning Christina* (Stockholm, 1961), s. 110 ff.

² I Spanien och Portugal benämndes dessa judiska konvertiter som *conversos* eller *marranos*. Se Hanne Kromann Trautner & Salomon Schulman (red), *Dopet eller döden. Judiskt liv i det medeltida Spanien* (Stockholm, 1996).

³ Familjen Texeira blev genom ingifte medlem av adelssläkten de Sampayo, och hade dessutom släktband till Portugals kungliga familj: Hermann Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe* (Wiesbaden, 1958), s. 164; Bertil Maler, "Drottning Kristina, Abraham Texeira, Daniel Prado och greve Bernardino de Rebolledo", *Nordisk Judaistik: Scandinavian Jewish studies* 2:1 (1977), s. 22 ff.

Andrej Andreewitch, f. 1964, är FK vid Stockholms universitet.

het bevara judisk rit och tradition, vilket var sant för en del av dem men det gällde långt ifrån alla. Under 1400-talet hårdnade klimatet för de nykristna. De utsattes för inkquisitionens processer, blodiga upplopp och diskriminerande lagstiftning. Också efter den stora fördrivningen 1492, då alla bekännande judar tvingats lämna den iberiska halvön, fortsatte dessa förföljelser.⁴ För att undkomma allt detta utvandrade många av dem under 1500- och 1600-talen,⁵ däribland Manuels far, Diego Texeira. Från och med 1620-talet var han verksam som handelsman och portugisisk konsul i Antwerpen, där sonen Manuel föddes 1631. Familjen flyttade sedan till Hamburg 1646. Året därpå återgick Diego och Manuel officiellt till judendomen.⁶ Denna återgång till judendomen var ett allmänt fenomen bland utvandrade nykristna; detta gör att man kan betrakta deras utvandring under 1500- och 1600-talen som en del och en fortsättning av den sefardiska* utvandring som inleddes med fördrivningen 1492.⁷

Diego och Manuel Texeira i Hamburg

Vid tiden för familjen Texeiras flytt till Hamburg vid århundradets mitt fanns här en betydande judisk församling bestående av sefarder med nykristen bakgrund.⁸

Formellt sett var församlingsmedlemmarna förbjudna all trosutövning. De behandlades emellertid med ett stort mått av tolerans av stadsregeringen i Hamburg, senaten. Man översåg bland annat med att de uppförde två synagogor. Fördragsamhet hade sin grund i att många av dessa sefarder var förmögna, starkt affärsinriktade och mycket efterfrågade i de omkringliggande handelsstäderna. Det gjordes bland annat allvarliga försök från den danska staden Glückstadt att locka till sig Hamburgs sefarder.⁹

Församlingens öppna trosutövning och det faktum att de fick uppföra synagogor ogillades starkt av prästerskap och befolkning, och under andra hälften av 1600-talet tog sig de fientliga stämningarna många gånger öppna och aggressiva uttryck. Trots att senaten, som var konsekvent inriktad på att gynna all invandring som kunde främja stadens handel, uppträdde som sefardernas beskyddare, ledde de återkommande angreppen till att situationen för församlingen försämrades; den var tvungen att underordna sig skärpta restriktioner, framför allt avseende sin trosutövning.¹⁰

Från och med 1620-talet hade Hamburgs roll inom den internationella penninghandeln ökat i betydelse, och vid mitten av århundradet var staden Nordeuropas viktigaste bank- och finanscentrum vid sidan av Amsterdam. I takt med denna utveckling blev också penninghandeln allt viktigare för de sefardiska handelsmännen, och många av dem etablerade sig som internationella bankirer och växelhandlare.¹¹ Den

* Sefarder är benämningen på judar som härstammar från den iberiska halvön.

⁴ När de spanska härskarna 1492 fördrev alla judar som inte konverterade till kristendomen, fick dessa en fristad i Portugal. Men de fördrevs också därifrån 1497: Haim Hillel Ben-Sasson, *A history of the jewish people* (Massachusetts, 1976), s. 630 ff; Kellenbenz, s. 14–20; Kromann & Schulman, s. 100–107.

⁵ Utvandringen av nykristna under 1500- och 1600-talen kan inte enbart tillskrivas inkquisitionen och förföljelser, utan måste också sättas i samband med utvecklingen av världsekonomin under denna tid. De nykristna familjerna var ofta starkt handelsinriktade, och deras invandring till Holland, England och Tyskland skedde under den tid tyngdpunkten i den internationella handeln försköts till dessa områden: Kellenbenz, s. 447 f.

⁶ Kellenbenz, s. 163 f.

⁷ Kellenbenz, s. 21 f.

⁸ Församlingen bestod vid denna tid av cirka 500 personer: Kellenbenz, s. 41.

⁹ Kellenbenz, s. 33, 41.

¹⁰ Kellenbenz, s. 45–54.

¹¹ Kellenbenz, s. 456 ff.

ekonomiskt mest betydande och inflytelserika handels- och bankirfirman i sefardförsamlingen drevs av Diego Texeira och sonen Manuel. Firmans verksamhet var bland annat inriktad på juveler, koppar och sjöfartsförsäkringar, och som bankirer och växelhandlare hade Texeiras ett sällsynt högt anseende. Bara ett par år efter ankomsten till Hamburg fungerade Diego som bankir åt de danska och hollsteingottorpska hoven. Denna ställning på finansmarknaden gjorde att Manuel Texeira senare kom att anlitas som subsidieförmedlare mellan Spanien och dess allierade, och i viss mån mellan Frankrike och Sverige.¹²

När Diego Texeira dog 1666 tog Manuel över som firmans överhuvud. I samband med detta övertog också sonen ställningen som Kristinas bankir och diplomatiska representant. Han hade emellertid redan tidigare agerat i denna funktion vid faderns sida.¹³

Drottning Kristina och Manuel Texeira

Som jag nämnde inledningsvis fungerade inte arrangemanget med Kristinas underhållsländer som det var tänkt. Karl X:s polska krig, då framför allt de pommerska godsens tyngdes av genommarscher och inkvarteringar, hade en förödande inverkan på inkomsterna under de första räkenskapsåren.¹⁴ Något annat som inskränkte stort på avkastningen var den dåligt fungerande administrationen. Carl Bildt skrev om den förste generalguvernören för underhållsländerna, Seved Bååt, att denne hade mycket dålig kontroll över sina ämbetsmän, och att han utnämnde inkompetenta underguvernörer. Enligt Bildt var det i många fall så, att underguvernörerna helt underlät att leverera avkastningen till generalguvernören i Stockholm, som sedan skulle förmedla pengarna vidare till Kristina.¹⁵

Trots de bristfälliga inkomsterna inrättade Kristina ett kostsamt hovliv omedelbart efter tronavsägelsen 1655. Följden blev att hon började skuldsätta sig; på nedresan till Rom pantsatte hon exempelvis juveler för 46 000 riksdaler, och redan 1656 var Romhovets ekonomi i fullständig upplösning.¹⁶

Något som måste inskräpas för att ge en bakgrund till de ekonomiska problem som Kristinas liv kom att präglas av, är att hon genom abdikationen endast avsåg sig den svenska kronan, och inte sin status som drottning. För att upprätthålla denna status krävdes ett hov i passande storlek. Under hennes första år i Rom innefattade hovet cirka 60 personer; en siffra som ibland kunde variera till 200 personer.¹⁷

1661 omorganiserades Kristinas finansiella situation genom ett kontrakt som slöts med Manuel Texeira. Merparten av hennes skulder samlades nu hos Texeiras, som hädanefter skulle ta emot hela det årliga underhållet från underhållsländerna. I kontraktet beräknades underhållsländerna ge 107 000 riksdaler om året i avkastning. 8 000 skulle betalas ut som månatligt underhåll till Kristina: sammanlagt 96 000 per år. De resterande 11 000 skulle Texeiras använda till att betala av Kristinas skulder.

¹² Kellenbenz, s. 163, 278 ff, 285, 289 ff, 463.

¹³ Hugo Valentin, *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm, 1924), s. 49 ff.

¹⁴ Weibull, s. 192.

¹⁵ Carl Bildt, *Christine de Suède et le Cardinal Azzolino* (Paris, 1899), s. 131.

¹⁶ Bildt, s. 31 f; Weibull, s. 193.

¹⁷ Marie-Louise Rodén, *The archive of Orazio del Monte, Queen Christina's Grand Chamberlain in Rome. Inventory with an introduction* (Riksarkivets skriftserie 1996), s. 3; Weibull s. 127 ff.

En av kärnpunkterna i kontraktet var att det skulle skänka Kristinas ekonomi stabilitet; det månatliga underhållet skulle nämligen betalas ut oberoende av de oregebundna inkomsterna från underhållsländerna. Texeiras förband sig således att förskotta pengar och ge kredit när tillgångarna från underhållsländerna inte räckte till de månatliga 8 000 riksdalerna.

Texeiras arvoderades med 1000 riksdaler om året samt ränta på förskottat kapital. Kontraktet förnyades 1666 och skulle ligga till grund för de framtida ekonomiska förhållandena mellan Manuel Texeira och drottning Kristina.¹⁸

Kristinas skuldproblem

Det finns många indikationer på att Kristinas inkomster inte höll sig på den i kontraktet beräknade nivån, och att någon långsiktig skuldavbetalning därför aldrig kunde komma till stånd. År 1668 och -69 när inkomsterna från underhållsländerna infördes som del av rikets utgifter, uppgick de till 86 000 riksdaler; med kontraktens enligt underhåll skulle detta ha ökat Kristinas skuldsättning med 10 000 riksdaler per år.¹⁹

Det finns åtskilligt i korrespondensen mellan Manuel Texeira och chefen för Kristinas hov, Orazio del Monte, som pekar i samma riktning.²⁰ I oktober 1672 påpekade Texeira helt kort för del Monte att Kristinas förskott var ansenligt.²¹ Ett par månader senare talade han om att han inte avsåg att göra en aktuell utbetalning om 10 000 riksdaler till hovet, så länge motsvarande summa inte hade kommit från underhållsländerna.²² Ett likartat budskap hade han i juni 1674. Också då ställde han in en utbetalning till hovet på grund av uteblivna leveranser från underhållsländerna.²³ Man kan se denna hållning från Texeiras sida, som ett uttryck för hans intresse av att Kristinas skulder till honom inte skulle nå en alltför hög nivå. Detta aktualiserades också tydligt när Kristina 1679 beordrade en utbetalning av en stor gåva, 1600 dukater i guld, till del Monte. Denna oplanerade utgift var problematisk för Texeira, eftersom den hotade att ytterligare öka Kristinas skuld. Dilemmat accentuerades av det faktum att det var del Monte, mottagaren av breven, som var föremål för gåvan. Att frågan var känslig märks på det omständliga sätt på vilket Texeira lade fram saken. Om denna utbetalningsorder från Kristina skrev Texeira att han skulle lyda, eftersom drottningens makt var suverän och han därför inte kunde neka henne något. Men så påpekade han att denna utgift skulle få förskottet att öka, på ett sätt som skulle göra det svårt för henne att betala tillbaka. Och eftersom Kristina nu inte förmådde betala sin skuld föreslog Texeira att han skulle hålla inne med andra utbetalningar till hovet för att förhindra att förskottet ökade ytterligare. Här visade Texeira att Kristinas makt över sin ekonomi inte var så suverän som hövlighetsfraserna antydde. Texeira lät förstå att det fanns ett villkor för

¹⁸ Kontraktet finns i avskrift hos Carl Bildt: Bildt, s. 105 ff.

¹⁹ Georg Wittrock, *Karl XI:s förmyndares finanspolitik* del II (Uppsala, 1914), s. 417.

²⁰ Här avses den korrespondens som finns i Riksarkivets del Monte-samling Volym ett. I nothänvisningarna refererar jag till breven i samlingen enligt följande: RA, del Monte., I, (brevnummer)

²¹ RA, del Monte., I, nr. 9, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 4 oktober 1672, Hamburg. "J'ay une avance considerable avec Sa Majesté." (Alla citat återges utan normalisering till modern stavning)

²² RA, del Monte., I, nr. 21, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 27 december 1672, Hamburg. "Je ne suis pas obligé a debourser qu'apres la nouvelle de la delivrence des marchandises/.../je suis resolu a ne pas accepter ce 10/M que j'aurai la notice que pareille somme/.../sont entre les mains d'Henriques/.../"

²³ RA, del Monte., I, nr. 28.

denna gåva till del Monte; om den utbetalades skulle Texeira kompensera detta genom att hålla inne med delar av hovets underhåll.²⁴ Det finns också exempel långt senare på denna hållning hos Texeira. I juli 1688, knappt ett år för Kristinas död, skrev Texeira till del Monte att intäkterna från underhållsländerna måste fås att öka; om inte skulle Texeira tvingas sänka underhållet.²⁵

Det faktum att Manuel Texeira återkommande markerade sitt missnöje med Kristinas förskott, och att han ibland gick så långt som att sänka eller hålla inne med det kontraktsevenliga underhållet för att hålla skuldnivån nere, tyder på att Kristinas inkomster inte förslog till någon skuldavbetalning. Texeiras agerande kan istället ses som ett tecken på att skulderna till honom ökade på ett sätt som riskerade att utgöra ett hot mot hans ekonomiska intressen.

Ytterligare en omständighet som visar att någon skuldsanering aldrig kom till stånd är att Kristina efterlämnade stora skulder. Efter Kristinas död fick Texeira driva en flerårig process för att få den efterlämnade skulden reglerad,²⁶ och de juveler Kristina pantsatt för 46 000 riksdaler kunde aldrig lösas ut under hennes levnad.²⁷

Manuel Texeiras finans- och affärsnät

Det faktum att Manuel Texeira skulle förmedla avkastningen från underhållsländerna ned till Rom, innebar långt ifrån att bara ta emot kontanter från generalguvernören i Stockholm. Texeira tog också emot varor från underhållsländerna för omvandling till kontanter. Tack vare sin ställning som storskalig aktör inom fjärrhandeln kunde han sälja varorna vidare på den internationella marknaden. I korrespondensen till del Monte finns exempelvis många uppgifter om kopparleveranser.²⁸

En viktig aspekt av denna handel var att Texeira kunde leverera varorna vidare för försäljning till någon i sitt omfattande kontaktnät. En affärskontakt som Texeira refererar till i breven i samband med leveranser från underhållsländerna är familjen Nunes Henriques i Amsterdam.²⁹ De tillhörde Manuel Texeiras släktkrets och var en av hans allra viktigaste förbindelser både avseende varuhandel och kapitalaffärer. Nunes Henriques var liksom Texeiras framstående sefardiska affärsmän med nykristen bakgrund.³⁰ Vikten av denna förbindelse till Amsterdam kan knappast överskattas med tanke på stadens betydelse för världshandeln under denna tid.

Kristinas inkomstkällor låg långt ifrån hennes hov. Därför var hon i behov av någon som inte bara kunde sälja hennes varor; dessutom behövde hon säker kapitalförmedling över stora avstånd och nationsgränser. Den internationelle bankiren och

²⁴ RA, del Monte., I, nr. 50, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 21 juni 1679, Hamburg. "Je pourrois conserver mon avance en etat qu'il ne s'augmentasse, puisque Sa Majesté n'a pas la commodité de le diminuer!.../me permette la retention de quelquechose."

²⁵ RA, del Monte., I, nr. 66, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 21 juli 1688, Hamburg. ".../me rembourser sur les provisions de l'année."

²⁶ Genom att Kristinas arvinge och närmast förtrogne, kardinal Azzolino, hade avlidit bara några månader efter Kristina, trädde kardinalens avlägsne släkting, Pompeo Azzolino, fram som arvinge och lyckades bemäktiga sig kontrollen över Kristinas dödsbo. Han förhalade bouppteckningen och började sälja en del av kvarlåtenskapen, vilket var det som tvingade Manuel Texeira till en process mot denna Pompeo Azzolino; detta för att få Kristinas skuld återbetald: RA, del Monte., I, nr. 101, 102, 112, 116.

²⁷ Karl XI tillkännagav efter Kristinas död att han ämnade reklamera dessa i Holland pantsatta smycken: RA, del Monte., I, nr. 106.

²⁸ RA, del Monte., I, nr. 8, 14, 20, 23, 25, 60, 61.

²⁹ RA, del Monte., I, nr. 4, 8, 11, 14, 22.

³⁰ Kellenbenz, s. 170.

växelhandlaren Manuel Texeira, som anlätades av både Spanien och Frankrike som subsidieförmedlare, var specialist på kapitalöverföring. I korrespondensen till del Monte kan man se exempel på hur kapitalförmedlingen ned till Rom gick till. 1679 meddelade Texeira i ett brev att han tillsänt Kristina 3 000 ecus, och att dessa skulle betalas ut genom Texeiras kontakt i Rom, bankiren Sanches.³¹ En annan som fick order om utbetalningar var bankiren Valensin. Denne befann sig visserligen i Venedig men fick ändå order om att betala ut summor i Rom.³² Av allt att döma gick betalningsordrarna via Valensin i Venedig för att sedan betalas ut i Rom av Sanches. Något som ger en viss upplysning om detta förhållande är det brev från 1688 där Texeira uttalade sin irritation över Sanches, för att denne gjort utbetalningar utan att ha fått order om det. Detta, skrev Texeira, skapade problem med hans kontakter i Venedig, eftersom han där inte alltid hade mer kapital än det som skulle täcka planerade utgifter.³³ Sanches utbetalningar i Rom drogs med andra ord på ett konto som Texeira hade hos Valensin i Venedig.

De handels- och finanskontakter som förekommer i breven, Nunes Henriques, Valensin och Sanches, utgjorde alla en del av Texeiras sefardiska kontaktnät.³⁴ Till detta nät hörde också familjen Lopes Suasso i Haag, de Yllan i Antwerpen, Soares i London, Martins i Paris och Orgaz i Livorno.³⁵

Manuel Texeiras intressen i relationen till Kristina

Av det som hittills visats kan man dra slutsatsen att Manuel Texeira fyllde en mycket viktig funktion för Kristina och hennes hov. Drottningen hade onekligen ett stort behov av kapital för att upprätthålla sitt hovliv, och det var genom Texeiras avsevärda kreditmöjligheter som underhållsländernas ojämna och bristfälliga leveranser kunde kompenseras. Genom hans omfattande kontaktnät kunde varor säljas och kapital förmedlas. Vari låg då Manuel Texeiras intresse i denna förbindelse till Kristina? Enligt kontraktet från 1661 arvoderades Texeira med 1 000 riksdaler om året för sina tjänster. Till detta kom ränta på förskotterat kapital. Dessa inkomster var säkerligen inte betydelselösa, men de kan inte ha varit någon avgörande drivkraft till att Texeira vidmakthöll relationen till Kristina. Hennes arvode och betalningsförmåga var förmodligen inte något som utmärkte henne i jämförelse med andra presumtiva kunder. Vad var det då utifrån Texeiras perspektiv som gjorde denna förbindelse åtråvärd? En händelse som är mycket innebördsdiger när det gäller förståelsen av vad relationen till Kristina innebar för Texeira, är dennes flytt från Hamburg till Amsterdam 1698.

Efter Orazio del Montes och Kristinas död 1688 respektive 1689, fortsatte Texeira med sin romerska korrespondens, men nu med Orazios son, Giovanni Mattia del Monte.³⁶ I juni 1697 underrättade Texeira denne Giovanni Mattia del Monte att han

³¹ RA, del Monte., I, nr. 48.

³² RA, del Monte., I, nr. 55.

³³ RA, del Monte., I, nr 69, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 23 augusti 1688, Hamburg. "/.../il l'a fait en plusieurs occasions, ce qui embarasse mes correspondents de Venize, ou jen ay pas toujours d'argent inutile."

³⁴ Bildt, s. 34.

³⁵ Kellenbenz, s. 288, 458.

³⁶ Denna korrespondens härrörde till stor del från att Manuel Texeira och Giovanni Mattia del Monte samarbetade under den bouppdelning som inleddes efter Kristinas död. Under denna långdragna och juridiskt komplicerade process behövde Texeira någon som företrädde hans intressen i Rom. Här fanns ett ömsesidigt intresse av samarbete; vid Kristinas död förfogade nämligen Texeira över pengar som tillhörde familjen del Monte, och som Giovanni Mattia således endast kunde få utbetalade med Texeiras hjälp.

blivit tvungen att anhålla om den danske kungens beskydd på grund av uppblossande fientligheter mot judarna i staden. Den danske kungen besvarade denna anhållan med att utnämna Texeira till sin diplomatiska representant i Hamburg. Men trots detta skrev Texeira: ”/.../jag fruktar att oroligheterna i denna stad ändå kommer att tvinga mig att dra mig tillbaka någon annanstans.”³⁷

Häftiga motsättningar hade alltså utbrutit 1697 beträffande judarna i Hamburg. Senaten som under hela 1600-talet konsekvent uppträtt som sefardernas beskyddare, sökte stävja angreppen som kom från stadens skråorganiserade borgerskap. Som nämnts tidigare hade sefarderna upprepade gånger blivit föremål för befolkningens fientligheter: I samband med att senaten 1668 hade tillåtit församlingen att bygga en synagoga ledde prästerskapets agitation och det folkliga missnöjet till oroligheter. Liknande händelser utspelade sig vid flera tillfällen under 70-talet. Frågan om judarna var en bidragande orsak till de stridigheter som förekom mellan borgerskapet och senaten under hela den senare hälften av århundradet.³⁸

Under inverkan av de oroligheter som utspelade sig 1697 beslutade senaten om en extraskatt om 20 000 mark för sefardförsamlingen, som en eftergift till den judefientliga oppositionen. En tredjedel av detta föll på Manuel Texeira. Dessutom gjordes förordningarna gentemot judarna i staden striktare, bland annat i form av en skärpning av det redan tidigare existerande förbudet mot hus- och markinnehav samt en reglering av i vilka delar av staden de hade tillåtelse att bo.³⁹

Den danske kungens diplomatutnämning gav Texeira formellt sett skattebefrielse. Därmed skulle han vara utom räckhåll för den nya extraskatten. Men till följd av borgerskapets motstånd kunde inte senaten erkänna hans diplomatstatus; detta tycks ha varit en starkt bidragande orsak till att Texeira 1698 beslutade sig för att flytta med sin familj till Amsterdam, den tidens stora sefardiska centrum i Europa.⁴⁰

Man kan sluta sig till att Texeira lämnade Hamburg för att han ansåg sin situation alltför utsatt och oförutsägbar. Finns det då skäl att anta, att denna osäkra situation skulle ha tett sig annorlunda om han fortfarande varit i tjänst hos Kristina? För att söka besvara denna fråga skall jag visa på några händelser under 1660-talet då Manuel Texeira och hans far befann sig i utsatta situationer, för att se vilken inverkan förbindelserna med Kristina hade.

På grund av familjen Texeiras konvertering till judendomen vid slutet av 1640-talet hade den kejsrerliga regeringen inlett en mycket utdragen process mot Manuels far, Diego Texeira, som då var familjens överhuvud. Han anklagades inte bara för att ha avfallit från den kristna tron, utan också för att ha förfört sin familj till judendomen. Som en följd krävde kejsarmakten att Diego skulle gripas samt att hela familjens förmögenhet skulle beslagtgas. Enligt Hermann Kellenbenz är det uppenbart att den kejsrerliga regeringen framför allt ville bemäktiga sig Texeiras stora förmögenhet.⁴¹ Processen drog ut på tiden och 1663 försökte kejsarmakten att få Diego Texeira utlämnad genom att sända en fiskal till Hamburg. I denna situation

³⁷ RA, del Monte., I, nr. 142, Manuel Texeira till Giovanni Mattia del Monte, 26 juni 1697, Hamburg. ”Je ne say pas/.../si j’ay mandé a Votre Excellence que j’ay été obligé a demander la protection de Sa Majesté le Roy de Danemark pour me mettre a couvert des insultes de bourgeois de cette ville contre notre nation, et Sa majesté ne me la pas seulement accordé, mais m’a encore fait la grace de declarer son conseiller et resident, je crains que les desordres de cette ville m’obligeront encore de retirer ailleurs/.../”

³⁸ Kellenbenz, s. 49 ff.

³⁹ Kellenbenz, s. 52 f.

⁴⁰ Kellenbenz, s. 394 f.

⁴¹ Kellenbenz, s. 386.

lyckades Kristina utverka att Sveriges riksråd uttalade sitt beskydd över Texeira, och staden uppmanades att inte lämna ut honom till den kejserlige representanten, som till slut fick resa med oförrättat ärende. Under de tre följande åren ingrep Kristina via riksrådet på samma sätt.⁴²

När Diego dog 1666 riktade sig den kejserliga regeringen mot Manuel Texeira, och sände samma år en representant till Hamburg för att på nytt söka driva fallet. Manuel Texeira kände sig då så pass hotad att han satte alla sina tillgångar i säkerhet och vände sig till det svenska riksrådet med anhållan om beskydd, varpå Sveriges diplomatiska representant i Hamburg beordrades kräva diplomatiskt rättsskydd för Texeira. Senaten gick riksrådet till mötes och garanterade Texeira kunglig diplomatisk status. Efter förhandlingar kunde processen biläggas genom en överenskommelse mellan Manuel Texeira och kejsarmakten.⁴³

Kärnpunkten beträffande de påtryckningar riksrådet utövade för Diego och Manuel Teixeiras räkning, var själva erkännandet av den diplomatstatus och det rättsskydd som Kristinas utnämning formellt tillförsäkrade dem; varken när det gäller Kristinas utnämningar av Diego 1655 och Manuel Texeira 1666, eller dennes danska utnämning 1697, hade det räckt med själva utnämningen för att uppnå rättssäkerhet. Därtill krävdes beslut av Hamburgs senat. Om detta skriver Hugo Valentin att senaten var tillmötesgående inför de svenska påtryckningarna och att den sannolikt välkomnade riksrådets skrivelser. Senaten sökte ju sedan gammalt av handelsekonomiska hänsyn driva en tolerant politik gentemot den sefardiska församlingen och ville i linje med detta se till att Texeira stannade i staden, bland annat genom att garantera honom diplomatstatus. Den svenska interventionen skulle då, hävdar Valentin, ha givit senaten det stöd gentemot kejsarmakten och den borgerliga antijudiska oppositionen, som krävdes för att kunna driva igenom sin toleranta linje gentemot Texeira.⁴⁴

Om man betraktar händelserna på 1660-talet tillsammans med dem som utspelades 1697, finns det mycket som tyder på att senaten hela tiden sökte vidmakthålla gynnsamma förutsättningar för Texeira, och att den misslyckades med detta under händelserna 1697, då Texeira inte längre åtnjöt Kristinas och Sveriges riksråds beskydd. Man kan förmoda att det aktiva och mäktiga stöd Texeira fick från Sverige genom sina förbindelser med Kristina hade kunnat ge händelserna 1697 en annan utgång. Visserligen åtnjöt Texeira Danmarks stöd 1697, men man får anta att stormakten Sverige hade kunnat utöva mer utslagsgivande påtryckningar.

Det Kristina kunde bistå Manuel Texeira med var med andra ord inte bara diplomatutnämningen, utan dessutom den politiska makt som behövdes för att ge diplomatstatusen en konkret innebörd; det var härigenom Texeira kunde åtnjuta skydd mot hotet om diskriminerande pålagor och beslagttagande av hela familjens egendom. För honom var det över huvud taget av stor vikt att ha detta mäktiga stöd i en kultur där judefientligheten var en integrerad del av såväl lagstiftning som politik och folkliv.

När Manuel Texeira flyttade till Amsterdam 1698 var det inte bara han och hans närmaste som lämnade staden, utan också hela det familje- och släktföretag som vuxit upp runt honom. Kellenbenz liknar det vid ett konsortium eller en hel finans-

⁴² Kristina utövade också påtryckningar för att garantera Teixeiras resefrihet: Kellenbenz, s. 388; Valentin, s. 52 ff.

⁴³ Kellenbenz, s. 391. Valentin, s. 55.

⁴⁴ Valentin, s. 55 f.

grupp, vars flytt innebar en allvarlig förlust för Hamburgs ekonomiska liv. Börsen i Hamburg genomled en chock skriver Kellenbenz beträffande denna händelse.⁴⁵

Manuel Texeira inom hovkretsen

En fråga som inställer sig beträffande Manuel Texeiras relation till Kristina, är huruvida hans judiskhet påverkade hans sociala status inom drottningens hov. När det gäller de mellanmännsliga relationerna kan man framför allt se till hans kanske viktigaste kontakt inom hovet, Orazio del Monte, och det som torde kasta ett visst ljus över deras förhållande är en kort granskning av hur de förhöll sig till varandra i samband med intriger och konflikter inom hovkretsen.

I ett brev till del Monte från 1672 informerade Texeira upprört om det förtal han ansåg sig ha blivit utsatt för av Franciskus Rapicani, Kristinas sekreterare. Texeira underströk att han vilade tryggt i vissheten om sitt goda namn och sade sig därför inte behöva göra någon stor sak av denna affär. Det som gjorde honom arg, skrev Texeira, var att denna ”nolla” skadade drottningens intressen genom sitt dåliga uppförande. Dessutom, tillade han, skulle drottningen aldrig ha anlitat honom om det funnes någon sanning i detta förtal.⁴⁶ Kort därefter var del Monte av allt att döma in-dragen eller på väg att dras in i konflikten. Kristinas tjänstemän Broberg och Santini hade deltagit i någon slags tillrättavisning av Rapicani och nu väntade sig Texeira också del Montes deltagande.⁴⁷ I ytterligare ett brev samma månad kan man se att konflikten har stegrats. Texeira för nämligen ut i extremt hårda ordalag mot Rapicani; det talades om att bryta ben och skära av öron. Man kan dock förutsätta att dessa kraftuttryck inte användes i någon bokstavlig mening. Vid det här laget var det emellertid helt klart att del Monte hade dragits in i konflikten, eftersom Texeira skrev: ”.../hur vågar denne pygmé motarbete er.”⁴⁸ Schismen tycks så småningom ha ebbat ut.

En konflikt av långt allvarligare slag utspelade sig mer än ett decennium senare, nämligen den mellan Manuel Texeira och den dåvarande generalguvernören för underhållsländerna, Johan Paulin Olivecrantz. I november 1685 hade Texeira fått reda på att Olivecrantz smidde ränker mot honom. Texeira skrev till del Monte att Olivecrantz hade förklarat honom fiendskap och att han spritt ut uppgifter överallt om att han skulle se till att Texeira avslutade sin tjänstgöring hos Kristina. Texeira hävdade att Olivecrantz agerade på ett sätt som skapade förseningar i fråga om leveranserna från underhållsländerna, och sade sig inte kunna fortsätta med sina utbetalningar av hovets underhåll under dessa förhållanden.⁴⁹ Om denna konflikt skriver för övrigt Valentin att Kristina tydligt tog parti för Texeira. I en skrivelse till Olivecrantz skall hon ha förebrått honom för ”att avsiktligt sökt fördröja inbetalningarna till

⁴⁵ Manuel Texeira levde i Amsterdam fram till 1705, och dog där 74 år gammal: Kellenbenz, s. 166, 298 f., 483.

⁴⁶ RA, del Monte., I, nr 14, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 1 november 1672, Hamburg. ”J’ay une telle presumption de mon comportement et du nom qui mes actions m’ou acquit/.../vivant en cette confiance je ne fais pas cas de luy/.../suis seulement marry de ce que les interets de la Majesté/.../par la mauvaise conduite de cette homme de neant.”

⁴⁷ RA, del Monte., I, nr 15.

⁴⁸ RA, del Monte., I, nr 16.

⁴⁹ RA, del Monte., I, nr 62, Manuel Texeira till Orazio del Monte, 21 november 1685, Hamburg. ”.../les embuches, qui Monsieur le gouverneur et Monsieur Silvercrona trament contre moi/.../publié partout/.../m’allont mettre hors du service de Sa Majesté.”, ”.../car si ces Messieurs continuent a me retenir les revenus, il ne sera pas juste que je m’engage d’avantage par des nouvelles remises/.../”

Texeira för att söka förmå denne att uppsäga sitt med henne slutna kontrakt, och hon tillägger vredgat en försäkran, att han aldrig kommer att lyckas därmed.⁵⁰

Under dessa konflikter fanns hos Teixeira ett givet antagande om del Montes förtroende och frändskap. del Monte förväntades företräda Teixeiras intressen, och man bör dessutom komma ihåg att det med största sannolikhet hade varit mycket ofördelaktigt för Teixeira om hans oförblommerade anklagelser och utbrott hade förts vidare. Denna kontakt tycks således ha präglats av ett konfidentiellt samförstånd; något som tydligt vittnar om detta, är det som står att läsa i ett brev från oktober 1672. Där skrev Teixeira om sitt missnöje med det avtal som slutits med en av underhållsländernas arrendatorer.⁵¹ Detta avtal, sade han, innebar för stora ekonomiska risker för honom; så tillade han att han måste se längre än hans näsa räcker, annars skulle han gå i samma fälla som han sett andra falla i. Här syftade Teixeira på andra som hade haft affärer och ekonomiska förbindelser med Kristina.⁵² Dessa Teixeiras yttranden måste rimligen ha varit riskfyllda, i det att Kristina själv omnämndes i tämligen negativa ordalag.

Ytterligare en aspekt av denna uppenbarligen förtroliga arbetsrelation, var att Teixeira faktiskt kunde ange sin trosutövning som skäl när det gällde att förklara varför han ibland skötte vissa uppgifter på ett sätt som avvek från det vanliga. Vid två tillfällen hösten 1672 hänvisade Teixeira till judiska högtider när han berättade om varför han inte kunnat sköta sin korrespondens som han brukade.⁵³

När det gäller Manuel Teixeiras mellanmännliga kontakter inom hovkretsen kan också nämnas att Teixeira, när han skötte sina administrativa åligganden i underhållslandet Pommern, personligen överlade med tjänstemännen där. Dessutom finns uppgifter om att hovtjänstemännen bodde hos Teixeira när de reste genom Hamburg.⁵⁴ Det finns således flera omständigheter som tyder på att Teixeira inte var utsatt för någon negativ särbehandling på grund av sin judiskhet, och att han var en assimilerad del av hovet och dess grupp av tjänstemän, så långt nu det geografiska avståndet tillät det. Detta måste naturligtvis sättas i samband med Kristinas eget, mycket fördomsfria förhållande till Diego och Manuel Teixeira. Hon tillbringade långa perioder hemma hos Teixeiras eller någon av hans närstående under sina resor till och från Sverige. Den sista och längsta vistelsen inledde Kristina i juni 1666. När hon vid detta tillfälle anlät till Hamburg avböjde hon den bostad som staden låtit i iordningställa åt henne, och installerade sig istället hos Teixeiras släkting Emanuel Nunez da Costa, något som skapade stor förargelse hos det judefientliga prästerskapet. Först i oktober 1668, efter mer än två år, lämnade Kristina Hamburg.⁵⁵

Kristina tycks över huvud taget ha varit sympatiskt inställd till det judiska folket. Hon var kunnig i hebreiska och stod i förbindelse med judiska lärde, såsom Baruch Spinoza och den berömda rabbinen Menasseh ben Israel.⁵⁶ Hennes upplysta hållning

⁵⁰ Valentin, s. 57.

⁵¹ Avtalet hade slutits med affärsmannen Jacob Momma-Reenstierna, enligt vilket denne arrenderade Gotland och Ösel. Missnöjet härrörde från att Momma-Reenstierna kommit på obestånd och därför mycket bristfälligt levererade arrendena till Teixeira; som en följd fick denne låna ut långt mer kapital än vad han ansåg acceptabelt: Kellenbenz, s. 283; RA, del Monte., I, nr. 10.

⁵² RA, del Monte., I, nr. 9.

⁵³ RA, del Monte., I, nr 10, Manuel Teixeira till Orazio del Monte, 8/18 oktober 1672, Hamburg. "A cause de mes festes j'ay ordonné a mon secretaire de vous adresser les lettres a Rome."; liknande påpekande i nr. 11. (Det judiska nyåret firas vid denna tid.)

⁵⁴ RA, del Monte., I, nr. 15, 62.

⁵⁵ Valentin, s. 49 ff.

⁵⁶ Valentin, s.42 ff.

visade sig också på andra sätt: När kejsar Leopold I hade beslutat att fördriva alla Wiens judar 1670, sökte Kristina förhindra detta genom skrivelser till både påve- och kejsarmakten; dock utan resultat. Vid ett annat tillfälle skall hon, enligt Carl Bildt, genom en kungörelse ha tagit judarna i Roms ghetto under sitt speciella beskydd.⁵⁷

Judar vid hoven – ett utbrett fenomen

Enskilda judar hade sedan århundraden tjänstgjort hos europeiska furstar och hov, men 1600-talet skilde sig från tidigare epoker genom företeelsens omfattning. Under århundradets andra hälft kom judar att inneha ämbeten vid snart sagt alla hov i det Tysk-romerska riket. Detta mönster av judar som tjänstgjorde vid hoven under 1600-talet har karaktäriserats som hovjudenheten, eller *das Hofjudentum*.⁵⁸

Hovjudenhetens kärnområde var visserligen det Tysk-romerska riket, men fenomenet existerade också i de omkringliggande länderna. Dess framväxt kan kopplas till flera samverkande faktorer; några av de viktigaste var behovet av ekonomisk uppbyggnad efter det 30-åriga kriget, framväxten av en absolutistisk stat, och en ny syn på handel och ekonomi. I uppbyggnadsfasen efter det 30-åriga kriget strävade furstarna i det Tysk-romerska riket efter att förändra och centralisera sina stater. De sökte bygga upp effektiva administrationer och välorganiserade stående arméer. Den absolutistiska statens alla ambitioner innebar stora kostnader, varför denna utveckling var intimt sammanbunden med den politiska maktens intresse av att öka statens intäkter. En stark ekonomi och en ändamålsenlig administration blev därför ett överordnat intresse på ett sätt som var helt nytt. För judarnas del innebar det i jämförelse med tidigare århundraden att deras ekonomiska nyttopotential och användbarhet för staten kom att spela en större roll än deras religiösa tillhörighet.⁵⁹

Den ekonomiskt betingade tolerans som manifesterade sig i hovjudenheten var en del av ett större internationellt skeende. Det fanns överhuvud taget en stor tilltro till judisk handel och kapitalförmedling under 1600-talet. Judiska finansärer anlätades av huset Stuart, det danska kungahuset, Wilhelm av Oranien, Oliver Cromwell samt den tysk-romerske kejsaren. Framgång inom handel och ekonomi förknippades med judisk närvaro. Det fanns exempelvis en uppfattning att Hollands och Englands kraftfulla utveckling härvidlag hade ett samband med invandringen av judar.⁶⁰ Bakom denna för judarna gynnsamma utveckling låg till stor del den sefardiska utvandring från den iberiska halvön, som pågått sedan slutet på 1400-talet. Den resulterade under 1600-talet i ett världsvitt handels- och kontaktnät, varigenom den europeiska judenheten kom att genomgå ett avgörande uppsving beträffande makt och inflytande. Fernand Braudel har i detta sammanhang talat om en sefardisk ”boom”.⁶¹

Vad var det då som gjorde att en hovjudeinstitutionen växte fram just inom det tysk-romerska området? Framväxten av en centraliserad stat och en ny syn på eko-

⁵⁷ Bildt, s. 108. Valentin s. 57.

⁵⁸ Friedrich Battenberg, *Das europäische Zeitalter der Juden*, Band I (Darmstadt, 1990), s. 245 ff; *Encyclopaedia Judaica*, Vol. 5, s. 1007.

⁵⁹ Selma Stern, *The court jew* (Philadelphia, 1950), s. xiii, 1ff, 15, 60.

⁶⁰ Stern, s. 63.

⁶¹ Ben-Sasson, s. 692 ff, 733ff; Fernand Braudel, *Marknadens spel. Civilisationer och kapitalism 1400-1800*, Band II (1979), övers. (Stockholm 1986), s. 144.

nomi var självklart inte unik för de tyska staterna, men här var förutsättningarna för handel och ekonomisk expansion dåliga i jämförelse med omkringliggande länder. I norr dominerade stormakten Sverige Östersjön. I väster låg de mäktiga handels- och sjöfartsnationerna Holland och England. Underskottet på kapital och behovet av finansiell uppbyggnad var således särskilt accentuerad i det Tysk-romerska riket, inte minst genom det trettioåriga krigets destruktiva inverkan på ekonomin. I denna fas var den generella tendensen att den judiska invandringen till städer och stater tilläts öka markant för att höja antalet produktiva skattebetalare inom befolkningarna.⁶² Kapitalbristen gjorde att hoven behövde handelsmän och bankirer som inte bara själva hade stort kapital; vad man framför allt behövde var sådana som effektivt kunde förmedla kapital över stora avstånd och vars kontaktnät kunde tillhandahålla krediter från den internationella kapitalmarknaden. De judiska finansmännens internationella kontaktnät gjorde dem därför mycket användbara, vilket gjorde att de fick träda i tjänst hos furstarna som kapitalförmedlare och finansiella rådgivare.⁶³ En annan viktig orsak till att man vände sig till judarna var att de var billigare än kristna finansiärer. För de judiska finansiärerna var privilegierna som åtföljde hovjudedepositionen så mycket värda att de nöjde sig med mindre motprestationer. Hovjudarna var nämligen undantagna från de pålagor och juridiska restriktioner som de allmänna judeförordningarna innebar, såsom extraskatter och avgifter, och en mycket begränsad närings- och rörelsefrihet. En del av hovjudarnas arvode var således kostnadsfritt; det betalades ut genom att de lyftes upp från en rad diskriminerande förutsättningar.⁶⁴

Hovjudarnas verksamhetsområden innefattade långt mer än det rent finansiella. Förutom att de var rådgivare och administratörer fick de också diplomatiska uppdrag. Bristen på kompetens inom förvaltningen gjorde att de också här kunde fylla ett tomrum.⁶⁵ Redan under det trettioåriga kriget hade framstående judar dessutom etablerat sig som arméleverantörer, både på den svenska och den kejserliga sidan, och de fortsatte i denna funktion efter kriget. Genom kontakterna med det judiska kraftcentrat i Östeuropa, Polen och Litauen, kunde exempelvis de stora mängder livsmedel rekvideras, som behövdes för de stående stridskrafterna. Dessa judar hade även de förbindelser som krävdes för att tillfredsställa de tyska barockhovens Versaillesinspirerade behov av lyxvaror; det gällde allt från ädelmetaller, juveler och siden till porslin och kryddor.⁶⁶

Ytterligare en viktig orsak till att de tyska furstarna knöt judar till hoven och över huvud taget sökte främja deras verksamhet inom handel och ekonomi, var att judarna utgjorde en grupp vid sidan av andra samhällsgrupper, såsom skrän, gillen, adel och prästerskap. Furstarnas strävan att förändra och centralisera sina stater, och deras försök att omforma det ekonomiska livet med nya idéer, mötte stort motstånd från dessa grupper. Detta var ett viktigt element i intressegemenskapen mellan hoven och hovjudarna, i den meningen att motståndet till furstarnas strävan efter samhällsförändring kom från grupper som sedan århundraden hade motarbetat judenheten. I synnerhet gällde detta skrän och gillen. Dessa korporationer slog traditionellt vakt

⁶² Stern, s. 5 ff.

⁶³ Stern, s. 9, 62 f, 137.

⁶⁴ Stern, s. 9, 40, 76.

⁶⁵ Stern, s. 75 f, 115.

⁶⁶ Stern, s. 6, 15 ff, 38 f, 41.

om produktionskontroll och lokala monopol, vilket stod i bjärt kontrast till furstarnas försök att förnya handel och industri inom ramen för en nationell ekonomi, och hade sedan länge utgjort ett hinder för judarna inom det ekonomiska livet. Furstar och judar hade alltså i detta avseende gemensamma motståndare.⁶⁷

Det finns flera skäl till att man oproblematiskt kan placera Manuel Texeira inom hovjudenheten. Han var knuten till ett europeiskt hov i egenskap av finansiär och diplomat och befann sig dessutom i det Tysk-romerska riket. Det gjorde visserligen inte hovet han tjänade, men väl inom ett angränsande område. Han faller även väl in i mönstret genom att han tjänade ett hov med stor penningbrist. Att Texeiras kompetens och kapital inte kom i fråga för att förändra och centralisera någon stat kan härledas till det faktum att hovet han tjänstgjorde vid utgjorde ett unikum, såtillvida att de områden som bildade dess materiella bas var en del av en annan stat. Därför fanns heller inga gemensamma korporativa intressen att motarbeta.

I andra avseenden föll Texeira mycket tydligt vid sidan av hovjudenhetens mittfåra. Några av hovjudarnas främsta generella kännetecken var att de fungerade som kontaktlänkar till den eftertraktade judiska varu- och penninghandeln, samt att de var nära knutna och stod i ett starkt beroendeförhållande till sina hov. Manuel Texeiras hovposition byggde emellertid inte på att han var en kontaktlänk som kunde förmedla stora mängder kapital; han tillhörde själv det yppersta skiktet i den sefardiska storfinans som utgjorde själva basen för judarnas tämligen inflytelserika ställning i Europas ekonomiska liv. Genom sin situation kunde Texeira agera förhållandevis starkt och självständigt gentemot Kristinas hov. Det faktum att han fungerade som hovets kreditgivare, tog emot och förmedlade alla dess inkomster, och dessutom hade befogenheter att sänka eller hålla inne med dess underhåll, gjorde hans roll i själva verket snarlik en ekonomisk förmyndares.

⁶⁷ Stern, s. 2, 7 f, 62, 138 f.

Fabian Wilhelm af Ekenstam – romantiker och alkemist

Av *Carl-Michael Edenborg*

Som ett led i källforskningen inför en alkemins svenska historia besökte författaren till den här artikeln svenska bibliotek på jakt efter ägarsignaturer och marginalanteckningar av intresse. I Linköpings Stiftsbibliotek finns en ypperlig liten samling alkemi, ovanligt nog med många engelska verk. En och samma hand har antecknat flitigt i böckerna, och när denna hand på ett ställe skriver ”Tingerar paperet grönt” blir det uppenbart att hela samlingen härstammar från en svensk alkemist. Det visade sig, efter granskning av bibliotekets förvärvskatalog och handstillsjämförelser, att denne var Fabian Wilhelm af Ekenstam (1786–1868), professor i Lund och sedermera kontraktsprost i Stora Tuna. Tillika hade han varit god vän med flera av de ledande svenska romantikerna. Här hade vi då funnit Sveriges siste alkemist!¹

Ekenstam är intressant även ur andra aspekter. Han var orientalist och swedenborgare, med säregna men samtidigt mycket tidstypiska idéer inom filosofi och teologi. Genom hans biografi närmar vi oss också nyromantikens anda. Nedanstående är utdrag från en C-uppsats framlagd vid Avdelningen för idéhistoria vid Stockholms universitet, december 1994: *Fabian Wilhelm af Ekenstam och Mötet mellan alkemin och romantiken*.

Förutom några korta omnämmanden i litteraturen om Atterbom och Almquist har Ekenstam i stort sett lyckats undvika historikernas intresse. Inte heller är han särskilt historiskt betydelsefull, om man betraktar det han lämnat efter sig i form av skrifter och brev. Men han är det, om man i stället ser till *vad* han var: alkemist och romantiker, orientalist och swedenborgare.

Uppväxt, herrnhutism och första skolår 1786–1805

Född den 10 oktober 1786 i Sälla, Sjögestad socken, belägen ca 15 km sydväst om Linköping, växte Fabian Wilhelm upp till yngling utan att lämna några djupare märken efter sig. Släktgården Sälla finns emellertid kvar, jag besökte den en vacker höstdag just när de ståtliga kastanjeträden höll på att spotta ut sina brunglänsande

---

¹ Strindberg anses av vissa förtjäna den titeln, men hans ”guldmakeri” har inte mycket att göra med den traditionella alkemin.

Carl-Michael Edenborg, f. 1967, är doktorand i idéhistoria vid Stockholms universitet. I hans produktion märks *Köttets poesi* (red.) I–II 1995–1997, *Gull och mull* (1997) samt ”Den siste svenske alkemisten”, *Populär historia* 1997, som är en populariserad version av denna artikel.

frukter. Huvudbyggnaden är vit, omgärdad av gamla ekar och fruktträd som dignade av röda svällande äpplen vid mitt besök. Den nuvarande ägaren, av släkten Jakobs-son, hade vänligheten att visa mig runt en smula i huset. Kvar från Ekenstams tid fanns ett stycke av en tapet med vindböjda träd vilken hade täckt ett helt rum, liksom om en virvelvind blåst där inne. Vidare fanns en imponerande kakelugn med sällsamma motiv. Men låt oss lämna nuet och drömma oss tillbaka ett par hundra år, till den familj där Ekenstam växte upp. Familjen Ekenman var stor, där fanns sex syst-
rar och sju bröder, av vilka Fabian Wilhelm var den näst äldste, efter Israel. Fadern Nils Adolf Ekenman (1747–1813) var överste vid örlogsflottan, fick avsked 1797 och adlades af Ekenstam 1810. Modern Catharina Margareta (1759–1836), född Götherhielm, var hovdam hos drottning Sophia Magdalena.

Vid tolv års ålder hände något märkligt med Fabian Wilhelm. Hans fem år äldre syster, Catharina Juliana, som sedan flera år hade haft religiösa bekymmer men nu plötsligt fått en ”försäkring af den korsfäste frälsaren at aldrig i Evighet slippa ifrån Honom”², omvände sin lillebror till den herrnhutiska läran.³ Syskonen förde andliga samtal och bad tillsammans. Snart bekände Fabian Wilhelm att hans synder blivit honom förlättna, även om det inte var fråga om någon upplevelse av frälsning. Han beslutade att inte välja den levnadsbana fadern önskat: att komma in på kontor och syssla med handel. Istället kastade han lott – vilket var brukligt bland herrnhutarna när det gällde viktiga och svåra beslut – och blev av slumpen anvisad prästämbetet, till vilket fadern gav sitt samtycke.⁴ Det är ganska märkligt att läsa den levnadsberättelse Catharina Juliana författade, där hon beskriver hur de båda sammansvurna syskonen, sjutton och tolv år gamla, endast har ögon för varandra och Gud, ber tillsammans och efter hand frälser både sina syskon och de vuxna som finns i närheten.⁵

² Nils Rodén, *Herrnhutiska och nyevangeliska väckelserörelser i Linköpings stift intill 1856*, Uppsala 1941, s 151.

³ Om herrnhutismen i allmänhet, se Arne Jarrick, *Den himmelske älskaren: herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige*, Stockholm 1987, passim.

⁴ *Ibid*, s 151–152.

⁵ Catharina Julianas levnadsberättelse finns i Evangeliska Brödräfsamlingens arkiv i Stockholm, vol 93: *Lefnadslopp över syskon tillhörande Stockholms-societeten*. Styckena om Fabian Wilhelm är värda att citera i sin helhet: ”Trenne Weckor efter, sedan jag fått nåd började Wilhelm /: min köttsliga Bror /: få begär at tilhöra frälsaren, som så geck till: Hans Plecks-rem var uppfallen och det blef han varse händelsevis just utan för min kammardör; dit han ville gå in, han stannade utan för för at fästa henne; emellertid hörde han huru jag bad, som Jesus hade lagat at jag kom at göra tämmelig högt den gången. En stund efter kom han in, och feck se at jag var tårögd – då tänkte han: nu vet jag hvad det är hon har för sig ibland, som jag intet får veta: hon talar med Gud. Äfven hadde han anmärkt för sig sjelf – at jag en tid förrut /: min benådningsdag /: i hast hade omväxlat at bli så glad – jag hadde förut varit så sorjsen och nedtrykt. Han visste hvarken orsaken til glädjen eller sorjen, hade ibland frågat mig under min svåra tid, hvarföre jag alltid var så sorjsen och bad mig om jag hölt af honom intet vara det /: ja han hade och skrifvet bref til mig och bedt mig /: då jag alltid svarade honom, at jag intet rådde för det, och at det stod intet i min magt, at göra hvad han ville. Nu kom han at fundera på alt det och tänkte: Det måtte vara rätt roligt at hålla af Gud, som Trina gör – ack om jag ochså kunde älska Gud och så där tala med honom som Trina gör. En gång kom vi at vara ensamma tilhopa, då jag kom at tala med Homom om sådant och äfven säga: Ack om vi alla syskonen som är så många, en gång kom til frälsaren i den Eviga glädjen, at ingen enda saknades af oss där. Då sade han: Söta Trina tala med mig i skymningarna om Gud, vi skall ju gå ihopa med vi har lof därtill at tala. Vi geck ofta sedan tillsammans, första vi hade någon ledig stund både om dagen och skymningar – och bådo äfven tillsammans at Jesus skulle komma snart och laga Wilhelms hjerta och försäkra honom at han hörde Homom til. Han var så rädd det kära barnet at någon skulle hindra honom i sit sökande eller fresta honom. /: Hans huvud böyelse förut var at taga olofvandes, och han var i synnerhet mycket begärig efter pengar /: nu en gång kom en af hans vänner och hade pengar i handen som han bød Wilhelm, för at han skulle göra det och det – när Wilhelm hörde det och feck se pengarna – begynte han gråta, blundade – hölt fingrarna i bägge öronen och sprang – begäret at tilhöra frälsaren tiltog hoss honom ju mer och om en Torsdag var han mycket förlägen, och vi bådo Jesus, at han skulle komma snart; – och jag bad honom märka om det föregeck innom honom någon ändring. Långfredag d. 22 martii /: 1799 /: som var ungefär 1.5 vecka efter sedan han börjat få begär efter frälsaren /: under det vi vore i kyrkan. Viskade han vid mig och sade: at han nu trodde, att alla hans synder vore honom förlåtna. /: Då var han 12 år /: när han kom hem var han mycket förlägen, at han intet måtte taget falsk inbillning

Herrnhutismen spred sig till hela den Ekenstamska familjen; atmosfären i hemmet utmärktes sålunda av en svärmisk religiositet. Detta var ingenting ovanligt för den uppväxande romantiska generationen, och det är värt att påpeka att herrnhutismen var en viktig källa för både den tyska och svenska nyromantiken, genom att den predisponerade för en mystisk världsåskådning.⁶

Ingenting är känt om Fabian Wilhelms skolgång under tonåren, då hans stora lärdom grundlades. Några av de språk han senare visade sig behärska (latin, grekiska, franska, tyska, engelska) torde han ha fått lära sig nu. Om Fabian Wilhelms tillvaro fram till att han blev student i Lund vid nitton års ålder, finns det sålunda inte mycket att säga.

Akademisk karriär i Lund 1805–1813

a. Inledande studier och lärare

Nitton år gammal skrevs Fabian Wilhelm in på Lunds universitet den 2 oktober 1805. Året efter responderade han på en dissertation *De Api aegyptiis sacro*, ”Om egypternas heliga bi”. Praeses för detta olidligt retoriska aktstycke var den vittbereste orientalisterna och vältalaren Matthias Norberg, professor i österländska språk och grekiska. Gissningsvis var det praeses som var dissertationens verkliga författare. Som vi skall se längre fram tyckte Norberg om sin elev och mindes honom långt senare med varm känsla.

1806 fick Ekenstam betyget ”adprobatum cum laude” av sin lärare i teologi, professor A. J. Hellstenius, som var en känd anhängare av Swedenborgs lära, och som kan ha influerat sin elev i den riktningen. Sin fil kand fick Fabian Wilhelm ut 1807, sin doktorstitel året därpå, efter att ha responderat på en ”hydrodynamisk” dissertation *De fluidis prosilientibus* under matematikern Per Tegmans praesidium. Inte heller här är det troligt att Ekenstam var författaren. Vid den dissertation han responderade på 1809, utpekades han däremot som ”Auctor”. Det rör sig om en teologisk avhandling *De vaticiniis sacriis*, ”Om heliga förutsägelser”, som inte visar några tecken på originalitet. Anmärkningsvärt är att de filosofer och forskare som åberopas alla tillhör upplysningen; inga romantiska tänkare har fått plats. Tesen i avhandlingen är att alla sanna profetior kommer från Gud, den allvetande.

1809 fick Ekenstam en tjänst vid teologiska fakulteten, först som docent, därefter som dekanus och slutligen e. o. teologisk adjunkt. Sina första föreläsningar (i kyrkohistoria) höll han 1810. De tre närmaste åren var hans uppgift att lära ut ”Theologia symbolica” åt prästeleverna. Dessutom samarbetade han enligt en källa⁷ med J. A.

/: Ty han tyckte han kände det intet så tydligt :/ han hade gått afsides och bedt Jesus ganska förläget, at om han var en trofast Jesus, så skulle han uppenbara honom det – at han intet blef narrad. Nu om eftermiddagen tänckte han på sin framtid – det var förut ärat at han skulle komma in på et contoïr för at lära handell – och til den ändan hade söta far talat vid en af sina vänner för at Recommendera honom. Men nu blef han bekymrat häröfver, af frugtan at han skulle bli frestad at skinna. – Då kastade han lott, och jag mins intet vad det var för Lotter han hade, men det vet jag at han feck *Präst*. Som sedan Jesus hjälpte igenom hoss söta far. Han kan just icke veta visst om detta var hans benådningsdag Långfredagen. /: Ehuru han ifrån den stunden trodde det – och utan förbehåll ville öfverlämna sig åt Honom och började förtröstande hålla sig til Honom :/ men det tiltog småningom alt mer – vi bad tilsammans och vore så ofta någon lägenhet var tilsammans och jollrade, talte om för hvarandra om aftnarna huru med oss stådt til den dagen – och när vi råkade hvarandra frågade vi altid huru det stod til. Var det då icke bra, så geck til Jesus och föredrog också hvars annars behov. Allting hade vi ihop och hvad den ene ville det ville den andra.”

⁶ Henry Olsson, C. J. L. *Almquist före Törnrosens bok*, Stockholm 1927, s 50.

⁷ *Linköpings Stifts Herdaminne*, Linköping 1919, del 1, s 336.

Tingstadius på en svensk översättning av Jobs bok med hebreisk parallelltext och kommentarer⁸, av vilken blott ett häfte utkom.

Omkring 1810 hade Ekenstam fått ett annat intresse vid sidan av teologin. Han började studera sanskrit och presiderade 1810–11 på en rad dissertationer *De Lingua Sanscrit* med olika respondenter. Det finns en anekdot om framläggandet av en av dessa dissertationer, då respondenten, en viss Heurlin som var medlem av den nyromantiska kretsen i Lund, bringade Ekenstam i förlägenhet, inte för att Heurlin visste något om sanskrit, utan genom dennes lysande talarkonst.⁹

Intresset för sanskrit kan ha väckts av professorerna Norberg och Hylander. Men detta intresse fick säkerligen näring av den nyromantiska rörelsen, som hade låtit sig inspireras av tanken att den västerländska kulturen har sina rötter i orienten. Den grekiska filosofin är bara en historiskt ny form för ett tänkande som har sitt ursprung i Indien, där det kläddes i mytiskt språkbruk. För att söka sina andliga rötter måste romantikern lära känna det orientaliska tänkandet, och många svenska nyromantiker tog också denna plikt på allvar, det märker man inte minst i de litterära alstren.

I den oavslutade dissertationsserien *De Lingua Sanscrit* (5 delar, Lund 1810–11) hittar vi spår av mer spekulativa romantiska idéer som Ekenstam knöt till sin orientalism. Men i det stora hela håller han sig i skinnet. Efter att ha reflekterat över ordet 'sanskrit', övergår han till att försvara språkets höga värde i sig; det är mer fulländat än grekiskan och latinet, och det har använts inte bara till att skriva poesi, utan även till filosofi, matematik, medicin och historia. Ekenstam undersöker sedan det indiska språkets relationer till andra språk. Han börjar med att antyda att det finns många likheter mellan det nordiska och det indiska (såsom att runskriften liknar ett visst indiskt skriftspråk), men övergår snabbt till jämförelser med arabiska och kinesiska.

Långt senare i sin skrift återknyter Ekenstam till det nordiska. Han citerar engelsmannen William Jones, grundläggaren av studiet av den indoeuropeiska språkgruppen i slutet av 1700-talet: "That the first race of Persians and Indians, to whom we may add the Romans and Greeks, the Goths and the old Egyptians or Ethiops, originally spoke the same lagnuage and professed the same popular faith, is capable of incontestable proof."¹⁰ Ekenstams avsikt är uppenbarligen att stärka den av romantiken omhuldade idén om västerlandets, i synnerhet Nordens, orientaliska rötter. Han skriver att han senare i sin dissertationsserie skall gå in på likheterna mellan det nordiska och det indiska mera i detalj. Eftersom serien förblev oavslutad kan vi bara göra oss en föreställning om dessa tankar genom att läsa de två brev han några år senare lät publicera i *Iduna*.

b. Kontakter med den nyromantiska rörelsen – Atterbom och Wallman

Under åren 1806–13 bodde Ekenstam huvudsakligen i Lund, även om han på ferierna besökte föräldrahemmet och ibland också Stockholm och Uppsala. En sådan resa ägde definitivt rum, 1812,¹¹ men då hans bekantskap med åtskilliga i den ro-

⁸ "JOB / Första häftet. / Lund 1812 / Tryckt uti Berlingska Boktryckeriet"

⁹ Kahl, *Tegnér och hans samtida i Lund*, 2a uppl. Lund 1868, s 226.

¹⁰ F. W. Ekenman, *De Lingua Sanscrit*, 1–5, Lund 1810–11, s 52.

¹¹ Se respass i Hösterumsarkivet, Linköpings Stiftsbibliotek, kapsel 34. Enligt *Westerås Stifts Herdaminne*, Uppsala 1844, del II, s 411, besökte Ekenstam vid denna tid också Åbo universitet.

mantiska kärntruppen i norr (Atterbom, Wallman, Hedborn, Afzelius) grundlagts vid tiden för hans London-resa 1813, kanske vi kan gissa att den inte var den enda. Åren 1809–12 var de mest aggressiva och radikala i nyromantikens historia; efter censurens avskaffande bröt alla de tidigare halvkvädda orden och tankarna fram. Det var nu det ilska lilla veckobladet *Polyfem* bullrade, utgiven av Stockholmsromantikerna med Hammarsköld i spetsen. Och i Uppsala började Atterbom publicera den mer seriösa men inte mindre radikala tidskriften *Phosphoros*, till större delen bestående av poetiska bidrag. Dessa ansträngningar kan betecknas som Nya Skolan eller Fosforismen. Något senare tog en annan nyromantisk falang – göticismen, ett slags nationell nyväckelse – form, i Götiska Förbundet, vars tidskrift *Iduna* gavs ut av Geijer. Flera personer ingick dock i bägge grupperingarna. En tredje nyromantisk krets fanns i Lund, kring det så kallade Herberget. Ekenstam kände åtminstone biologerna Elias Fries och K. A. Agardh i den kretsen.¹²

Vi skall här blott dröja vid två av Ekenstams nyromantiska vänner under denna tid, men dessa två är av särskild betydelse. Han träffade Per Daniel Amadeus Atterbom redan sommaren 1806, då denne var informator på släktgården i Sälla. Den mjältsjuke 16-årige poeten vantrivdes med sin uppgift och kände sig utestängd från det intellektuella livet i Uppsala; han kallar Linköping, där han gått i skola 1799–1805, ett ”fånighetens Residens”¹³. Få detaljer om Ekenstams och Atterboms kontakt vid denna tid är kända. Vad vi vet är att nu grundlades en nära vänskap som skulle vara till Atterboms död, trettionio år senare. Det första bevarade brevet som växlades mellan dem är skrivet av Ekenstam och daterat den fjärde oktober 1806. Inledningen frammanar ovedersägligen en romantisk stämning:

Ett nattbesök? ja just ett nattbesök. Jag vet du är älskare af denna åt tystnaden och Andarna helgade stunden: – Du misstycker således icke att jag nu hälsar Dig – vänskapligt, ehuru ej personligen närvarande språkar med Dig en liten stund. (...) Trakterna omkring Kinnekulle voro täcka. Aftonstunden helgades ej sällan till angenäma och alfvarsammare tankar under spatserandet i den dystra björkskogen, hvars hvita stammar och gröna slokande grenar gåfvo vid aftonsolens bärgning en intagande scene – nu går vist Atterbom ock ute och ströfvar tänkte jag – måhända uppsänder han ock till Naturens Herre, till den Allgode och Allvise, sin tacksamhetskänsla – och... jag bedrog mig visst icke.¹⁴

Atterbom, som liksom Ekenstam växt upp i närheten av och gått i skola i Linköping innan han skrevs in vid Uppsala universitet 1805, hade redan stiftat bekantskap med den nya tyska litteraturen och filosofin. I Uppsala var han, tillsammans med Palmblad, Ingelgren, Hedborn m fl med om att bilda några av de sällskap som senare utmynnade i Nya skolan. Atterbom skulle som bekant komma att bli denna rörelses främste talesman och uttolkare. Man får förmoda att det var genom denne som Ekenstam gjorde bekantskap med flera av den romantiska generationens mest framstående namn i Uppsala. Det bidrog säkerligen också att han kom från Östergötland, eftersom Östgöta nation vid Uppsala universitet i en viss bemärkelse var nyromantikens källa; kanske kände han redan några av romantikerna från tiden i Linköping.

¹² Se brev till Agardh i Lunds den 30 november 1815 i Lunds universitetsbibliotek, samt brev från densamme den 25 januari 1816 i Linköpings Stiftsbibliotek, Hösterumsarkivet, kapsel 34.

¹³ Citerat efter Ruben G:son Berg, ”Från Atterboms ungdomsår” i *Samlaren*, 1922, s 54. Atterboms omdöme är inte helt godtyckligt.

¹⁴ Ekenstam till Atterbom, UUB G 8c, nr 160.

Av de bekantskaper Ekenstam nu stiftade, torde även J. H. Wallman (1792–1853) ha varit särskilt viktig. Den sex år yngre Wallman, också från Linköping, var fornforskare (Rudbecks *Atlantica* var hans bibel) och typisk romantisk botanist. Med Ekenstam delade han såväl det starka intresset för Orienten och dess förbindelser med det urnordiska, som känslan för mystiken. Några uppsatser av Wallman i tidskriften *Iduna* ("Om Odin och Budha" i häfte 10 t ex) är samma andas barn som Ekenstams *Bref* i samma publikation.

I ett berömt brev till Atterbom den 12 maj 1816 målar Wallman upp ett sällsamt projekt: ett "Atlantiskt förbund", som, organiserat enligt pythagoreiska och eleusinska mönster, skulle ha en esoterisk och en exoterisk grad; den förra ett slags romantiskt frimureri, den senare mer litterär. Syftet vore att "tolka tidens hemlighetsfulla språk och handla i dess anda", "under alla omständigheter skydda och bevara Religion, konster och vetenskaper" samt att vid midsommar varje år under 8 dagar fira en stor olympisk fest på en ö i någon skön östgötsk trakt. Förbundet skulle präglas av ett visst levnadssätt och av en kunskap om människan och naturen som hämtats ur djupa källor, och det skulle på så sätt innebära en frälsning för det svenska folket.

Wallmans av apokalyptiska kryddor doftande brev är späckat med göticism och mystik, och när vi når dess glödgade slut, finner vi Ekenstam där: "Emedlertid önskar jag högeligen Ekenstams hemkomst, som på mina planer skall viktigt inflyta." Till Ekenstams namn har Wallman fogat en not: "den svenske Baader", en jämförelse som vi även kommer att få se Atterbom göra några år senare. Att Wallman ser just Ekenstam som den kanske viktigaste personen för bildandet av denna superromantiska esoteriska orden, säger oss något om Ekenstams karaktär, det intryck han gjorde på folk. Högtsyftande, djupskådande och ädel: sådana såg hans bästa sidor ut i vännernas ögon. Vänskapen med Wallman fortsatte åtminstone ett tjugotal år till, och kunde fördjupas när de båda under flera år bodde i Linköping. Mer därom nedan!

I Lunds universitets föreläsningkataloger från 1814 till 1818 kan man för varje år läsa: "FAB. WIL. EKENSTAM, facult, Th. Adj. Extra Ord. venia Superiorum peregrinatur", dvs *Ekenstam reser, med sina överordnades tillstånd*. Han hade gett sig av till England, sanskritstudiets förlovade land.

Londonresan 1813–18

a. Sanskritstudier

Det var arvet efter den i maj 1813 avlidne fadern som gav Fabian Wilhelm möjlighet att samma år resa till London. Med på båten från Göteborg (som lämnade kajen 18 november) fanns en ung greve, Jacob Pontusson De la Gardie. I sin journal har denne lämnat några upplysningar om Ekenstam: "I sällskapet var (...) Akad. Adj. i Lund F. W. Ekenstam, som for till England för att studera Indiska litteraturen och Antiquiteterna."¹⁶ Greven och adjunkten fortsatte att träffas då och då i London under de närmaste åren. När pengarna från arvet började ta slut, skrev Ekenstam till

¹⁵ Wallman till Atterbom, UUB G 8c. Se också Gunnar Eriksson, *Elias Fries och den romantiska biologin, ???* s 103–104.

¹⁶ "Greve Jacob Pontusson De la Gardies journal under resa 1813–15" i *De la Gardieska Archivet*, del XIX, Lund 1843, s 105.

greve von Engeström och bad om ekonomiskt bidrag. De la Gardie kompletterade vännens begäran med en rekommendation som lämnar både intressanta och målande upplysningar:

Adjunct *Ekenstam*. Sedan Sal. Björnståhls tid tror jag ej en mera nitisk fomsökare funnits än han, förenande därmed en ihärdighet, som betvingar alla hinder – utom behovets. Om E. E. af sin vanl. välvilja för Vetenskaperna och deras idkare skulle finna något medel att understödja Hr Ekenstams begäran, är jag öfvertygad att fäderneslandet en dag skall ha heder af hans forskningar och nytta af den kostnad dervid blifvit använd. Med ringa behof, med håg för inga andra nöjen, än dem han hämtar i Boksamlingar och Sanskrit-språkets studium, tror jag ingen med mindre än han kunde vara hulpen och göra nytta, och skulle jag känna mig lycklig, om E. E. täcktes göra något afseende på mitt ringa förord.¹⁷

Något svar på dessa ansträngningar har jag inte funnit, men faktum kvarstår att Ekenstam stannade ytterligare år i London även sedan han förbrukat fädernesarvet.

I en meritförteckning skriven 1821 ger Ekenstam en mer detaljerad beskrivning av syftet med sin Englandsvistelse: ”Under mitt vistande därstädes, forskade jag i synnerhet i Asiens litteraturer, med hänsigt till Philosophiens Historia, dess uppkomst i Mytherna, fortgång och utveckling till ordentlige Systemer, först i sielfva Orienten, och sedan i Occidenten.”¹⁸ Här har vi då den tidigare nämnda, av nyromantiken så uppskattade idén om Asien, i synnerhet Indien, som den västerländska kulturens källa. Där fanns urvisdomen, av vilken vår filosofi bara är en skärva.

Vid ett av de tillfällen då Atterbom träffade Schelling i januari 1818 i München, antecknade han följande efter mötet: ”Jag blef i afton genom Schelling erinrad om min gamla vän Ekenstam, derigenom att Schelling frågade mig om jag kände honom. Han har skickat Schelling genom Othmar Frank, som också vistas i London för att studera Hindostanska litteraturen, tid från annan icke blott helsningar, utan ock åtskilliga uppgifter. Schelling hade hört af Frank, att Ekenstam ämnade resa till Hindostan. Hvad vet man i Sverige derom?”¹⁹ Någon sådan resa blev aldrig av, kan vi svara.

Den tyske benediktinermunken och orientalisterna Othmar Frank (1770–1840) befann sig i London mellan 1814 och 1817 för att studera sanskrit. Av eftervärlden har hans forskningar inte värderats högt, delvis på grund av deras mystiska tendens. Hans viktigaste verk före resan var *Das Licht vom Orient* (1808) som var betydelsefullt för många romantiker, möjligen även för Atterbom²⁰. Allt vi vet om Ekenstams och Franks kontakter är det Atterbom berättar. En undersökning av Schellings brev-samling kunde möjligen ge mer information.

b. Två brev från London tryckta i *Iduna* 1816

Studierna och utforskningen av den indiska kulturen bar frukt i ett par långa brev som Ekenstam skrev i London 24 september 1814, respektive 3 mars 1815. Här möter vi Ekenstams eget tänkande som mest avklätt. Brevens sammanfördes till en uppsats i Götiska Förbundets tidskrift *Iduna* (sjätte häftet, 1816). I en not sägs de ha

¹⁷ *Ibid*, s 143.

¹⁸ Meritförteckning i Riksarkivet, Lunds akademi till Kungl Maj:t, 8 oktober 1821.

¹⁹ P. D. A. Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, Stockholm 1859, s 159.

²⁰ Albert Nilsson, *Svensk Romantik, den platoniska strömningen*, Lund 1916, s 180.

skrivits ”på begäran af denna Tidskrifts utgifware”, d v s Erik Gustaf Geijer.²¹ Geijer var ju en av de elva stiftarna (”stamgöterna”) av sagda förbund och den som skrev de flesta bidragen i tidskriften.

Ekenstams *Bref* är ett ”försök att förklara Swerges benämningar” (dvs alla slags namn: på platser, ting, gudar, osv) genom jämförelser med Indiens språk och mytologi.²² Till grund för detta försök ligger givetvis tanken att Indien är mänsklighetens urvagg. Därifrån har folk efter folk under årtusendena utvandrat och tagit med sig fragment av urspråket och -mytologin: ”Att Götherne woro ett Asiatiskt folk, är otwifwelaktigt, och att de ägt samma idéer om Norden, som Indianerna [Indierna], samt i följd deraf gifwit sina hemwist i Norden Nordens mythologiska namn, derom wittna just Scandinaviens olika benämningar, alla grundade på en och samma Grundmyth – *Polens* eller *Scandas*.”²³ Men detta är också allt han säger om grunderna till sina undersökningar, som helt består av ett sökande efter analogier, främst fonetiska.

Vi skall inte dröja här vid alla de stundom märkliga, stundom ännu idag giltiga etymologierna i Ekenstams text. Låt oss istället fördjupa oss i en sex sidor lång not i början av första brevet. Här vill Ekenstam behandla ”den inre meningen med *Scanda* och *Guth*”,²⁴ dvs den jordiska nordpolen och den himmelska nordpolen. Den senare står för den eviga ”heligheten” bortom alla motsatser; den förra, som både kan närma sig och avlägsna sig från den senare, står för dualismen, striden mellan ont och gott. Målet för denna moraliska strid är att den jordiska nordpolen skall absorberas i den himmelska och, från att ha varit individuell, bli universell.²⁵ Ekenstam är noga med att påpeka att denna absorption inte innebär en fullständig förening med den gudomliga universalviljan, det heliga, ”den absoluta kärleken”, utan snarare bildar en fullkomlig harmoni med den, där personligheten bevaras men individualiteten förgår.²⁶

Slutsidorna i Ekenstams *Bref* är betydelsefulla för att förstå hans världsåskådning och hans samhörighet med både Swedenborg och den alkemiska attityden. Han formulerar här grunderna till en språk teori. Det finns två språk: *samhällsspråket* och *fabelspråket*. Det förstnämnda är ett bokstavligt, blott överförande språk som saknar egen mening; det senare är ett figurligt språk som är dräktigt med mening, ja där till och med språkljuden är symboliska, och som kräver tolkning. Det ”ägte Fabelspråket är *Fornwerldens lärda språk* och (- - -) Mytherne äro dess *Techniska Termer*”,²⁷ och orsaken till att de gamle vise dolde visheten med en slöja på det här viset var ”att de dödlige icke skulle blifwa liksom solblinde af det oändliga Liuset”.²⁸ Tyvärr kan fabelspråket, ifall det misstas för samhällsspråk, dvs tas bokstavligt, leda till avgudadyrkan, varvid dess inre mening och sanning förgås.

I det allra sista stycket bekänner Ekenstam sin tro:

²¹ F. W. af Ekenstam, ”Utdrag af twänne bref från London af den 24 Sept. 1814, och 3 Mars 1815” i *Iduna*, Sjätte häftet, Stockholm 1816, s 20.

²² *Ibid*, s 20.

²³ *Ibid*, s 38.

²⁴ *Ibid*, s 22.

²⁵ *Ibid*, s 23.

²⁶ *Ibid*, s 24.

²⁷ *Ibid*, s 42.

²⁸ *Ibid*, s 41.

Urwerldens Wetenskapstempel war uppfördt i en idealisk och kolossal stil, och dess heliga ruiner tillhör oss, för att ej anklagas såsom en otacksam och liknöjd efterwerld, att tillwarataga och samla från de särskilda nationerna; ty hwarje utflyttande folkstam medtog åtminstone en liten del, såsom en *Relik*, ett minne af sina urfäders Wisdom. Af wördnad för föfäderne, samt sitt fordna älskade fosterland, nedlade det utwandrade folket denna dyrbara, ehuru ofta obetydliga Relik till en Grundsten för sin nya och nationliga Myth-bygnad.²⁹

I Ekenstams värld har det alltså funnits en ursprunglig kulturell enhet som splittrats, och som vi har möjlighet och skyldighet att försöka rekonstruera. Han säger det inte rakt ut, men tycks mena att visheten i denna urkultur varit mycket större än hans samtids. Detta är givetvis en typisk romantisk känsla, men det är också en känsla som motsvarar den alkemiska traditionens synsätt. Enligt dess mytologi har kunskapen om De vises sten en gång i tidernas begynnelse varit allmän, men ju djupare människosläktet fallit, desto färre är de utvalda som har tillgång till sanningen. Emellertid skall det komma en dag...

Det är anmärkningsvärt att Ekenstams intensiva lärda mödor inom orientalismen inte ledde till några vidare resultat i form av skrifter eller föreläsningar. När han kommit tillbaka i Sverige, tycks det brinnande intresset ha förtärts, även om hans världsåskådning tagit starka intryck. Men det är också så att studiet av den indiska kulturen ingalunda var det enda viktiga för honom: att han lyfte fram det som i stort sett det enda han sysslade med i London, berodde på att några av de andra saker han ägnade sig åt inte var rumsrena. Låt oss emellertid först betrakta en rumsren syssla.

c. Pastor vid Svenska Kyrkan i London

I London grundades 1728, på Prince Square, den Svenska kyrkan, särskilt ägnad åt svenska sjömäns andliga behov. Den hade vid tiden för Ekenstams Englandsvistelse problem med sina herdar: prästen Brunmark hade i början av 1814 rest till Sverige för att hämta fru och barn, ”men denna gång reste han endast för att vid sin återkomst till den älskade fädernejorden finna sin graf.”³⁰

Brunmark efterträddes av Olof Svanander, som emellertid blev svårt sjuk redan på hösten 1815 och reste till Afrika på läkares inrådan för att uppsöka ett varmare klimat. Döden hann ifatt honom i Tanger i december samma år (ironiskt nog hade Ekenstam något tidigare avfärdat hans sjukdom som ”skolsjuka”³¹). Trots att han inte var prästvigd, fick nu Fabian Wilhelm överta tjänsten, som han innehade till den 3 januari 1818, kort före sin hemresa. Tjänstebostaden vägrade han emellertid flytta in i, han stannade hellre kvar i sin bostad i svenska ministerns, friherre Gotthard Mauritz von Rehausens, hus på Leadenhall Street 90, vilken ligger på norra stranden ungefär mitt emellan Tower och St. Paul’s Cathedral. I hans tjänst ingick de vanliga prästerliga sysslorna, såsom att förrätta gudstjänster och följa dödsdömda svenskar till avrättningen.

²⁹ Ibid, s 43–44.

³⁰ C. W. Carlson, *Anteckningar rörande Svenska Kyrkan i London*, Stockholm 1852, s 112.

³¹ Ekenstam till Hellstenius från 23 november 1816, LUB.

d. Hemlig agent för de svenska swedenborgarna

En annan sak som upptog Ekenstams tid i London var av hemlig karaktär. De svenska swedenborgarna, organiserade i sällskapet *Pro Fide et Caritate* (insomnat 1797), hade återupptagit sina aktiviteter i Stockholm år 1814. I spetsen stod Gustaf Johan Billberg (1772–1844), som förutom att vara swedenborgare också utmärkte sig som botaniker och medlem av Vetenskapsakademien. Huvudsyftet med sällskapet var nu att översätta och sprida Swedenborgs teosofiska skrifter. För detta ändamål ville man samarbeta med de betydligt mer månghövdade engelska swedenborgarna. Ekenstam torde ha lärt känna åtminstone Billberg och boktryckaren Deléon under åren före sin avresa till London, där han fungerade som budbärare och kontaktman mellan de engelska och svenska anhängare. Ett enda brev från Ekenstam till Billberg är bevarat, daterat London den 1 november 1814.³² Bristen på korrespondens kompenseras delvis av att detta enda brev är långt och innehållsrikt. Här redogör Ekenstam för sina kontakter med den jämnåriga Charles August Tulk, en viktig person i den engelska Swedenborgkyrkan, samt med Anders Johansén, den mer kände svenske swedenborgaren Christian Johanséns yngre bror. I ett Observandum i slutet av brevet, tackar Ekenstam för ett kallelsebrev till *Pro Fide et Caritate*, dvs en inbjudan till ledamotskap, men säger sig vilja fundera innan han accepterar:

...i följe af en föresats, att icke vara bunden eller vara ledamot i något privat Religions-sällskap; endast af den anledning, att jag som academisk lärare må sanfärdigt bekänna att jag ej är ledamot af någon privat Religions-corporation och derföre bör anses *opartisk* då jag förklarar Swedenborgs eller någon annan klok mans läror förnuftiga och öfverensstämmande med det Philosophiska begreppet om den enda sanna Religion. – Dock detta oss emellan så länge! – endast var god och ej uppför mig på någon lista för än vi råkas. – äfvensom håll ännu hemligt för mängden att jag skrifver i frågan om tryckningen &c och dymedelst är en agent för det goda och hedervärda sällskapet *pro fide &c*.³³

Kanske var problemet med opartiskheten inte den enda orsaken till Ekenstams motvilja mot att organisera sig i Nya Kyrkan. I England fanns det en hel hoper swedenborgare som valde att inte bli medlemmar, bland andra nämnde C. A. Tulk. Man ansåg att Swedenborgs budskap skulle spridas bättre utan koppling till en sekt eller kyrka, vilket ofta leder till dogmatism och trångsynthet. Det var bättre om den swedenborgska läran fick traderas från hjärta till hjärta.

C. A. Tulk (1786–1849) hade tillsammans med den berömde skulptören och swedenborgaren John Flaxman (1755–1826) bildat ett sällskap i London för utgivandet av Swedenborgs skrifter: *The Society for Printing and Publishing the Writings of the Hon. Emanuel Swedenborg*. Det var som representant för detta sällskap Tulk träffade Ekenstam. Senare i livet sysslade Tulk med kemi och fysiologi med antimaterialistisk udd, och han arbetade också med att skapa en rationell mystik. En annan av Tulks berömda vänner var skalden Coleridge, med vilken han började umgås 1818, delvis i samband med progressiva politiska projekt att förbättra villkoren i fabriker och fängelser. Det är fascinerande att tänka sig möjligheten att Ekenstam kan ha träffat Coleridge.

³² Ekenstam till Billberg, KVA, Ms Swedenb 195:21.

³³ Ibid.

Vi skall nedan samla ihop fler skärivor från Ekenstams engelska miljö i samband med utredningen av hans alkemi. Låt oss först blott dröja vid det vi vet och kan sluta oss till om hans intresse för Swedenborg.

e. Ekenstam som swedenborgare

Ekenstams första kontakt med Swedenborgs lära skedde troligen genom teologi-professorn Hellstenius, som var hans lärare i Lund och swedenborgare sedan länge. De båda höll kontakten även efter att Ekenstams studier var avslutade³⁴. Övertygad swedenborgare måste Ekenstam ha blivit åren före sin Englandresa.

I första delen av *Svenska Siare och skalder* (1841) kritiserar Atterbom swedenborgarna för att de lagt för stor vikt vid den store siarens teologi, och åsidosatte de mer teosofiska (och poetiska) sidorna av hans tänkande. Man koncentrerade sig inte på korrespondenserna, äktenskapsläran, synerna, utan istället Swedenborgs tankar om ont och gott, Gud, osv.³⁵ Atterbom beskrev i ett brev till Geijer Ekenstam som Swedenborgs ”snillrikaste uttolkare i det här landet”;³⁶ det verkar troligt att Ekenstams funderingar över Swedenborg inte var ortodoxa. Kanske kopplade han ihop Swedenborg med den romantiska filosofin och med de orientaliska myterna och mystiska läroarna. När det gäller de senare, har vi faktiskt ett tecken som tyder på en sådan koppling.

På flera ställen i sina verk skriver Swedenborg om ett ursprungligt gudomligt Ord, bevarat i rent skick i ”Stora Tartariet”, som under 1700-talet var beteckningen på hela Centralasien, inklusive Tibet. Detta ”Tartariska Ord” utgjorde en lockelse för swedenborgarna, på samma sätt som Swedenborgs profetia att det bland de svarta i Afrika fanns ett gudomligt Ord bidrog till att locka flera svenskar att bilda en koloni på Elfenbenskusten kring 1790.³⁷ I ett brev från den engelske swedenborgaren och frimuraren John Augustus Tulk, fader till den tidigare nämnde Charles Augustus, riktat till skulptören John Flaxman (ett brev som citeras nedan), antyds att Ekenstams studium av sanskrit kunde sammanhänga med ett sökande efter detta förlorade ord.

Ekenstams intresset för Swedenborg varade hela livet, och vi kommer därför att få tillfälle att återvända till ämnet nedan.

Vi kan nu urskilja tre dominerande inslag i Ekenstams intellektuella liv: *swedenborgianism*, *orientalism* (där indiska språket och myterna och inte minst dessas förhållande till den (forn-)nordiska kulturen är det viktiga) och *nyromantik* (kanske inte så mycket konsten och litteraturen som (natur)filosofin och i vidare mening den romantiska världsåskådningen). Dessa tre var han förtrogen med innan han reste till England 1813. Den fjärde dominanten, *alkemin*, introducerades i hans liv under Londonvistelsen.

³⁴ Ekenstam till Hellstenius, LUB, 23 november 1816.

³⁵ Atterbom, *Valda skrifter*, bd 4, Stockholm 1928, s 15.

³⁶ Atterbom till Geijer 27 juli 1823, Cod Holm Ep A14.

³⁷ Om det tartariska ordet, se Anders Hallengren, ”Magna Tartarias Hemlighet” i *Världarnas möte*, Stockholm 1992, s 104–122; samt Jonsson, *Swedenborgs korrespondenslära*, s 249–253. Om det afrikanska ordet, se t ex Ronny Ambjörnsson, *Det okända landet*, Stockholm 1981, s 79–145.

f. Alkemisten Ekenstam

Låt oss börja med att understryka med vilken häpnadsväckande kraft och intensitet Ekenstam bedrev sina alkemiska studier. Många av de ca 30-talet alkemiska böckerna i hans samling är sprängfyllda med anteckningar och understrykningar; han har ofta lusläst dem fem sex gånger (om man räknar de olika sorters bläck och pennor som kan förekomma på en och samma sida)! En bok har han ägt i två exemplar – och då antecknat i bägge banden med nästan lika stor frenesi!³⁸ Ofta ser man spår av att han jämfört de engelska översättningarna med sina latinska original. Slutligen är det uppenbart, av anteckningarna att döma, att han ägnade sig åt alkemisk praktik; han tycks ha haft tillgång till ett laboratorium, antingen han byggt ett litet sådant på sitt rum, eller fått använda ett hos någon alkemistisk vän.

Men hur och när väcktes Ekenstams alkemiska intresse? Den stora andelen engelska böcker i hans alkemiska boksamling tyder på att det var under vistelsen i London som böckerna införskaffades. Men vi vet mer än så: i de flesta böckerna finns en äldre ägarsignatur – ”J. A. T.” – på försättsbladet, med tillägg av olika årtal mellan 1801 och 1810. Denne J. A. T. har också gjort omfattande anteckningar här och var i marginalerna. Lyckligtvis vet vi vem denne J. A. T. var: i en av böckerna³⁹ har han skrivit ut sitt efternamn: ”J. A. Tulk”.

John Augustus Tulk⁴⁰ var som nämnts far till den Charles Augustus vi redan tidigare mött. Både far och son var swedenborgare, den förre av det mer mystiska slaget med intresse för frimureri, illuminism och alkemi. Han var medlem av det ursprungliga engelska swedenborgsällskapet *The Theosophical Society* tillsammans med den kände swedenborgaren Robert Hindmarsh och den ovan nämnde skulptören och swedenborgaren John Flaxman. I den stora swedenborgkonferensen som hölls i London 13–17 april 1789 var J. A. Tulk en drivande kraft. Denna konferens är välkänd och omskriven av flera anledningar; där spelade t ex den svenske swedenborgaren, alkemisten och radikale utopisten August Nordenskiöld en viktig roll (han signerade bl a dokument tillsammans med Tulk), och där deltog William Blake, en av de största poeterna och konstnärerna i modern tid. Blake och Flaxman var dessutom goda vänner under större delen av livet.

I det tidigare anförda brevet från J. A. Tulk till John Flaxman 16 mars 1814, alltså bara fyra månader efter Ekenstams ankomst till England, återfinns vi honom:

Our good friend Ekenstam also appears to be led in this way, for if he makes himself master of the Sanskrit as he designs... I'm greatly delighted that you are so pleased with this gentleman...

I have been very busy with my honest friend [Anders] Johansen in translating... a very singular spiritual relation from a MS. in the Danish language written in 1791. It was given by Mr. Billberg to Dr. Ekenstam to see what he could make of it. It is entitled *Concerning the Spiritual World and the State of Man after Death; revealed by the Superior Spirits of Light of the 28th and 29th Degrees, and by the Purifying Spirit of the 19th and 20th Degrees of the Good Purification*. Without regarding it as an authority, it certainly surprizingly coincides in its account of the Spiritual World... There are also some things in it apparently new...⁴¹

³⁸ Philaletha, *Ripley Reviv'd*, London 1677, ex 1 och 2, Linköpings Stiftsbibliotek, sign ”alkemi”.

³⁹ *Aphorismi Urbigerani*, London 1690.

⁴⁰ Om John Augustus Tulk, en av de viktigaste personerna i Ekenstams liv, har jag tyvärr nästan inte lyckats hitta några uppgifter alls.

⁴¹ Citerat efter brev från mrs. Keitch Schuchard (15 september 1994), till vilken jag frambär mitt tack. Tulks brev finns i *The Flaxman Papers*, British Library Add. MSS. 39, 781. f. 120–121.

Vi finner här vår alkemist mitt i en mycket sällsam krets av människor. Han träffar alltså Flaxman – en av den tidens största konstnärer, hyllad också av de tyska nyromantikerna – och gör gott intryck på denne. Han köper eller övertar på annat sätt en mängd alkemiska böcker från J. A. Tulks samling. Han vidarebefordrar ett mystiskt manuskript på danska som tycks vara av illuministisk eller frimurerisk karaktär. Det är mycket möjligt att han träffar William Blake, som var nära vän till Flaxman och som genom dennes förmedling också hade fått kontakt med och ekonomisk hjälp av C. A. Tulk 1816.⁴² Det är underbart att tänka sig vår unge nyfikne och mysteriöse hjältes möte med den gamle profetskägge och fjärrskådande engelske poeten. Det är ledsamt att konstatera att vi inte vet mycket mer om Ekenstams äventyr i denna krets.

J. A. Tulk införskaffade sin alkemiska boksamling mellan åren 1801 och 1810, att döma av dateringarna i Ekenstams böcker, det vill säga ganska sent i livet. I en rad marginalanteckningar av Tulks hand möter vi en person som är mycket säker på rätt och fel i alkemin; han kritiserar och berömmar rättframt böckernas författare i kortare eller längre utlåtelse i litterär stil, som om de var avsedda att läsas och begrundas. En ganska typisk anteckning låter så här: "What is easy to understand, but not very easy to execute, the Philosophers have made very difficult as to both. J. A. T. 1806."⁴³ Dessutom skriver han gärna ut sina kemiska tolkningar av vissa passager i verken. Återkommande är receptet på en så kallad stjärnregulus. Genom att i en degel hetta upp en blandning av krossad antimonglans, järnfilsspån och salter i vissa proportioner, så förenar sig svavlet med järnet. Vid utsmältningen återfinns en bit ren antimon med en vacker kristallisation i formen av en stjärna. Detta var ett viktigt tecken för en alkemist, och just denna operation tycks ha varit mycket populär. B. J. T. Dobbs har i sina undersökningar kunnat visa att skapandet av en sådan här antimonregulus utgjorde en viktig del av Newtons alkemi, som i synnerhet var inspirerad av den okände engelske 1600-talsalkemist som döljer sig bakom pseudonymen *Æyreneus Philaletha*.⁴⁴

Det verkar rimligt att anta att det var J. A. Tulk som initierade Ekenstam i alkemin, att den äldre swedenborgaren fungerade som ett slags mästare för svensken enligt traditionellt mönster. Det är inte omöjligt att de laborerade tillsammans, möjligen också tillsammans med Tulks hustru, som enligt en anteckning av lärjungen Ekenstam också idkade alkemi: "Obs saltet i fru Tulkens försök..."⁴⁵ Kvinnliga alkemister var för övrigt ingen ovanlighet, tänk bara på drottning Kristina av Sverige.

Den oerhörda intensitet som Ekenstams marginalanteckningar låter ana leder tankarna till att hans alkemistudier också kan ha inneburit ett försök att tillfredsställa uppdämd sexualitet. Han var mellan 27 och 32 år under Englandvistelsen och gifte sig inte förrän året efter hemkomsten. Alkemin kan säkert tillfredsställa en mer intellektuell nyfikenhet på hemligheter och längtan efter det underbara; dessutom kan den förmodligen svalka mer kroppsliga begär genom den sinnliga kontakten med ämnena, elden och ugnen, och måhända en känsla av att vara ett med världen.

⁴² R. H. Deck, "New Light on C. A. Tulk, Blake's 19th Century patron" i *Blake and Swedenborg – Opposition is true friendship*, New York 1985, s 106.

⁴³ Ashmole, *Fasciculus*, London 1659, s 143 i Linköpings Stiftsbibliotek, sign. alkemi.

⁴⁴ B. J. T. Dobbs, *The foundations of Newton's alchemy, or, "The hunting of the green lyon"*, Cambridge 1975, passim.

⁴⁵ Anteckning på insidan av pärmen till *Nicolas Flamels Testament*, London 1806, exemplaret i Linköpings Stiftsbibliotek, sign. alkemi.

Som en föreningslänk fungerar den sexuella symbolik som används i alkemin för att karaktärisera ämnena och det som sker med dessa under processen.

Vi skall nedan mer i detalj granska ett försök att förena Swedenborgs lära med alkemin, men låt oss redan här fundera över om det inte var naturligt för Tulk och Ekenstam att vilja kombinera de båda sidorna; Swedenborg skulle stå för den andliga, inre frälsningen, alkemin för den yttre, materiella. Och faktum är att det fanns många som såg en valfrändskap mellan dessa två. Den förut nämnde Pernetty är bara ett exempel. En anteckning som Tulk gjort i en av böckerna i Ekenstams alkemiska samling är ett exempel på sammankopplingen mellan alkemin och Swedenborg, här närmast genom korrespondensläran:

This Work, exclusive of the science of which it treats, is a beautiful piece of spiritual Morality, written from an interior view of the correspondences of certain natural principles with their spiritual Essence & Origin. Some will call it *mystical*, but to natural Men all things of God in both Worlds are mysteries incomprehensible & in obscurity, therefore like the serpent they live on the dust of the Earth, & seek Gold for the sake of Gold, or for the indulgence of their sensual appetites or propensities.⁴⁶

Ekenstam var inte den ende svenske swedenborgare som sysslade med alkemi; den namnkunnige August Nordenskjöld (1754–92), som var aktiv ett tjugotal år före Ekenstam, byggde i stort sett hela sitt tänkande på en syntes mellan de båda traditionerna: alkemin stod för den materiella, världsliga frälsningen och Swedenborgs lära för den andliga, personliga. De båda korresponderade med varandra och var lika nödvändiga. Det rörde sig sålunda inte om något slags ”andlig alkemi”, det bör noteras.⁴⁷

Ekenstam kände givetvis till den närmast ökände Nordenskjöld, och han kan ha fått många upplysningar både av Gustaf Billberg och av J. A. Tulk.⁴⁸ Det är till och med möjligt att Ekenstam kan ha haft tillgång till Nordenskjölds skrifter.

Den 26 maj 1789 daterar August Nordenskjöld *An Address to the True Members of the New Jerusalem Church*, ett tre sidor långt brev, tryckt i folio-format och indelat i 42 paragrafer, riktat till de engelska swedenborgarna. Här presenterar svensken sin tanke att den swedenborgska uppenbarelsens frälsande kraft måste kompletteras med alkemins. Det har inte gått att se några inslag av den specifikt Nordenskjöldska synen på alkemin hos Ekenstam, som håller sig till en betydligt mer ortodox variant. Likheten dem emellan är av mer allmän art: de såg ett samband mellan alkemin och Swedenborgs lära, och de hade ett särskilt intresse för Philaletha. I *An address* rekommenderar och hänvisar Nordenskjöld till Philaletha, i synnerhet dennes kommentarer till den medeltida alkemisten George Ripley: *Ripley Reviv'd* (London 1677). Av just detta flera hundra sidor långa verk har Ekenstam två exemplar i sin samling, bägge ivrigt annoterade.

⁴⁶ Anteckning på försättsbladet till Alipili, *Centrum naturae concentratum*, London 1696, i Linköpings Stiftsbibliotek, sign. alkemi.

⁴⁷ Om Nordenskjöld, se Ambjörnsson, *Det okända landet*, Stockholm 1981, s 79–140.

⁴⁸ Ekenstam nämner Nordenskjöld i förbifarten i det tidigare citerade brevet till Billberg i KVA. J. A. Tulk och Nordenskjöld hade en hel del kontakt i slutet av 1780-talet; de signerade skrivelser tillsammans, och enligt upplysning brevledes (1 november 1994) från mrs. Keith Schuchard skänkte Nordenskjöld ett handskrivet extrakt av Swedenborgs *Diarium Spirituale* till Tulk 1790.

Kombinationen Philaletha-Swedenborg var för övrigt inte helt ovanlig. I Love Almqvists *Guldmakeriets historia* (Stockholm 1867), till vilken vi återkommer i detalj längre fram, hävdas att det fanns de som trodde att Philaletha på ett ställe i sitt huvudverk, *An Open Entrance to the Closed Palace of the King* (London 1669), gör en profetia om Swedenborg och dennes världsförvandlande lära:

Ett svärmeri hade uppstått ungefär i medlet af adertonde seklet, som af några ord hos Eyreneus [Philaletha], der han nära hundra år förut talar om sig sjelf och säger sina skrifter vara den Elias, som skulle komma för att bereda vägen för Herrans ankomst, ansåg detta inträffa med den swedenborgianska läran om det Nya Jerusalem och Herrans andra ankomst såsom en ny kristendom, hvilken vid denna tid (1743–1772), uppstod, och för hvilken Eyreneus Philaletha skulle hafva varit en förelöpande Elias, på samma sätt som Johannes Döparen för den första.⁴⁹

Visserligen skriver Almqvist detta på 1860-talet, men genom sina kontakter med t ex morfadern C. C. G. Gjørwell (alkemisten Anckarströms bäste vän) och swedenborgarna Sturtzenbecker och Billberg har han i alla fall haft möjlighet att få goda upplysningar i saken. Philalethas profetia i *An Open Entrance*, där den alkemistiske mytiske frälsargestalten Elias Artista och det i Uppenbarelseboken beskrivna Nya Jerusalem spelar en viktig roll, lyder: ”Elias Artista är redan född, och stora under förtäljes om Guds stad.” Det var ju just ett sådant Nya Jerusalem Swedenborg ansåg sig ha kommit för att grundlägga genom sin lära och sin Nya Kyrka.

Detta är några av de kopplingar som kunde stödja valfrändskapen mellan alkemin och Swedenborg. Och måhända kan vi genom det faktum att Ekenstam kom i kontakt med alkemin via swedenborgianismen, föreställa oss att han sysslade med alkemin såsom swedenborgare, betraktade den genom ett swedenborgianskt filter. Vad detta kunde innebära är redan antytt.

En fråga vi slutligen måste ställa oss är om Ekenstam upphörde med sina alkemiska studier och laborationer efter hemkomsten till Sverige. Något som talar för detta är att det inte finns några spår av alkemin i hans brevväxling; ett sådant intresse borde ha varit svårt att dölja, inte minst för Atterbom som ju stod honom nära. Samtidigt finns det ett par tecken som kan tolkas som att vår alkemist faktiskt fortfor med sitt sökande efter De vises sten även senare i livet. I Ekenstams exemplar av den mycket rara alkemiska bilderboken *Mutus Liber* (1677) ligger några lösa blad med anteckningar. På ett av dem, vilket dock saknar alkemiska notationer, finns dateringen ”Tuna d. 29 julii 1839”. I Philalethas *Opus Tripartitum* (1678) finns ett kvitto från 4 december 1860, som rör inköpet av bl a snus, öl och bläck. Det går emellertid inte att ha någon bestämd åsikt i frågan så länge inget nytt material dyker upp. Hur som helst bevarade Ekenstam sin alkemiska boksamling under alla år, och bläddrade tydligen i den då och då också, med tanke på de sent daterade lapparna. Dessutom kan man undra om han verkligen kan ha hunnit med att studera dessa böcker så intensivt och ingående under de blott fyra år han befann sig i England. Starka motiv till guldmakeri hade han ju i synnerhet senare, med en ständigt växande barnaskara och en misslyckad akademisk karriär...

⁴⁹ Almqvist, *Anekdoter till guldmakeriets historia*, Stockholm 1867, s 57.

Mycket mer än så här vet vi inte om Ekenstams Englandsvistelse. Denna period förefaller ha varit en höjdpunkt i hans liv. Genom de gåtfulla aktiviteterna som hemlig swedenborgiansk agent och praktiserande alkemist lösgör sig ett förunderligt och sällsamt skimmer över mellan lämningarna efter Ekenstam i London. Så mycket tristare då att det inte blev något märkligare av honom efter hemkomsten!

Åter i Lund 1818–22

a. Arbete och familj

Den exakta tidpunkten för Ekenstams återkomst till Sverige är inte känd. Vi vet bara att den ägde rum någon gång på våren 1818. Samma år fick den nu 32-åriga alkemisten professors titel. 1819 föreläste han om ”de orientaliska folkens religions- och filosofihistoria, med viss hänsyn till den judiska och kristna kulturen”. Denna föreläsning, vars innehåll inte är känt, är det enda explicita resultatet från Londonvistelsen och av hans mångåriga studier i de orientaliska kulturerna.

Det var också någon gång detta år han 33 år gammal träffade och vigdes med sin livsledsagerska, den 14 år yngre grosshandlardottern Sofia Charlotta Zachrisson, kallad Fiken (1800–1870). Under de närmaste tjugo åren födde hon 14 barn, varav 5 dog spädbarn. Av utomstående betraktare ansågs deras äktenskap vara exceptionellt lyckligt och harmoniskt. Den uppiskade barnproduktionstakten och det därigenom ökande penningbehovet utgör några av orsakerna till att Ekenstam sedermera tvingades lämna det akademiska livet.

1820 föreläste Ekenstam inte alls, utan befann sig på en ”trimestri muneris vacatione”, *tre månaders semester*, kanske en bröllopsresa? Sina sista föreläsningar i Lund höll Ekenstam 1821, då utan specificerat ämne. Och samma år lade han fram avhandlingen *De origine mali*. Detta ganska originella försök att lösa teodicé-problemet är den sista tryckta texten av Ekenstam. *Commentatio de origine mali*, ”Kommentar om ondskans ursprung”, framlades den 6 juni 1821 i Lund, troligen som ett specimen till en akademisk tjänsteansökan. För att undersöka det brännande problemet – varifrån kommer ondskan? –, refererar Ekenstam först några äldre försök att förklara det. Trogen den romantiska idén om orienten som det västerländska tänkandets källa börjar han i Indien, övergår till Platon, Leibniz och Kant, och hamnar slutligen hos de tyska romantiska filosoferna Fichte och Schelling. Likväl säger han sig inte vara nöjd med deras förklaringar, utan gör på de sista sidorna i den 30-sidiga dissertationen ett eget försök.

Hur har då enligt Ekenstam ondskan kunnat uppstå trots den fullkomlighet som Guds skapelse i begynnelsen måste ha haft, den ”guldålder” och det ”oskuldens paradisiska tillstånd” som vi, även om denna fullkomlighet ligger i den förhistoriska tiden och blott förmedlats via myter, åtminstone kan föreställa oss i själen?⁵⁰ Visserligen måste Gud från början ha känt till ondskan, eftersom han är ”omnisciens”, *allvetande*. Men sitt allvetande kan han ju inte gärna ha förmedlat till sin skapelse. Nej, i stället för allvetande finns i skapelsen ”sciendi cupiditas”, *kunskapsbegäret* eller *nyfikenheten*, genom vilket kreaturen söker förstå ”gudomligheten och tingens

⁵⁰ F. W. af Ekenstam, *Commentatio de origine mali*, Lund 1821, s 25.

natur genom sitt eget tänkande”.⁵¹ I begynnelsen var allt de varseblev ordning, harmoni och lycksalighet; därur kan inget begrepp om ondska ha fötts.

Ekenstam fortsätter med att hävda att ”aliud quoddam”, *något annat*, visade sig för själen. Vad detta något-annat var, kan han inte säga, men han tillägger att inte heller själen visste vad det var, och att den därför eggades att ta reda på det.⁵² Detta något-annat kan inte ha funnits i naturen, som ju var i fullkomlig harmoni och ordning: men *just denna ordning* kan ha gett den tänkande varelsen en idé om *en möjlig ordning*. Sålunda skapade ”creatura intelligens”, *det tänkande kreaturet* (människan), i sig själv oordningens bild – och därigenom ett brott mot den gudomliga ordningen, dvs ondskan! Nu uppstod också samvetet, skuldmedvetandet, som gjorde att människan blev medveten om sig själv som ”egoisticum ipsum”, *ett egoistiskt själv*, vilket förmår stå emot ”den högsta lagen och den universella viljan” och ”bryta mot den universella ordningen”.⁵³ Det var så människan skildes från resten av skapelsen, fanns sig vara en ”individ som kan vara separerad från *alltet*, eller som åtminstone förmår betrakta sig i en sådan separation.”⁵⁴ Så uppstod ”egoitas”, *självheten*, i universum, och därifrån härstammar onskans alla former.

Genom begreppet ”egoitas”, *självheten*, anknyter Ekenstam sin idé om onskans ursprung till sin utläggning av hinduismens lära om det onda i början av dissertationen. Där refererar han idén att det onda uppstod i och med att de tänkande varelserna, genom den första accidensens, Mayas, kraft, förmådde säga ”jag är”, och på så sätt kunde betrakta sig själva som avskilda från alltets enhet.⁵⁵ Sålunda uppstod en ”per-versa personalitas (egoitas)”, *en förvriden personlighet (självhet)*, från vilken ondskan härrör. Vi känner också igen dessa tankegångar från Ekenstams tidigare behandlade *Bref*, där han redogör för förhållandet mellan individ och personlighet, och där han menar att den förra är ond och den senare god, ifall den inte perverteras.

Enligt Ekenstam är följaktligen det onda något som endast rör människan; det är egentligen inte en del av skapelsen, utan har att göra med hur människan ser på sig själv i förhållande till skapelsen. Ondskan bygger alltså på en illusion, på ett felaktigt sätt att se, ty människan är i sig fortfarande en oproblematiske del av den gudomliga världsordningen. Likväl får denna illusion reella konsekvenser, eftersom den skapar en ”per-versa personlighet” som i sin tur handlar i världen, realiserar det onda.

Dessa tankar är varken kristna (de utesluter idén om ondskan som ett något, t ex djävulen) eller platoniska (i platonismen är det en av poängerna att människan skall se sig som höjd över den naturliga världen, och i nyplatonismen härstammar det onda från själva materien). Inte heller liknar de Swedenborgs idéer om ondskan, som i hög grad bygger på distinktionen mellan det andliga och det naturliga, en distinktion som inte tycks ha någon relevans hos Ekenstam. Nej, i dennes sätt att tänka över ondskan finns en panteistisk linje, en i sig mycket positiv syn på naturen. Att skilja sig från naturen är att skilja sig från Gud; de båda är inga motsatser utan i stort sett samma sak: naturen är Guds ansikte, Guds språk. På ett ställe i sin avhandling⁵⁶ talar Ekenstam sålunda om naturens ursprungliga fullkomlighet och harmoni

⁵¹ Ibid, s 28.

⁵² Ibid, s 28.

⁵³ Ibid, s 29.

⁵⁴ Ibid, s 30.

⁵⁵ Ibid, s 5.

⁵⁶ Ibid, s 28.

och nämner i förbigående att naturen uttrycker ”creatoris attributa hieroglyphicé”, *skaparens egenskaper på ett hieroglyfiskt sätt*. Det är samma klassiska idé som ligger till grund för Swedenborgs korrespondenssystem och som utgör en viktig ingrediens i romantikens tänkande.

Ekenstam relaterar följaktligen sin lösning av teodicé-problemet snarare till hinduismen än till de många kristna försöken (Leibniz, Kant, Schelling), från vilka han tar avstånd. Samtidigt ligger hans syn på ondskans ursprung nära de kanske mindre systematiskt filosoferande tyska nyromantikernas åskådning: Schleglarna, Tieck och i synnerhet Novalis. Ekenstams avhandling kan hur som helst kallas djärv; och inte heller fick han den tjänst han sökte, även om andra orsaker än avhandlingen också spelade in.

Slutligen är Ekenstams teodicé en bra beskrivning på den djupa splittring romantikerna upplevde och bekämpade. De reagerade mot människans tragiska främlingskap i förhållande till kosmos, men hade samtidigt en känsla att detta främlingskap inte är nödvändigt eller naturligt: det är ett historiskt fenomen, som uppstått med tiden och som följaktligen kan förändras. Kanske var alkemin ett bra sätt?

b. Fortsatta kontakter med den romantiska rörelsen

Under åren 1819–22 stiftade Ekenstam bekantskap (eller fördjupade den) med flera av de romantiskt inriktade akademikerna i Lund. Bland hans vänner återfinns bland andra den romantiske botanikern K. A. Agardh (1785–1859), som medverkat i *Polyfem*; språkprofessorn A. J. Kahl (1794–1888), som var övertygad swedenborgare; den tidigare nämnde botanikern Elias Fries (1794–1878); K. J. D. Hill (1793–1875) matematiker och professor; teologen och nyromantikern B. J. Bergqvist (1785–1847); den lärde professorn i historia E. S. Bring (1785–1855). Med flera av dessa generationskamrater varade vänskapen livet ut.⁵⁷

Det enda vi vet om Brings och Ekenstams vänskap, framgår av några rader i programmet till Brings installation i Lund 1822:

Nu strävade hans [dvs Brings] själ våldsamt efter att få kunskap om naturfilosofin, vare sig detta skedde genom själva denna disciplins föreläsningar /leniconiis, eg. koppleri/ eller om det snarare var den berömda kunglige professorn Fabian Wilhelm av Ekenstam som lockade honom genom sitt exempel och sina uppmaningar: tillsammans med vännen studerade han nattetid /lucubrat/ Schellings skrifter. Ty så verkar naturen, att den man som vi älskar och dyrkar på grund av hans mankraft och ingenium, den mannens studier följer vi också.

Detta skänker oss en idealiserad bild av Ekenstam och klargör hans beroende av den romantiska filosofin. Ekenstam var känd som en av ”schellingianerna” i Lund, tillsammans med Bergqvist, Bring, Rydberg och Schlyter, och ”om dessa skämtade Tegnér ofta.”⁵⁸ En intressant upplysning är att Bergqvist ansågs ”ej lämplig för befordran” p g a sin schellingianism.⁵⁹

Med swedenborgaren och orientalisterna Kahl hade Ekenstam gemensamma intressen. 1822 nämner Ekenstam i ett brev till Hill att han från Kahl vill ha tillbaka ett par böcker denne lånat: det gällde Hegels *Logik* samt ett ”Dictionary of Correspondences

⁵⁷ I ett brev till J. W. Zetterstedt den 10 oktober 1844 ber Ekenstam denne hälsa till ”andra som möjligtvis frågar efter mig – t ex Bergqvist, Kahl och Bring.” LUB, brevsamlingen.

⁵⁸ Kahl, *Tegnér och hans samtida i Lund*, s 145.

by Nicholson”.⁶⁰ G. Nicholsons *A new and comprehensive dictionary of correspondences* (London 1800) är, som framgår av titeln, en swedenborgarskrift, som försöker sammanfatta de korrespondenser Swedenborg utvecklat i sina teosofiska skrifter. Här kan man slå upp t ex ”gold” och hitta hänvisningar till mästarens andliga tolkningar.⁶¹ Kahl har för övrigt skrivit en viktig historik över Nya Kyrkan i Sverige, där Ekenstam visserligen inte nämns, men där kopplingen mellan swedenborgianismen och alkemin kommenteras och där dessutom sambandet mellan frimureriet och Swedenborgs lära framhävs.⁶²

c. Atterboms jämförelse mellan Ekenstam och Frantz von Baader

När Atterbom reste till Tyskland i början av 1818 såg han till att få möta flera av de poeter och filosofer som kommit att betyda så mycket för honom. Han hälsade på Schelling åtskilliga gånger i München, och av denne presenterades han för en av den tyska nyromantikens märkligaste personligheter, Franz von Baader (1765–1841). Denne Baader är viktig i sammanhanget av två anledningar. Dels var han en av Ekenstams favoritförfattare, dels gör Atterbom i ett av sina brev från resan en slående jämförelse mellan Baader och honom. Efter att ha beskrivit några omtumlande och entusiasmerande möten med den ivrigt talande och djupsinnigt reflekterande Baader – som Atterbom kallar ”den *mirakulösaste* man, som jag hittills sett i mitt lif och som sannolikt i hela världen, sedan Svedenborg och S:t Martin försvunnit, existerar”⁶³ – berättar Atterbom om ett möte med Schelling 23 Januari, där denne börjat tala om Ekenstam och Othmar Frank. Han fortsätter:

Vid detta tillfälle kom mig i sinnet, att Ekenstam är komplett den *Svenske* Baader, och den intellektuella likheten mellan dessa båda individer är så frappant, att svårligen någon annan olikhet skiljer dem från hvarandra, än att Baader har större dragning till satiren. Jag vore hjertligt glad, om jag finge träffa Ekenstam i Sverige vid min hemkomst, och rätt mycket lefva med honom tillsammans; för mitt tunga, mörka och gerna inom sig sjelf sig stängande lynne är ett dylikt oupphörligen fermenterande, inciterande och elektriserande väsende, som tillika har det bästa hjerta och det glättigaste humör, det angenämaste och mest passande sällskap.⁶⁴

Detta är en vacker karaktäristik av Ekenstam och en beskrivning som, märk väl, grundar sig på intryck från tiden före hans Englandresa och alkemistiska initiation. Märkligt är att Atterbom redan ett par år tidigare sett Ekenstam jämföras med Baader, nämligen i det brev från Wallman, om det ”Atlantiska Förbundet” som refererats tidigare i uppsatsen, där Wallman kallar Ekenstam ”den svenske Baader”. Vare sig Atterbom glömt detta eller ej, så måste jämförelsen ha haft en sådan kraft att han upprepar den. Därför kan det också vara på sin plats med en kort beskrivning av Baader.⁶⁵

Efter att i början av 1790-talet ha ägnat sig åt bergsvetenskapen, fick Franz von Baader ett ämbete i styrelsen för den bayerska bergshanteringen, vilket gav honom

⁵⁹ Eriksson, *Elias Fries och den romantiska biologin*, s 136–137.

⁶⁰ Ekenstam till Hill 29 maj 1822, i LUB.

⁶¹ I KB:s exemplar av Nicholsons bok finns Kahls namnteckning: kan detta vara Ekenstams exemplar?

⁶² Kahl, *Nya kyrkan och dess inflytande på theologiens studium i Sverige*, Lund 1847–64.

⁶³ Atterbom, *Minnen från Tyskland och Italien*, s 150.

⁶⁴ Idem, s 159.

⁶⁵ Om Baader, se Gunnar Eriksson, *Elias Fries och den romantiska biologin*, akad avh, Uppsala 1962.

mycket fritid och möjlighet att bedriva forskning och författarskap; hans samlade verk upptar inte mindre än 16 volymer. Baader var en utpräglad teosof, och hans mästare var Jakob Böhme, den tyske paracelsistiske skomakaren som i början av 1600-talet formulerade en svårfattlig mystisk lära där begrepp från alkemin, dock ej dess praktik, spelar en viktig roll. I sitt tänkande ställde sig Baader i motsättning till hela den moderna filosofin, inklusive Schelling och Hegel. Idealismen kritiserade han för att den förnekade kroppen och faustiskt försökte höja sig över naturen, vilket är en synd. Rationalismen i Descartes efterföljd angrep han för att den skilt kropp och själ genom en absolut gräns – själv ville Baader återknyta dessa genom idén om den ”andliga kroppen”, någonting i stil med Paracelsus’ astralkropp. Schelling, som han trots allt förblev en nära vän till, angrep han för den panteistiska tendensen.

Det är svårt att säga om Ekenstam var någon ”baaderian”, även om han ägnade den tyske teosofen mycket intresse. Några spår av att Ekenstam läste Böhme finns det inte heller, men det vore märkligt annars. Den paracelsistiske skomakaren var ju en av många både tyska och svenska romantiker svärmiskt dyrkad mystiker; i Böhmes skrifter ingår underbart poetiska naturallegoriska tolkningar förening med djupsyftande andliga visioner, alltihop upphöjt genom ett förädlande, frälsande begär som inte bara riktar sig mot människoanden utan mot hela skapelsen: naturen skall också befrias från mörker och synd. (Här kunde det för övrigt finnas utrymme för en alkemist, som ju på sätt och vis strävar efter att frälsa det rena i naturen från det orena och upphöja materien till fullkomlighet.) Fram emot 1820 kan man inom hela den svenska romantiken se ”en utveckling i religiöst mystisk riktning”,⁶⁶ då skrifter av Swedenborg, Böhme, St. Martin och Novalis lästes som aldrig förr. Tidsandan var sådan, men ändå var den praktiserande alkemisten en avvikare.

d. Carl Jonas Love Almqvist

Efter återkomsten till Sverige lärde Ekenstam känna en annan förgrundsgestalt i den svenska romantiken: Carl Jonas Love Almqvist. Denne djupt esoteriske men samtidigt världstillvände diktare befann sig åren runt 1820 i en av sina mest extrema perioder. Han hade varit medlem av det swedenborgianska *Pro Fide et Caritate* och även det götiskt patriotiska Manhems-förbundet, vilket senare han förgäves försökte reformera till ett slags romantisk frimurarorden. Besviken på dessa sällskap bildade han 1817 tillsammans med Mårten Sturtzenbecker ”MannaSamfund”, ett litet broderskap som skulle förena det götiska med det swedenborgianska och där Almqvist alltmer fungerade som karismatisk ”mästare” för ett begränsat antal själsfränder (bland vilka ett par bröder till vår Ekenstam ingick). 1824 flyttade han till Värmland för att realisera sina ideal om renheten, naturligheten och den sanna kärleken. Almqvists swedenborgianism återfinns i mycket av det han skrev vid denna tid (tydligast i den mystiska erotiska romanen *Murnis* från 1819), men den var samtidigt aldrig självklar för honom; i synnerhet var han kritisk mot det alltför rationellt-teologiska inom den organiserade swedenborgianismen. Själv betonade han det erotiska elementet.

⁶⁶ Olsson, C. J. L. *Almqvist före Törnrosens bok*, s 49.

Inte heller när det gäller vänskapen mellan Almquist och Ekenstam finner vi under våra vandringar i den historiska ödemarken så många spår. I december 1818 nämner J. A. Hazelius, som tillhörde den närmaste kretsen kring Almquist, i ett brev till A. Berg att Almquist nu gjort en "förtroligare bekantskap med Ekenstam".⁶⁷ J. A. "Janne" Hazelius, som är känd som Nordiska Museets grundare, var god vän med flera av bröderna Ekenstam (den äldre brodern Israel var liksom Almquist medlem av *Pro fide et caritate*) och kände också Fabian Wilhelm, med vilken han brevväxlade.⁶⁸ Det troligaste är väl att det var genom någon av bröderna som Ekenstam fick kontakt med Almquist samma år som han kom hem från London.

Under sin östgötaresa 1827 hälsade Almquist på Ekenstam i tre veckor, från slutet av maj till mitten av juni. Det finns åtskilliga bevarade brev från denna vistelse, alla riktade till Almquists älskade Maria. "På Sälla bor nu Wilh. Ekenstam, den där lätsama Professorn, som du mins i fiol vintras var hema hos oss i Stockholm, och som du Maria tyckte skepade sig för mycket. Detta är nog sant, men emedlertid har han ett ganska trefligt hem. Han har en liten mycket hygglig Hustru, göteborgska, samt 4 barn."⁶⁹ Lättsam, men skepade, dvs gjorde sig till för mycket, är en karaktäristik av Ekenstam som blott på sätt och vis överensstämmer med Atterboms. I ett senare brev lägger Almquist till: "Såsom jag känt honom [Ekenstam] sedan lång tid och vi i många ämnen tänka lika, så är vistandet här behagligt."⁷⁰

Det är trevligt att tänka sig Ekenstam och Almquist kringstrosande under de vårgröna ekarna i trädgården, samtalande om de gemensamma intressena: Swedenborg, de orientaliska myterna och kanske också alkemin. Almquist uttryckte senare i livet ett intresse för denna konst; under sin Amerikatid skrev han som nämnts en broschyr om *Guldmakeriets Historia* (1867). Men ingenstans i den finner man något tecken på att Ekenstam skulle ha avslöjat sin hemlighet för vännen.

Några år senare började Ekenstams äldste son Bille i Nya elementarskolan i Stockholm där Almquist var rektor 1829–41. Det är kanske värt att påpeka att "Christus-Pantheismens" uppfinnare, den socialistiske utopisten och mystikern C. F. Rådberg var rektor i samma skola, åren 1829–31. Någon annan än denna indirekta förbindelse mellan Rådberg och Ekenstam har jag inte hittat.

Ekenstam skickade ett par brev till sin "käraste broder Almquist" i början av 1830-talet angående sin son. I det första skriver han: "Både Atterbom och jag saknar dig i våra lärda samtal. Vore gott du vore här!"⁷¹ Dock tyder allting på att Ekenstam, i likhet med Atterbom, några år senare bröt förbindelserna med Almquist i samband med *Det går an*-striden 1839–40. Ekenstam var, i likhet med så många andra i den romantiska generationen, politiskt konservativ och kan inte ha uppskattat Almquists utveckling mot liberalismen.

⁶⁷ Ibid, s 50.

⁶⁸ Flera brev i Nordiska Museets samlingar, J. A. Hazelius arkiv: E 95.

⁶⁹ Cod Holm Ep A5, Wadstena 22/5 1827.

⁷⁰ Cod Holm Ep A5, Sälla 20/5 1827.

⁷¹ Cod Holm Ep A7, Sälla 7/8 1831.

Åter i Linköping 1822–36

a. Lektor Ekenstam

1822 gav Ekenstam upp sin akademiska karriär i Lund, sedan han året före fått avslag på en ansökan till tjänsten som professor i teoretisk filosofi (vilken i stället gick till E. S. Bring, trots att den ende filosofiskt kunnige i konsistoriet stödde Ekenstam). Han sökte sig nu tillbaka till sin barndoms Linköping och fick en tjänst som lektor vid gymnasiet. Samtidigt som han lämnade sina vänner i Skåne, kom han nu närmare sina vänner i norr. Redan mars 1822 får han besök av Wallman på Sälla.⁷²

Statsmannen Louis De Geer påminner sig i sina *Minnen* sin skolgång i Linköping och säger att ”jag erinrar mig alltid med tacksamhet lektorerna Ekenstam och Laurenius, som gjorde allvar af undervisningen och förstodo att tillvinna sig aktning.”⁷³ En annan uppskattande elev till Ekenstam var den sedermera beryktade liberalteologen Nils Ignell (1806–1864), som om sin lärare långt senare skrev:

Doctor af Ekenstam i St. Tuna (...) ledde min uppmärksamhet på religiösa ämnen. En lika from som tänkande man, sysselsatte sig gerna, hvarhelst ett tillfälle dertill gafs, med religiösa frågor, påminnande oss ofta om Pauli ord: ”pröfver allt och behåller det godt är”. Af denne vördade lärares ord föranleddes jag fördenskull att pröfva.⁷⁴

b. Fördjupad vänskap med Atterbom

Under hela 1820-talet och halva 1830-talet stod Ekenstam i nära kontakt med dem som kvar av den romantiska kretsen, vilken upplöstes alltmer i takt med att dess medlemmar stadgade sig. Han reste själv flera gånger till Stockholm och Uppsala för att hälsa på, och flera av dem reste till Linköping. I synnerhet Atterbom var en flitig gäst: där fanns ju förutom Fabian Wilhelm också dennes yngsta syster Ebba, i vilken den romantiske skalden förälskade sig sommaren 1823 vid ett besök på Sälla. Han fann sin kärlek besvarad och blev sin väns svåger 1826, vilket ytterligare svetsade dem samman.

I de publicerade breven från Atterbom till fästmän 1823–26 återfinns vi givetvis Ekenstam på många ställen. Jag återger här några intressanta passager: Ekenstams favoritsvordomar var ”tusan björnar” och ”raggen”;⁷⁵ ”Du har förmodligen hört mig och Wilhelm tala om Almquist, som flyttat ut på landet: avundsvärt!”;⁷⁶ Ekenstam avråder Atterbom från äktenskap denne inte skall förlora arbetsivern;⁷⁷ Ekenstam har lånat ett exemplar av Frantz von Baaders *Fermenta Cogitationis* av Atterbom;⁷⁸ Atterbom tycker sig se en exceptionell ”familjelycka” hos sin svåger och hans närmaste.⁷⁹ I ett brev daterat 27 september 1825 berättar Atterbom att han tillsammans

⁷² Wallman till Adlerbeth, Linköpings Stiftsbibliotek, Br 5a, 17/3 1822.

⁷³ Louis de Geer, *Minnen*, Stockholm 1892, s 22.

⁷⁴ Citerat efter *Svenskt Biografiskt Lexikon, Ny följd*, Örebro 1863–64, s 314.

⁷⁵ *Atterboms bref till sin fästmä 1823–26*, Stockholm 1911, s 52.

⁷⁶ *Ibid*, s 74.

⁷⁷ *Ibid*, s 131.

⁷⁸ *Ibid*, s 211.

⁷⁹ *Ibid*, s 231.

med Janne Hazelius besökt Biberg, och där träffat Ekenstams gamle lärare Norberg. Denne ”höll ett loftal öfver Wilhelm och berättade, att han varit den *ende* i Lund, som från begynnelsen värderat Wilhelms anlag och förtjänster, alla de andra hade varit emot honom – ’liksom *hundar*’, sade gubben, ’som skälla på allt nytt, ända tills de bli vana dervid.’”⁸⁰

En av orsakerna till att äktenskapet mellan Atterbom och Ebba af Ekenstam sköts upp, var alltså att Fabian Wilhelm ville att Atterbom först skulle skriva färdigt sitt magnum opus: *Lycksalighetens Ö* (1824–27). I ett brev till Hammarsköld, daterat 15 november 1825 i Uppsala, då Atterbom var upptagen med att slutföra sagda verk, behandlar han ett par egna filosofiska uppsatser, och säger sedan:

För öfrigt ha de *esoteriska* bland mina vänner, t. ex. Geyer, Knös, Ekenstam, förklaradt sig mycket nöjda med det slags anda och syftning, som i dessa uppsatser åtminstone blifvit *antydde*.⁸¹

Även om detta citat inte innehåller så mycket upplysningar, påminner det oss om att Atterbom värderade Ekenstam inte bara som vän utan också som intellektuell bedömare. Ekenstam var en viktig person för Atterbom när denne skrev *Lycksalighetens Ö*, som är den svenska romantikens mäktigaste diktverk, och därtill en mycket ”esoterisk” text. De många och långa samtalen mellan Atterbom och Ekenstam under mitten av 1820-talet, då Atterbom vistades på Sälla varje sommar, har med största sannolikhet haft inflytande på *Lycksalighetens Ö*.

Julaftonen 1834 daterar Atterbom sitt förord till skriften *Studier till Philosophiens historia* (1835), en skrift som är tillägnad ”Professorn Vilhelm Ekenstam”. Han börjar:

Af den samling dels filosofiska, dels poetiska skrifter, hvilken jag med detta band börjat utgifva, ämnar jag egna hvarje särskild del åt någon bland mina närmaste Vänner. Dig tillägnar jag detta första band – emedan Du är bland dem alla den, på hvilken jag vid dess författande oftast tänkt; i minnet återflyttad till vår ungdomstid och framförallt till de sköna somrar, då, midt emellan våra filosofiska samtal i Solla skog och under den vördiga linden på Solla gård, min lefnads lycka blommade upp i förbindelsen med Din yngsta syster.⁸²

Längre fram i samma förord säger Atterbom sig önska att hans text har samma tonfall som det muntliga föredragets livlighet och otvungenhet: ”Om så är, eller icke, kan ingen riktigare bedömma, än Du; som, redan mångårig mästare i detta föredrag, innehar den förmåga i ovanligaste mått, att meddela äfven de djupaste tankar med förenadt behag af lättfattlighet och värma.” Bristen på inspelningsutrustning vid början av 1800-talet gör det omöjligt för oss att få veta om detta bara är tomt smicker eller ej. Det verkar dock vara ett utpräglat drag hos Ekenstam, att han var en god talare men desto mer ogärna skrev brev eller författade. Måhända var han av en person av sällskapligt slag, vars intellektuella liv vaknade i omedelbar kontakt med andra och somnade instängt på skrivkammaren.

Avslutningsvis utropar Atterbom till sin gamle vän och numera också svåger:

⁸⁰ Ibid, s 221.

⁸¹ Atterbom till Hammarsköld, Cod Holm Ep H2:7.

⁸² Atterbom, *Studier till Philosophiens historia*, Uppsala 1835, förordet.

Och nu – mottag med denna bok min broderliga helsning, till glad begynnelse af det år som instundar! Fäst det såsom en ny sarons-lilja i kransen af det patriarkaliska lif, som Du njuter ömsom i kretsen af Maka och Barn, ömsom i kretsen af Indiens Vise; vördad när och fjerran af talrika lärjungar, som tacka Dig för den första ledningen till vetenskapernas drottning, de första väckelserna till sanna åsigt af Gud, Verlden, Menniskan, Samhället! Åren störta framåt; vi ha upphört kallas unga; med förvåning befinner jag mig redan vid middagen af min lefnad, ja, utöfver den; och snart skola aftonskuggorna nalkas. Lyckligtvis äger menniskan mycket, som icke är den jordiska tiden underdånigt: kärlekens värma, forskningens och dikstens fröjder, åminnelsen af ljufva hänryckningar, af goda bemödanden, och hoppet att med ädla vänner gemensamt få fortsätta i en verld, der all åldring består i förnying.

Atterbom och Ekenstam fortsatte att brevväxla och träffas då och då fram till den förres död 1855. Ekenstam blev kvar vid Linköpings gymnasium ända fram till 1834, de sista nio åren som rektor. Vid samma skola undervisade sedan 1829 vännen Wallman. Dessa likasinnade gamla romantiker hade nu under flera år tillfälle att fraternisera och samtala om gemensamma intressen. Det verkar dock som om glöden falnat vid det här laget, de var bägge närmare 50 år och tämligen trötta.

c. Besök hos Mårten Sturzenbecker, fortsatt swedenborgianism

Vid sitt besök i Stockholm våren 1826 introducerades Ekenstam av sin bror Israel till den omstridde gamle swedenborgaren Mårten Sturzenbecker. I ett brev till brodern Carl Theodor, daterat 26 april 1826, skildrar Israel mötet:

Wilhelms vistelse här var för oss och många hans vänner af hjertat välkommen. Skada at han hade så kort tid att disponera här. Vi hade emellertid ganska intressanta samqväm på åtskilliga ställen. Det gjorde äfven Wilhelm mycket godt at mötas och utbyta sina idéer mot andras. Han märkte sielf när han kom hit upp at han riktigt då och då behöfver göra en sådan utfart, ty när man länge uteslutande vistas antingen inom sin husliga krets eller bland försoffade embetsbröder, så domnar alla förmögenheter som tillhöra det offentliga lifvet. Wilhelm var sannerligen vid upkomsten hit så oförmögen at tala en mening till slut, eller at göra en begriplig slutföljd på grund af en gifven premiss, så att hvarje hans framställning ej allenast blef utan effect, men blef till och med oförstådd. Sådan verkan följer af en längre sammanvaro med underlägsne, eller med vänner som förstå halfva ord. Emellertid gjorde som sagt är, hans vistelse här honom så godt, att han, under de sista dagarne, blef fullkomligen i ny besittning af sitt gamla logiska föredrag och sin ordnade bildrika framställning. Samtalen med Sturzenbecker föreföllo i början af Wilhelms vistelse här, hvarigenom det blef mindre intressant än det under en sednare tid hade kunnat blifva. Sturzenbecker är munvig och van att framställa sina postulat med en skarp consequens i utveckling.⁸³

Så mycket om faran för den intellektuelle att leva isolerad i landsorten!

Mårten Sturzenbecker (1760–1836) var en av de få svenska swedenborgarna som varit med både om storhetstiden på 1780-talet och pånyttfödelserna under 1810-talet. 1817 publicerade han den omstridda skriften *Tröst för den brottslige*, för vilken han ådrog sig åtal. Han menade där att den brottslige inte kan ha begått sitt brott av fri vilja (en tanke som inspirerade vännen Almqvist vid skrivandet av *Amorina* några år senare). Israel af Ekenstam ger oss tyvärr inga upplysningar om vad Wilhelms och Sturzenbeckers samtal kan ha handlat om, men det är sannolikt att det rörde sig om Swedenborg.

⁸³ Linköpings Stiftsbibliotek, Hösterumsarkivet, kapsel 9.

Ekenstams intresse för Swedenborg fortsatte under hela 1820-talet. Med Atterbom, Almqvist och inte minst Kahl förde han troligen djupsinniga diskussioner om ämnet. I ett brev till Geijer 26 juli 1823 skriver Atterbom att han just läst ”Swedenborgs Ängla-Wisheetom den Gudomliga Kärleken för första gången. Det är en gudomlig bok, och tillika förmodligen den mest systematiska (eller filosofiska) bland den förnadsvärde mannens arbeten. – Jag reser idag, just rättone, på någon tid till den sinnrikaste bland hans uttolckare, Ekenstam. Den första veckan efter min ankomst till Östergöthland vistades jag hos honom.”⁸⁴ Detta omdöme – ”den sinnrikaste av [Swedenborgs] uttolckare” – är mycket starkt för att komma från Atterbom, som själv var kunnig på området och som visste att Geijer också var kunnig. Det ger oss en uppfattning om Ekenstams originalitet, men tyvärr inte mer än så. Måhända uppstod just det ”sinnrika” i sammankopplingen av Swedenborg med alkemin, orientalismen och den nyromantiska naturfilosofin? Fredrika Bremer, som träffade Ekenstam vid Medevi 1835, fann honom ”god liflig och naif” men hade till skillnad från Atterbom inga höga tankar om hans djupsinne och swedenborgianism.⁸⁵

De sista spåren efter Ekenstams swedenborgianism härstammar från slutet av hans liv. Det rör sig om tio brev, skrivna mellan 1854 och 1862, från Ekenstam till L. Planander, kyrkoherde i Vikingstad (utanför Linköping, nära Sälla gård) och övertygad swedenborgare.⁸⁶ I dessa brev skriver Ekenstam en hel del om mästaren; han kommenterar nyutkomna böcker i ämnet, bl a den första utgåvan av Swedenborgs *Drömmar*. Även om dessa brev tydligt visar att Ekenstam aldrig gav upp sin swedenborgianism, innehåller de inte mycket av hans mer personliga tankar om läran. Några undantag finns dock. I brevet daterat 29 november 1860 diskuterar Ekenstam judefrågan; han tror det bästa är att judarna får flytta tillbaka till Palestina och upprätta sin religion. Därefter skall de få börja läsa Swedenborgs *Arcana Coelestia*, och genom dennes kommentarer till Gamla Testamentet ledas in på den rätta banan som leder till kristendomen...! Något år senare kritiserar han de organiserade swedenborgarna: ”...Swedenborgianerna göra det *theoretiska* mera till hufvudsak, än det *practiska*; hvilket sednare dock borde vara hufvudsak, ty sinnelagets, hiertats förbättring borde dock vara det förnämsta – hvilket ock S-g alfvarligt påstår, men så många förbise.”⁸⁷ Här ser vi ett drag hos Ekenstam som underlättade hans tro på alkemin; kritiken mot det abstrakt intellektuella och viljan att konkret, praktiskt förvandla.

⁸⁴ Atterbom till Geijer, Cod Holm Ep A14.

⁸⁵ Fredrika Bremer, *Brev*, bd I 1821–1838, Stockholm 1915, nr 205 till Böklin utan datum (troligen augusti), s 205. I sin helhet lyder avsnittet om Ekenstam: ”Jag har nämt för dig en Professor Ekenstam som var vid Medevi. Jag lärde känna honom mer och lärde hålla af honom. En innerligt god liflig och naif meniska! Lärande alla i hjertats ifver och dock lemnande alla i frihet; genomträngd af försoningslärans vigtt och Gudomlighet, visste han att förklara den lika tydligt som varmt. Att han som tänkare var *djuptänkande* tror jag ej, och hans Christliga tro syntes mig i vissa afseenden inskränkt och sammanträngd af hans Swedenborgianism. En god älskvärd och interessant Meniska var han och genomträngd af tacksamhet öfver den sällhet han njöt som äkta man och far till 9 barn. ’När man frågar mig – sade han – huru jag blifvit så lycklig i mitt giftermål så svarar jag att jag sen mina unga år gneom ett hemligt knep verkat därför. hvilket då? Jo, jag har alla dagar bedt Gud om en god hustru.’”

⁸⁶ Dessa brev finns numera i The Swedenborg Society i London, signum K/66. Om Planander har jag inte hittat mycket.

⁸⁷ Brevet daterat 10 oktober 1861.

d. Yrkesbyte

1829 sökte Ekenstam tjänsten som professor i filosofi i Lund. Och fastän han rekommenderades av konsistorieledamöterna Bring, Lindfors, Agardh, Fallén, Sönerberg och Cederschiöld och genom ett kanslersbrev hade förtur till första professors lön, så gick tjänsten i stället till hegelianen Westman. Elias Fries kommenterade: ”Man sade att Ek. var ett echo af Atterb; hinc illae lacrimae.”⁸⁸ Det vill säga: det blåste nya vindar, den nyromantiska filosofin hade kommit ur modet, och den hegelianska tagit dess plats. Det var inte det första akademiska nederlaget för Ekenstam; hans intellektuella läggning, hans schellingianism och kanske också hans dragning till det esoteriska omöjliggjorde en akademisk karriär.

I ett brev till Almqvist den 18 augusti 1832 ger Ekenstam bakgrunden till sitt kommande yrkesbyte:

För egna affärer måste jag äfven till Hufwudstaden – jag ämnar neml. söka ett ledigt pastorat, ty jag är uppledsen åt Consistoriela intriguerna och behöfver dessutom större utkomst för min talrika familie af 7 barn och snart mer.⁸⁹

1832 lät Ekenstam prästviga sig och blev ett par år senare kyrkoherde i Skeda, Linköpings stift. Under 1830-talets första år var han ledamot av Linköpings stifts domkapitel. I samband med biskopsvalet 1833 skrev han ett antal brev till statssekreteraren vid ecklesiastikexpeditionen, August von Hartmansdorff, vilka visar upp en mindre smickrande bild av Ekenstam än den vi blivit vana vid. Här ser vi honom intrigera med de mest oädla medel, skvaller och förtal.⁹⁰

Året 1836, samma år han fyllde 50, flyttade Ekenstam och hans familj till Stora Tuna (socken i Kopparbergs län), där han sex år senare utnämndes till kontraktsprost. Att döma av de brev som finns bevarade från denna sista period i Ekenstams liv, präglades den av hårt arbete och familjeliv. Sina ämbetsysslor utförde han till belåtenhet för alla, tycks det. Även om han vidhöll sina intressen finns det inga större tecken på att han skulle ha fortsatt att mer aktivt utforska eller skriva om de fyra ämnen vi tidigare definierade som dominerande drag i hans intellektuella liv. För den som vill skriva hans intellektuella biografi, är det därför som om han gått in i tystnaden. En patriark i kretsen av sin familj, men inte mycket finns kvar av det som gjorde honom unik i våra ögon. Döden hann ifatt honom 1868 i Stora Tuna; han hade då nått den aktningvärda åldern av 82 år.

⁸⁸ Citerat efter Eriksson, *Elias Fries och den romantiska biologin*, s 297.

⁸⁹ Ekenstam till Almqvist, Cod Holm Ep A:7.

⁹⁰ Riksarkivet, Hartmansdorffs samling, brev till H. 1833: I (E 4084); 7 brev från Ekenstam.

Axel Johnson och Siam

Av Axel Norberg

Johnsonkoncernens grundare Axel Johnson föddes i Jönköping den 23 mars 1844. Han var son till sadelmakarmästaren Carl Johan Johnson och dennes hustru Brita Christina Rålin. Johnson flyttade till Stockholm i början av 1860-talet där han efter en tid erhöll anställning i sidenkramhandeln W. Ullberg & Co. Han förkovrade sig snabbt och drev från 1869 egna affärer. 1873 startade han en agentur- och kommissionsaffär som från 1875 fortsattes under firmanamnet A. Johnson & Co.

Efter att ha ägnat sig åt att köpa och sälja diverse produkter – bl. a. tändstickor – kom Axel Johnson allmer att specialisera sig på att importera stenkol och koks och att exportera järnprodukter från de svenska bruken. A. Johnson & Co.:s verksamhet expanderade och Axel Johnson skaffade sig snart en position inom svenskt affärsliv. Han fick stor erfarenhet av sjötransporter och kom att årligen befrakta ett betydande antal fartygsresor. Detta ledde till att han 1890 startade ett eget rederi under namnet Rederiaktiebolaget Nordstjernen. Han visade stort intresse för rederinäringen och Nordstjernen öppnade 1904 reguljär trafik på La Plata-länderna.

Axel Johnson hade omfattande kontakter med de svenska järnbruken. 1879 blev han kommissionär för Avesta Jernverks försäljning av tunnplåt. Förbindelsen med Avesta bröts 1890 efter ett misslyckat försök från Johnsons sida att förvärva aktiemajoriteten. 1905 lyckade han dock bli ägare till Avesta Jernverk.

Inom 1898 års sjöfartskommitté var Johnson en drivande kraft. Han var en av initiativtagarna till Sveriges allmänna exportförening som grundades 1887. 1888–98 satt han i stadsfullmäktige i Stockholm och 1902–09 i Stockholms Enskilda Banks styrelse. Han var med och grundade Stockholms handelskammare 1902. Axel Johnson avled 1910 i akut appendicit. Han efterlämnade en förmögenhet på 16 miljoner kronor enligt bouppteckningen. Onekligen tillhörde han en av det slutande 1800-talets och sekelskiftets stora svenska entreprenörer. Han hade en stark vilja, visste vad han ville och förstod att driva igenom det som han trodde på.

För den uppåtsträvande Axel Johnson var det viktigt att knyta kontakter. Han blev bekant med familjen Wallenberg och träffade medlemmar av kungahuset och regeringen. Självklart betydde det en hel del för honom att bli konsul och sedan generalkonsul för Siam. Det ökade hans möjligheter att bli bekant med de ledande i Sverige. Konsulatet tycks trots detta åtminstone delvis ha blivit en besvikelse för honom eftersom det inte ledde till några nämnvärda affärer med Siam. Men självklart är det intressant att följa honom som konsul och generalkonsul. Och det är det vi nu skall göra.¹

¹ B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co. 1873–1890*, 1973; ds., "Axel Johnson," *SBL*, band XX, 1974.

Axel Norberg, f. 1941, FD i historia, arkivchef vid Nordstjernen. Bland hans skrifter märks *Polen i svensk politik 1617–26* (1974), *Prästerståndets riksdagsprotokoll 1723–1739* (utg., 1975–86) samt en omfattande produktion med historisk, personhistorisk och arkivvetenskaplig inriktning, bl.a. i PHT.

Kung Chulalongkorn av Siam. Foto: Nordstjernans arkiv.

Siam under kung Chulalongkorn

Under hela den tid Axel Johnson var konsul och generalkonsul styrdes Siam mer eller mindre enväldigt av kung Chulalongkorn av dynastien Chakri. Han var född 1853 och dog samma år som Axel Johnson. Chulalongkorn genomförde en rad konstitutionella reformer. Bl. a. skapade han ett kabinett bestående av ett dussintal ministrar. De flesta var dock släkt med honom själv. Inom lagstiftning och administration kom en rad reformer till stånd. Slaveriet avskaffades 1905. Under Chulalongkorns regeringstid förbättrades undervisningen och infrastrukturen i landet. Kungen tog starka intryck av förhållandena i de europeiska staterna. Flera av hans söner och andra siamesiska prinsar uppfostrades i Europa. I utrikespolitiken manövrerade Chulalongkorn skickligt mellan engelska och franska intressen och lyckades bibehålla Siam som en självständig stat. Armén och flottan moderniserades. Chulalongkorn efterträddes på tronen av sin son Maha Vajiravudh.

1855 slöts en handelstraktat mellan Siam och England som syftade till att liberalisera utrikeshandeln. Den följdes av liknande traktater med en rad länder. Mellan Siam och Sverige slöts en traktat 1868. Viktiga siamesiska exportprodukter blev ris, teak och tenn. Risexporten nära nog tiofaldigades under Chulalongkorns regeringstid. Mot slutet av 1800-talet importerade Siam en hel del textilier och socker. Importen av kapitalvaror omfattade 1880 närmare 11 % av den totala importen. 1910 var andelen 20 %. Råmaterial utgjorde en liten del av importen. Den svensk-siamesiska handeln under tiden före 1910 var minst sagt blygsam. 1910 var värdet av den svenska exporten till Siam omkring 10 000 kr. Detsamma gäller importvärdet. Som jämförelse kan nämnas att A. Johnson & Co.:s nettovinst samma år som Axel Johnson

blev konsul 1884 – låt vara att det året var det i särklass bästa för firman under 1880-talet – uppgick till hela 153 000 kr. Det totala värdet av Sveriges import var 1884 närmare 220 miljoner kr. Vi exporterade för drygt 240 miljoner kr.²

Carl Bock och Axel Johnson

Axel Johnson och den norske naturforskaren Carl Bock förde en omfattande brevväxling. Det första brevet i Johnsons arkiv från Bock är daterat den 25 september 1883. Bock besökte då Stockholm där han inviterades till Axel Johnsons hem. Under samvaron i detta avhandlades säkerligen siamesiska frågor. Bock hade 1881 med kung Chulalongkorns stöd gjort en upptäcktsresa i Siam och Laos. De samlingar han hemförde från denna placerades på museer i London och Kristiania. Hans resa skildras i den 1884 utkomna boken *Temples and Elephants*. Bock blev 1886 svensk-norsk vicekonsul och 1893 generalkonsul i Shanghai. 1896 tillträdde han som konsul i Antwerpen och 1900 som generalkonsul i Lissabon. Under sina resor i Siam hade han fått utmärkt kontakt med Chulalongkorn. Det var Bock som förmedlade Johnsons utnämning till konsul. I sitt rekommendationsbrev för Johnson förklarade han: "My opinion is founded upon, first, his pecuniary position and social standing, and further, because he is a gentleman of great tact and ability, combined with a genial disposition, I feel confident, from having the honour of knowing the King, the Princes and the Nation, that should His supreme Majesty Chulalongkorn be pleased to appoint Mr Axel Johnson, no better selection could be made to fill such a post."³

I december 1883 var Bock övertygad om att Johnson skulle bli generalkonsul. På julaften skriver han att han skulle sända *Temples and Elephants* till sin "Ven Generalconsulen". Ännu i mars 1884 trodde han att det var ett generalkonsulat det handlade om. Han väntade sig varje dag besked om utnämningen. När det stod klart att Axel Johnson utnämnts till konsul gratulerade Bock och uttryckte en förhoppning att hans "ädle ven" snart skulle befordras till generalkonsul. För Axel Johnson var en utnämning till konsul eller generalkonsul inte oviktig. Bock pekar på vad titeln kunde betyda i ett av sina brev under hösten 1883. "Jeg vil uhyre gjerne se Dig som G.consul i Stockholm og tror ogsaa, Du får posten, det giver jo altid en vis 'prestige' et sådant embede, især i en hovedstad hvor der føres 'Hof', man kommer med, her og der, i merkantilt hensende kan det hjælpe meget, og i Stockholm er det nødvendigt, at Du med Din pekuniære og sociale stilling har en 'titel'." Bock gav Johnson flera förslag till vad han kunde läsa för att lära sig mer om Siam. Bl. a. anbefalldes *Bangkok Times* till läsning.⁴

Bock begärde naturligtvis gentjänster av Johnson. När det 1884 kom på tal att inrätta konsulat i Genua och Bilbao skrev han till sin vän: "Du får være så snild at hjælpe mig at få Wallenberg og de ledende grosshandlere på min side." Johnson

² V. Chu, *Thailand Today. A Visit to Modern Siam*, 1968, s. 49 f.; J. C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850–1970*, 1971, passim; S. Panomkwan, "Thailand's Trade with Sweden" 1906–1979, 1982, passim (otryckt uppsats vid ekonomisk-historiska seminarier, Stockholms universitet); B. Holtze, *Axel Johnson och A. Johnson & Co. 1873–1890*, 1973, s. 91; Extract from the Swedish Official Statistical Reports of Import and Export for 1910, Kons-ark, B2 (Konsulatsrapporter 1901–10).

³ C. Bock t. AJ 25/9, 2/10, 13/10, 15/10, 26/11, 10/12 1883, AJArk, EI, vol. 2; ds. t. ds. 12/11 1883, AJArk, FI, vol. 19; C. Bocks rekommendationsbrev 12/11 1883 (kopia), AJArk, FI, vol. 19; *Aschehoug og Gyldendals Store Norske leksikon*, del 7, 1896.

⁴ C. Bock t. AJ 26/11, 24/12 1883, 14/1, 14/2, 19/3, 18/4 1884, AJArk, EI, vol. 2.

deklarerade självsäkert: ”Wallenberg skall jag nog bogsera.” Bock förklarade sig mycket bedrövad när Johnson meddelade honom att det inte var aktuellt att besätta någon av de nämnda konsulatsposterna. Han ansåg sig lovad av kungen att få ett konsulat och tyckte det var förfärligt att vänta. Hellre än Genua eller Bilbao ville Bock dock ha Alexandria. I mars 1885 bad han Johnson att försöka få K. A. Wallenberg att för presidenten i Kommerskollegium rekommendera honom till ett konsulat. I en lång rad brev under 1885 återkommer han till sina konsulatsbekymmer. Också i breven 1886 uppehåller han sig mycket vid dessa. På hösten utnämndes han till vicekonsul i Shanghai.⁵

Bock gav också sin vän goda råd i olika sammanhang, t. ex. inför det besök Axel Johnson efter sin utnämning kom att göra hos Siams sändebud i Paris prins Prisdang. Det var sändebudet i Paris som vid den här tiden bevakade Siams svenska angelägenheter. Bl. a. tyckte Bock att Johnson skulle ta upp frågor om ordensdekorationer till vissa högt uppsatta svenskar. Det var dessutom viktigt att han för prinsen talade om att tillverkaren av det porslin som han medförde hade fått guldmedalj osv. så att denne verkligen förstod hur fin gåvan var.⁶

I brev till den siamesiske envoyén i Berlin den 16 december 1889 föreslog Axel Johnson att Bock skulle erhålla en lämplig ordensdekoration. Han skrev att han inte kände till någon ”i denna del af Werlden” som gjort sig så förtjänt om Siam som Bock. 1887 hade en siamesisk legation upprättats i Berlin. Siams envoyé och ministre plénipotentiaire i Tyskland blev sitt lands representant också i Österrike, Sverige-Norge och Danmark.⁷

Utnämningar, ordensdekorationer m. m.

Hösten 1883 ansökte Axel Johnson om att få bli Siams konsul i Sverige. I brev den 3 april 1884 meddelade prins Prisdang från Paris att kung Chulalonkorn utnämnt honom till konsul. Johnson tackade efter några dagar och förklarade att han skulle göra sitt bästa i sin nya befattning. Han var mån om att de yttre tecknen på hans nyvunna värdighet var i ordning och bad legationen i Paris om synpunkter på en skylt han tänkte sätta upp på dörren till sitt kontor. Från legationen meddelades att skylten inte var korrekt utformad och att han i sinom tid kunde vänta besked om hur den skulle se ut.⁸

Den 25 april gav regeringen tillstånd, s. k. exequatur, för Axel Johnson att vara Siams konsul i Stockholm. Chulalonkorns utnämning som utfärdats på julafton 1883 hade nu vunnit laga kraft. Den 1 maj berättade Johnson inte utan stolthet för Bock: ”Den Siamesiska flaggan vajade hemma hos mig i söndags för första gången.” Oskar II mottog den nye konsulin i audiens den 6 maj. Under senare hälften av maj reste Johnson via Paris till London. I Paris avlade han artighetsvisit hos Prisdang. I ett brev den 10 januari 1885 bad han att Prisdang skulle föreslå Chulalonkorn att han utnämndes till generalkonsul. 1887 ansökte han åter om att bli generalkonsul. Frå-

⁵ C. Bock t. AJ 14/2 1884, 25/3, 30/3 1885, 13/11 1886 m. fl., AJArk, EI, vol. 2; AJ t. C. Bock 16/2 1884, AJArk, BIII, vol. 2.

⁶ C. Bock t. AJ 5/5, 19/5 1884, AJArk, EI, vol. 2.

⁷ AJ t. Phya Damrong Rajabholakandh 16/12 1889, Kons-ark, B1, vol. 2; AJ t. C. Bock 1/1 1890, AJArk, BI, vol. 3; NDA 28/5 1888, Kons-ark, L1A, vol. 1.

⁸ F. Verney t. AJ 5/10, 3/12 1883, F. Clarke t. AJ 2/5 1884, Kons-ark, EI, vol. 1; AJ t. Prisdang 9/4, 25/4 1884, Kons-ark, B1, vol. 1.

gan hade diskuterats under ett besök som den siamesiske utrikesministern prins Devawongse samma år gjorde i Stockholm. Det skulle dock dröja till 1892 innan Axel Johnson vann befordran. I september 1891 hade han påmint siameserna om att han under Devawongses besök fått löfte om att bli generalkonsul.⁹

I sin korrespondens med Axel Johnson 1884 uppehåller sig Carl Bock en hel del vid hur Johnson skulle kunna bli generalkonsul. Han menade att det var bäst att vänta med att ta upp frågan tills en väntad siamesisk ambassad kom till Stockholm. I sitt första brev till Axel Johnson 1885 förklarade sig Bock vara säker på att denne skulle bli generalkonsul under det nya året. Ett sätt att snabbt nå målet var enligt Bock att förmä den svenska regeringen att utse en generalkonsul i Bangkok. När Bock i slutet av 1886 stod i begrepp att resa till Fjärran Östern bad Axel Johnson honom att försöka förmä prins Devan att befordra honom till generalkonsul. ”Det tycker jag”, tillade Johnson, ”de kunde göra af flera skäl, och ej minst för det intresse som jag sökt inlägga i min tjänst.” Bock delade Johnsons uppfattning helt och hållet. ”Jeg kjender ikke den konsul”, svarade han, ”som har så mange meriter som Du, både Dit eget land til äre og det land og den monarken i det fjerne østen, Du så værdigt representerar. Det er ikke umuligt at Kongen ophøier Dig i siamesisk adelsstand, hvormed er knyttet kostbare presenter.”¹⁰ Det senare torde ha varit ett utslag av Bocks oförfärliga optimism. Om Axel Johnson fäste något avseende härvid eller inte är okänt.

Efter Devawongses besök sommaren 1887 utnämndes Axel Johnson till kommandör av Kronorden. I Siam fanns tre ordnar, nämligen Kronorden, Vita Elefantens orden och Maha Chakriorden. Den sistnämnda tilldelades avkomlingar av den regerande Maha Chakri-dynastien, dock att utländska furstar och furstinnor kunde bli hedersledamöter. Elefantorden som var den finare av de båda andra indelades i fem grader. Detsamma gäller Kronorden.¹¹

I slutet av 1888 överlämnade kung Chulalonkorn sitt porträtt i olja till Axel Johnson. Porträttet omgärdades av en förgylld ram krönt av Siams riksvapen. Siameserna var uppenbarligen mycket nöjda med Johnsons insatser för Siam. Gåvan åtföljdes av en handskrivelse från Devawongse. Porträttet hängdes upp i konsulatets lokaler på A. Johnson & Co.:s kontor som då låg på Vasagatan 4.¹² Idag hänger det i Nordstjernans fastighet vid Stureplan.

När Chulalonkorn 1897 besökte Sverige fick Axel Johnson av kungen personligen motta storofficerstecknet av Kronorden. Därjämte erhöll han en bägare av guld och silver och ett fotografi av kungen med dennes egenhändiga namnteckning. 1899 tilldelades Axel Johnson medaljen Rachnee. 25-årsjubileet av Axel Johnsons utnämning till konsul ihågkoms av siameserna med att han dekorerades med storkorset av Kronorden. Han tackade Devawongse i ett långt brev och bad om sin hälsning till den siamesiske kungen. Trots att Axel Johnson nästa år fyllde 65 kände han sig

⁹ AJ t. Prisdang 30/4, 6/5 1884, Kons-ark, B1, vol. 1; ds. t. Devawongse 15/9 1887, Kons-ark, B1, vol. 2; ds. t. C. Bock 1/5, 15/6 1884, AJArk, BIII, vol. 2; ds. t. Wyke 12/9 1891, Kons-ark, B1, vol. 2; ds. t. Prisdang 10/1 1885, AJArk, FI, vol. 19.

¹⁰ AJ t. C. Bock 4/12 1886, AJArk, BI, vol. 3; C. Bock t. AJ 28/10 1884, 11/1, 4/2 1885, 17/12 1886, AJArk, EI, vol. 2.

¹¹ *Posttidningen* 29/9 1887, Kons-ark, L1A, vol. 1; N. von Rosen t. AJ 10/10 1887, AJArk, FI, vol. 19; *Beskrifning öfver å ordenskartan upptagna ordnar jämte af Kongl. Maj:t och Konungen personligen utdelade medaljer*, 1900, s. 97 ff.

¹² AJ t. Devawongse 30/10 1888, Kons-ark, B1, vol. 2; NDA 15/11 1888, Kons-ark, L1A, vol. 1.

Axel Johnson iförd siamesiska ordnar. Foto: Ferd. Flodin. Nordstjernans arkiv.

fortfarande ung, påstås det i brevet. Stolt förklarade han sig ha många arbetsuppgifter. "I am", skriver han, "the largest steamship owner in this country, have arranged and laid foundation to a regular steamship line – Johnson line – between Sweden and South America, say Sweden-Brazil and La Plata. I am owner of one of the largest steelworks in this country and besides I have to stick to my old firm A. Johnson & Comp. – these things give me to do every day."¹³

1905 fick Johnson – för övrigt tillsammans med K. A. Wallenberg – motta storofficerstecknet av Elefantorden som tack för sina insatser i samband med att ett siamesiskt lån upptagits i Europa. Han fick vid flera tillfällen fotografier på medlemmar av det siamesiska kungahuset eller andra framträdande företrädare för Siam.¹⁴ Många av dessa har bevarats till våra dagar inramade i förgyllda ramar med det siamesiska vapnet upptill.

Den 15 augusti 1900 anhöll Axel Johnson att hans söner Axel och Helge skulle utnännas till konsul respektive vicekonsul. En månad senare motiverade han sin anhållan med att han började bli gammal och att han inte orkade arbeta lika länge varje dag som tidigare. Som ovan framgått skrev han flera år senare att han fortfarande kände sig ung varför det väl trots allt mest var för att ge eftertryck åt sin

¹³ G. Celsing t. AJ 3/8 1897, 1/3 1899, AJArk, FI, vol. 19; AJ t. Phya Sridhamasasana 3/12 1908, ds. t. Devawongse 10/12 1908, Kons-arkiv, B1, vol. 4.

¹⁴ Phya Visutr Kosa t. AJ 27/7 1905, Kons-ark, E1, vol. 4; utnämningensbrevet i AJArk, FI, vol. 19. AJ t. Prisdang 15/2 1886, Kons-ark, B1, vol. 1; ds. t. Phya Damrong Rajabholarkandh 7/8 1888, Kons-ark, B1, vol. 2.

anhållan han framhöll sin sviktande ork. Drygt fyra månader senare meddelade den siamesiske utrikesministern att Chulalonkorn utsett Axel Johnsons söner till de nämnda befattningarna. Axel Johnson bad utrikesministern framföra sina ”most humble thanks, with the assurance that it will be a duty to me to look after that the two young recipients make them worthy the confidence so graciously placed in them”.¹⁵

1908 utnämndes Axel Johnson till kommandör med storkorset av Kronorden. Sedan unionen mellan Sverige och Norge upplöstes 1905 begärde Johnson att också i fortsättningen få representera Norge. Från den siamesiska legationen i Berlin svarades att hans utnämning självfallet inte kunde anses giltig vad beträffar Norge. Johnson fortsatte dock att använda brevpapper med den tryckta texten ”Consul General for the Kingdom of Siam in Sweden and Norway”.¹⁶

Uppgifterna som konsul

Axel Johnsons konsulat blev inte någon sinekur. Han tvangs att lägga ned mycket pengar och en hel del tid på konsulatsuppgifterna. Emellanåt tyckte han nog att kostnaderna var väl höga. När prins Sai Sanitwongse varit i Sverige 1889 beklagade han sig och menade att en oavlönad konsul inte kunde gå mycket längre än vad han gjort. Varje år sände han den svenska import- och exportstatistiken till Siams legation. Han höll de siamesiska ministrarna i Paris och Berlin informerade om vad som hände i svensk politik och inom svensk utrikeshandel. Hans korrespondens med olika företrädare för Siam var omfattande. I samband med siamesiska besök i Stockholm tillhörde han alltid dem som fick ta emot besökarna. Det hände också att han fick lägga ut pengar för siamesiska inköp och att han måste göra sig påmind för att få igen sina utlägg.¹⁷

När Siam skulle bygga en järnväg mellan Bangkok och Korat var det Axel Johnson som fick i uppdrag att annonsera i svensk press om att man önskade erhålla anbud. Dessa skulle ställas till konsulatet där de handlingar anbudsgivarna behövde fanns tillgängliga. I *Nya Dagligt Allehanda* infördes notiser om det planerade järnvägsbygget den 29 november och 15 december 1890. Enligt dessa var det fråga om en 268 km lång järnväg mellan Bangkok och Korat. Också när den siamesiska lok- och vagnparken skulle utökas fick Axel Johnson i uppdrag att publicera anbudsinvjudan i den svenska pressen.¹⁸

Också en hel del smärre uppgifter anförtroddes den siamesiske konsulin i Stockholm. Exempelvis ombads han efter Chulalonkorns besök i Sverige 1897 att skaffa fotografier till den siamesiske kungens album inte bara på det svenska kungaparet och medlemmar av den svenska kungafamiljen utan även på dem som aktivt deltagit i mottagandet av Chulalonkorn. Axel Johnson fick också förfrågningar om hjälp. I början av 1900 bad sålunda attachén Nai Chorn vid den siamesiska beskickningen i

¹⁵ AJ t. Devawongse 15/8 1900, 1/6 1901, Kons-ark, B1, vol. 4; ds. t. Phya Nond Buri 12/9 1900, Kons-ark, E1, vol. 3.

¹⁶ G. Celsing t. AJ 26/10 1908, AJArk, FI, vol. 19; Phya Sridhamasasana t. AJ 22/12 1908, Kons-ark, E1, vol. 5; H. Keuchenius t. ds. 15/3 1906, Kons-ark, E1, vol. 4. Jfr t. ex. AJ t. Phya Sridhamasasa 30/3 1907, 1/9 1908, ds. t. H. Keuchenius 13/12 1907, Kons-ark, E1, vol. 5.

¹⁷ AJ t. F. Clarke 25/4 1884, Kons-ark, B1, vol. 1; ds. t. H. Keuchenius 11/7 1889, ds. t. J. Riches 6/8 1889, Kons-ark, B1, vol. 2; ds. t. Prisdang m. fl., Kons-ark, B1, vol. 1-4.

¹⁸ AJ t. Luang Suriya Nuvato 15/12 1890, ds. t. Devawongse 20/7 1891, Kons-ark, B1, vol. 2; *NDA* 29/11, 15/12 1890, Kons-ark, L1A, vol. 1; H. Albers t. AJ 30/4, 18/6 1906, Kons-ark, E1, vol. 4.

Berlin om ett lån. Johnson lånade honom en del av den begärda penningssumman. Nai Chorn fick tydligen utstå en hel del obehag för sitt tilltag. Både hans familj och överordnade tycks ha förebrått honom. Legationsrådet vid den siamesiska beskickningen menade att Nai Chorn fört ett alltför utsvävande liv.¹⁹

Axel Johnson försökte hålla siameserna à jour med svensk opinion i sådana frågor som hade betydelse för Siam. När Frankrike 1893 gjorde anspråk på vänstra stranden av Mekong och en bit av högra stranden tog opinionen i Sverige parti för Siam. Axel Johnson lät översätta artiklar i svenska tidningar och sände översättningarna till den siamesiska beskickningen i Berlin. Han ger uttryck åt intressanta synpunkter när han skriver att de europeiska makternas inflytande i Asien inte skulle kunna reduceras om inte Kina, Japan och Siam slöt sig samman och skaffade sig en stark flotta. 1901 återkommer han till liknande tankegångar. När Siam 1907 nödgades att avstå vissa gränsområden till Frankrike lät Axel Johnson översätta uppgifterna härom i den svenska pressen och bad legationen i Berlin meddela honom om tidningarna uppfattat gränsegleringen korrekt.²⁰

Axel Johnson återkommer i sina brev flera gånger till ordensfrågor. Vid några tillfällen kom han med förslag på personer som enligt hans mening borde tilldelas siamesiska ordnar. Inför 20-årsminnet av Oscar II:s trontillträde föreslog han att kronprins Gustav och dennes båda bröder prinsarna Carl och Eugen skulle erhålla lämpliga ordensdekorationer.²¹

1905 sände Siam en envoyé till Europa för att söka upphandla ett lån på en miljon pund sterling. Axel Johnson utsågs till rådgivare. Han tog genast kontakt med K. A. Wallenberg. Johnson satt sedan 1902 i styrelsen för Stockholms Enskilda Bank. Den 10 februari reste han till Berlin där han träffade den siamesiske envoyén på Siams legation. Från Berlin fortsatte de tillsammans till Paris. Redan den 17 februari nåddes en preliminär överenskommelse enligt vilken Siam beviljades ett lån på 25 milj. francs. Det skulle delas mellan England, Frankrike, Danmark och Sverige. Axel Johnson kunde nöjd meddela den siamesiske utrikesministern att man fått fördelaktigare villkor än vad ryssar och japaner tidigare erhållit. Den 20 mars 1905 skrevs lånekontraktet under. Tydligen hade K. A. Wallenberg stor del i det lyckade resultatet av låneförhandlingarna. Axel Johnson föreslog därför att han skulle erhålla en siamesisk ordensdekoration. Devawongse tackade Johnson för hans insatser. Som vi tidigare sett belönades både Johnson och Wallenberg med storofficers-tecknet av Elefantorden. Också när ett andra lån kort efteråt upptogs ställde Axel Johnson och K. A. Wallenberg sina tjänster till förfogande.²²

Naturligtvis ingick i Axel Johnsons förpliktelser som konsul och generalkonsul att göra Siam känt i Sverige. Av den anledningen såg han till att Nya Dagligt Allehanda inför kung Chulalongkorns ankomst till Stockholm den 16 juni 1897 publicerade ett antal ledare om Siam och dess kung. Johnson var mycket noga med att betyga den

¹⁹ Nai Chorn t. AJ 9/7, 18/7, 8/8, 14/8, 9/10 1898, 20/1, 27/1, 30/1, 3/3, 26/3, 29/3, 20/4 1900, H. Keuchenius t. AJ 7/4, 10/4 1900, Kons-ark, E1, vol. 3.

²⁰ AJ t. K. Keuchenius 27/11 1893, Kons-ark, B1, vol. 3; ds. t. Devawongse 1/6 1901, Kons-ark, B1, vol. 4; ds. t. Phya Sridhamasasana 26/3 1907, Kons-ark, E1, vol. 5.

²¹ AJ t. Keuchenius 17/11 1896, Kons-ark, B1, vol. 3.

²² AJ t. Phya Visutr Kosa 4/2, 22/3 1905, ds. t. Phya Suriya Nuvatr 22/3 1905, ds. t. Devawongse 20/2, 18/4 1905, Kons-ark, B1, vol. 4; Devawongse t. AJ 29/5 1905, Kons-ark, E1, vol. 4; Phya Suriya t. AJ 5/1 1907, Kons-ark, E1, vol. 5; B. Holtze, "Axel Johnson", *SBL*, bd XX, 1974.

siamesiska kungafamiljen sin respekt i olika avseenden. 1899 sände han och hans hustru Annie ett *Herbarium Scandinavicum* omfattande 1 551 plantor till drottningen. Också prins Devawongse fick ett herbarium.²³

Axel Johnson hjälpte siameserna att erhålla ett antal norska och svenska officerare för några års tjänstgöring i den siamesiska flottan. När prins Chakrabongse avslutat sina studier i St. Petersburg och skulle resa hem till Bangkok rådfrågades Johnson om transporten till Siam av två ridhästar. I Johnsons uppgifter ingick också att ta emot representanter för Siam som besökte Sverige. De besök som medlemmar av den siamesiska kungafamiljen gjorde medförde naturligtvis särskilt mycket besvär för honom. Men också andra besök ledde till att han fick avsätta en hel del tid. Som exempel kan nämnas det besök som den siamesiske ministern i Berlin Phya Sridhamasasana gjorde i juli 1907. Han mottogs av Johnson på Stockholms central och lotsades därifrån till Grand Hotel. Under besöket gjordes en tur i skärgården på Johnsons lustjakt. Johnson gav också middag på Hasselbacken. Sridhamasasana skulle avlämna sina kreditivbrev.²⁴

Axel Johnson och Sveriges affärer med Siam

Axel Johnson hoppades få till stånd affärer med Siam. Redan samma månad som han fick beskedet om sin utnämning till konsul bad han en av sekreterarna vid den siamesiska legationen i Paris att ge honom namnen på några av de ledande firmorna i Bangkok som kontrollerade exporten och importen ”in order to combine a correspondence between Siam and Sweden”. De begärda uppgifterna kom tämligen omgående.²⁵

I maj 1884 besökte Axel Johnson Prisdang i Paris. När han tackade för det vänliga mottagande han fick förklarade han sig tro att affärsförbindelser mellan Sverige och Siam kunde åstadkommas inom kort. Också i senare brev till prinsen återkommer han till möjligheten av affärer mellan de båda länderna. Exempelvis noterar han i ett brev den 21 september 1885 att Sverige sedan många år hade stor export av järn till Indien. Exporten gick dock genom mellanhänder vilket Johnson ansåg vara en nackdel. Han menade att det fanns goda skäl att tro att priserna skulle bli lägre med direkt handel, i varje fall om man tog hänsyn till den överlägsna kvaliteten hos svenskt järn och stål.²⁶

Den svensk-norske konsulen i Bangkok Otto Weber bad i september 1885 Axel Johnson att sända prislistor på svenska produkter. Johnson efterkom önskemålet så långt det var möjligt. 1885 inledde han kontakt med den tyska firman Falck & Beidek i Bangkok. Tydlig var det Otto Weber som förmedlat kontakten. Också till Falck & Beidek sändes prislistor. Johnson skrev till Falck & Beidek om olika svenska bruks produkter.²⁷

²³ AJ t. Phya Nond Buri 26/7 1897, ds. t. Phya Nond Buri 12/8 1899, ds. t. Devawongse 12/8 1899, Kons-ark, B1, vol. 3; ds. t. N. N. Andersen 27/9 1900, Kons-ark, B1, vol. 4; Annie J. t. drottningen av Siam aug. 1899, Kons-ark, F2, vol. 1.

²⁴ *Sthlms Dagblad* 7/7, 9/7 1907, *SvD* 10/7, 14/7 1907, *Post & Inrikes Tidningar* 9/7 1907, *DN* 10/7 1907, Kons-ark, L1A, vol. 2; Phya Sridhamasasana t. AJ 23/12 1905, 9/1 1906, Luang Bhinich Virajkich t. ds. 29/1, 23/11, 26/11 1903, H. Keuchenius t. ds. 9/3, 23/7, 6/11, 18/12 1903, 2/3, 15/11 1904, 8/12 1905, 23/2 1906, Phya Visutr Kosa t. ds. 4/4 1906, Kons-ark, E1, vol. 4; Phya Sridhamasasana t. AJ 15/4, 4/5 1908, Kons-ark, E1, vol. 5.

²⁵ AJ t. F. Clarke 25/4, 16/5 1884, Kons-ark, B1, vol. 1.

²⁶ AJ t. Prisdang 18/6, 3/12 1884, 21/9 1885, Kons-ark, B1, vol. 1.

²⁷ AJ t. O. Weber 7/9, 29/9 1885, ds. t. Falck & Beidek 19/10, 29/12 1885, 25/2, 11/3, 7/4 1886 m. fl., AJArk, BIV, vol. 1.

Axel Johnson tog upp frågan om direkt svensk-siamesisk handel vid ett möte med den svenske utrikesministern den 22 december 1885. Utrikesministern hade genast kommit in på Johnsons strävan att åstadkomma direkthandel. För tillfället var det enligt Johnson mest gynnsamt att därvid utnyttja de reguljära linjerna från London och Hamburg. Vid flera tillfällen diskuterade han svensk-siamesisk handel med Oscar II som varje gång tycks ha uttryckt sitt gillande av ansträngningarna att söka åstadkomma sådan. Johnson skriver i ett brev till Siam utrikesminister den 15 september 1887 att kungen önskat honom framgång och uttryckt en förhoppning om att han fick den hjälp han behövde.²⁸

Carl Bock föreslog 1884 Johnson att försöka sälja kanoner till Siam. Teak, menade Bock, var något Johnson kunde importera till Sverige. Flottan behövde teak. Ryssland nämns också som en tänkbar marknad för teak. Vid ett annat tillfälle skrev Bock att det borde kunna säljas stora kvantiteter spik, öl och krut till Siam.²⁹

I juli 1886 förklarade Axel Johnson för kung Chulalonkorn att han i Sverige låtit göra bekant att han var intresserad av att tillhandahålla uppgifter om vad Siam exporterade. Han såg gärna att siamesiska firmor och handelshus kontaktade honom. Som exempel på vad svensk industri förmådde sände Johnson i juli 1886 via Singapore en kanon och en kulspruta från Nordenfelts som present till kung Chulalonkorn. Johnsons kostnader för inköp och leverans blev 392 pund. Vid en middag den 9 december 1886 talade han om för chefen för Nordenfelts kanonfabrik att Carl Bock var på väg till Bangkok och där skulle lägga ett gott ord för de nordenfeltska kanonerna. De två närmast följande åren fortsatte diskussionerna om kanonleveranser från Nordenfelts. Som agent i Bangkok användes Falck & Beidek. Johnson förklarade sommaren 1888 för Falck & Beidek att en representant för Nordenfelts på hemvägen från Kina skulle besöka Bangkok för att hjälpa till att upprätta ett kontrakt om leveranser med den siamesiska regeringen. Nordenfelts – Nordenfelt Guns and Ammunition Company Limited hade skapats av den svenske ingenjören och industriidkaren Torsten Vilhelm Nordenfelt – gick för övrigt 1888 ihop med kanonkonstruktören Maxims och bildade The Maxim Nordenfelt Guns & Ammunitions C:oy.³⁰

Johnson hoppades också att kunna förmedla försäljningen av kanoner från Bofors till Siam. I ett brev till Devawongse den 11 oktober 1887 berömde han Bofors' kanoner. Han ansåg att de höll hög kvalitet och att de var mycket uppskattade. Dessutom var de överlägsna dem Krupp tillverkade, menade Johnson. Han bifogade fotografier och beskrivningar. 1888 sände Axel Johnson på anmodan av kommendören Thorsten Arwidsson vid Bergsunds Mekaniska Verkstad ritningar och specifikationer till en torpedbåt av ny konstruktion.³¹

När prins Devawongse 1887 besökte Sverige köpte han bl. a. ett trähus, en skörde-maskin och porslin. I ett brev till Falck & Beidek påpekade A. Johnson & Co. att prinsen sagt att det fanns en god marknad för trähus i Siam. Någon export av sådana

²⁸ AJ t. Devawongse 15/9 1887, Kons-ark, B1, vol. 2.

²⁹ C. Bock t. AJ 24/11 1885, 3/2 1886, AJArk, EI, vol. 2.

³⁰ AJCo t Falck & Beidek 1/6, 10/8 1888, AJArk, BIV, vol. 1; Nordenfelt Guns and Ammunition C:oy Limited t. AJCo 3/2, 28/5, 9/6, 7/8, 14/9 1888, AJCo, Inkomna skrivelser, EI, vol. 188. Jfr betr. Nordenfelt *Nordisk Familjebok*, 19, 1913.

³¹ AJ t. Devawongse 11/10 1887, ds. t. Phya Damrong Rajabholarkandh 21/2 1888, Kons-ark, B1, vol. 2.

tycks dock inte ha kommit till stånd. Devawongses hus sändes via Hamburg till Bangkok under senhösten 1887.³²

Kontakterna mellan A. Johnson & Co. och Nordenfelts ledde i början av 1889 till diskussioner om att Johnsons skulle representera The Maxim Nordenfelt Guns and Ammunition Co:oy Limited i Siam. Planerna kom dock aldrig att förverkligas.³³

Som vi senare skall se inledde Axel Johnson sitt konsulat med att arrangera en industriutställning i Bangkok. Han ombads inte långt efteråt att för prins Prisdangs räkning – prinsen befann sig för tillfället i Bangkok – iordningställa en samling kataloger och prislistor med uppgift om svenska industrialster. Till de produkter som intresserade siameserna hörde jordbruksmaskiner, ångmaskiner, pumpverk, redskap, verktyg, lokomotiv och lokomobiler. Axel Johnson skrev till ett hundratal svenska bruk och tillverkare med en begäran om det efterfrågade materialet. Hans förfrågan ledde till ytterligare korrespondens med de svenska firmorna och torde ha medfört en hel del arbete för honom. Han blev tvungen att svara på frågor om fraktkostnader från Hamburg, försäkringar m. m. Till Prisdang skrev Axel Johnson med anledning av prinsens uppdrag till honom: "This will encourage me and will give me new hope, that my endeavors to get a direct commercial trade between Siam and Sweden will in a no distant date be established."³⁴

Prins Prisdang tycks ha varit intresserad av svensk industri. Våren 1887 bad han återigen Axel Johnson att sända honom kataloger, denna gång bl. a. från järnbruk. Också Falck & Beidek försågs med kataloger och prislistor över svenska produkter. Johnson förklarade att han skulle bli glad för de order Falck & Beidek gav. I händelse av order kunde han lägga ett gott ord inför den nybildade Exportföreningen. Han säger detta efter att ha antytt möjligheten av att föreningen skulle placera en agent i Bangkok och måste ha menat att Falck & Beidek kunde komma ifråga om de skötte sig. Också andra brev till Falck & Beidek visar att Johnson hade uppriktigt menade avsikter att försöka sälja svenska produkter till Siam.³⁵

I ett långt brev till Carl Bock den 4 december 1886 ger Axel Johnson sin vän som via Bangkok skulle bege sig till Shanghai en rad uppdrag. Bl. a. ville Johnson veta vilka firmor i Bangkok han med förtroende kunde vända sig till för att få igång handelsförbindelser. Brevet utstrålar stor bestämdhet. Stora order från Siam lät dock vänta på sig. Till Falck & Beidek skrev A. Johnson & Co. den 2 april 1889 att så litet sålts av de järnvaror som Falck & Beidek mottagit i konsignation året innan att Johnsons ännu inte kunde bestämma sig för en ny sändning. En månad senare upprepas samma synpunkter. Tillverkarna ville enligt A. Johnson & Co. se resultat. Dessutom krävde de en ordentlig avräkning. Tydligt var Axel Johnson ganska missnöjd med det klena resultatet.³⁶

När Gillis Bildt 1889 av Exportföreningen sändes till Fjärran Östern hade han också Axel Johnsons uppdrag att besöka Falck & Beideks kontor i Bangkok och om möjligt sälja det som de fortfarande hade liggande i lager. Bildt lyckades finna av-

³² AJCo t. Falck & Beidek 5/9, 25/11 1887, AJArk, BIV, vol. 1.

³³ The Maxim Nordenfelt and Guns Ammunition Co:oy Limited t. AJ 28/1, 20/2, 27/2, 7/3 1889, Kons-ark, E1, vol. 1.

³⁴ AJ t. Prisdang 5/10, 5/12, 14/12 1886, Kons-ark, B1, vol. 2; W. Wyke t. AJ 29/9 1886, Kons-ark, E1, vol. 1; brev i AJArk, BIV, vol. 1.

³⁵ AJ t. Prisdang 1/6 1887, Kons-ark, B1, vol. 2; AJCo t. Falck & Beidek 14/1, 21/1, 8/3, 25/4, 24/7 1888, AJArk, BIV, vol. 1.

³⁶ AJ t. C. Bock 4/12 1886, AJArk, BI, vol. 3; AJCo t. Falck & Beidek 2/4, 7/5 1889, AJArk, BIV, vol. 1; jfr betr. affärens med Falck & Beidek, AJCo, Huvudböcker och Journaler 1888–91 (Glaa, vol. 9-10 o. GIIa, vol. 8–9).

sättning för nästan allt. När Johnson i början av 1890 äntligen fick den begärda avräkningen ansåg han sig inte kunna godkänna denna. Falck & Beideks avdrag för omkostnader uppgick till inte mindre än 46 % av försäljningssumman. Den svensk-norske konsulin i Bangkok Otto Weber underrättades om det inträffade. A. Johnson & Co. avslutar brevet till Weber med att besviket säga: "...you know our exertions to bring about a regular trade with Siam and you understand that we see with great regret that it is quite impossible under circumstances as above touched. From Messrs. Falck & Beidek, we regret to say, we have had no, no assistance!"³⁷

Under sin resa till Bangkok tvangs Bock konstatera att han inte hade tillräckligt med pengar till vistelsen där. Genast lät Johnson meddela att han sânt 50 pund sterling. Bock uttryckte sin stora tacksamhet när han fick pengarna och förklarade på sitt vanliga optimistiska sätt att det skulle bli fruktbarande för Johnson. I sin första rapport från Bangkok gav Bock en del allmän information om Siam. Den mest inflytelserike mannen i landet var enligt Bock prins Devan. Bock ansåg att Siam var ett "intrigernas land". Siameserna var "the biggest liars on the face of the globe".³⁸ Det är svårt att veta om man skall ta Bock på allvar eller inte. Han verkar ju annars ha varit positivt inställd till Siam och dess folk.

Nästa brev från Bock innehöll förutom lovord över Axel Johnsons industriutställning och information om prins Prisdangs situation efter att ha återvänt från Europa också uppgifter om siamesiskt ris och om teak. Bock förklarade att det skulle glädja honom om Johnson kunde sälja teak till den svenska eller ryska marinen. Från Bangkok sände Bock en berättelse till utrikesdepartementet i Stockholm om förhållandena i Siam som Axel Johnson av departementet anmodades att sända till ett antal svenska företag, en uppmaning som naturligtvis också efterkoms.³⁹

Givetvis var svensk-siamesiskt handelsutbyte ett av de ämnen om vilka man överlade vid de siamesiska besöken i Sverige. Axel Johnson skrev optimistiskt till Sai Sanitwongse efter dennes besök 1889: "As I have reason to believe that Your Highness visit in Sweden will be a fresh inducement to shorten the distance between Siam and Sweden, I may perhaps not be wrong, if I dare, in trying to translate the words expressed at Drottningholm by His Majesty King Oscar, viz: 'the wish that commercial relations soon may take place between Siam and Sweden'." Själv skulle Johnson gärna introducera siamesiska produkter i Sverige. Det var dock nödvändigt att de siamesiska producenterna fick direkt kontakt med Stockholm. Johnson trodde att det i Sverige fanns en marknad för bl. a. ris, skinn, tobak, teak och peppar. Siam hade å sin sida intresse av ökad handel med Europa. Sai Sanitwongse förklarade att man avsåg att utse kommersiella agenter på olika platser i Europa. Detta var något Axel Johnson livligt understödde. Själv ombads han att bli Siams agent i Sverige vilket han uppenbarligen utan att tveka accepterade. Sai Sanitwongse hade visat stort intresse för svensk industri och av Axel Johnson tagits till diverse verkstäder och skeppsvarv. Bl. a. besöktes Motala verkstad som året därpå via Siams konsul i Sverige sände ritningar och tekniska uppgifter avseende ett avisofartyg som verkstaden förklarade sig beredd att bygga 1891 vid Lindholmens varv i Göteborg. Axel Johnson hade gärna sett att Sai Sanitwongse också besökt Finspång för att studera kanon-

³⁷ AJCo t. Falck & Beidek 18/6 16/12 1889, 3/3, 30/4 1890, ds. t. O. Weber 3/3 1890, ds. t. Sv. Allm. Exportförening 28/1, 24/2 1890, Falck & Beidek t. AJCo 13/1 1890, G. Bildt t. AJCo 1/10 1889, AJArk, BIV, vol. 1.

³⁸ C. Bock t. AJ 31/12 1886, 7/2 1887, AJArk, EI, vol. 2; AJ t. C. Bock 12/1 1887, AJArk, BI, vol. 3.

³⁹ C. Bock t. AJ 18/2 1887, AJArk, EI, vol. 2; AJ t. diverse företag 2/5 1887, AJArk, BIV, vol. 1.

tillverkningen. Men prinsen hann inte att göra ett sådant besök. I stället fick han tillfälle att i bl. a. Köpenhamn se kanoner från Finspång och förklarade i ett brev att han skulle sända en representant till Finspång. Det föll på Axel Johnsons lott att arrangera besöket.⁴⁰

Resultatet av industriutställningen i Bangkok blev magert. Trots det hade Axel Johnson 1891 planer på ett nytt försök att åstadkomma ett utökat handelsutbyte mellan Siam och Sverige. I ett brev till prins Devawongse berättar han om Sveriges allmänna exportförening och det stöd denna gav till etableringen av agenturer utomlands. Han frågar om Devawongse anser att en agent bör placeras i Bangkok. 1891 bad Sai Sanitwongse att få sig tillsänt kataloger över sågverksutrustning vilket Axel Johnson tillmötesgick så snart han kunde. Han berättade samtidigt för Sai Sanitwongse att han höll på att bygga ett fartyg på 2 150 ton och att detta kanske en dag skulle komma med last till Bangkok. Sex år senare berättade Axel Johnson att han hoppades att en dag kunna starta en reguljär ångbåtlinje mellan Bangkok och Skandinavien. I slutet av 1898 är han åter inne på tanken att öppna en linje mellan Sverige och Siam. Fartygen skulle i så fall komplettera med laster i London eller Antwerpen. I september 1900 skriver han till Siams generalkonsul i Köpenhamn att förhandlingar pågick om att skicka Johnsonlinjens s/s Oscar Fredrik till Fjärran Östern.⁴¹

Det finns många vittnesbörd om att det gick trögt att få igång handelsutbyte mellan Siam och Sverige. När kronprins Gustav den 24 maj 1892 lyckönskade Axel Johnson till hans utnämning till generalkonsul uttryckte han också förhoppningen att det snart skulle lyckas att etablera handelsrelationer mellan de båda länderna. Axel Johnson tycks länge ha trott på möjligheterna att åstadkomma något positivt. I början av 1897 skrev han till Sai Sanitwongse att han under dennes besök i Stockholm åtta år tidigare förstått att det fanns tillgång på både järnmalm och träkol i Siam. Han hoppades därför att Siam för Asien kunde bli vad England och Belgien var för Europa. Han återkom till frågan om järnmalm och kol i ett långt brev från slutet av 1898. En svensk ingenjör, N. B. Hedberg, hade rest till Siam på uppdrag av ett danskt bolag som fått en koncession för gruvbrytning i Siam. Axel Johnson hade skrivit ett par introduktionsbrev för honom och föreslog att han skulle utnyttjas för att analysera den siamesiska järnmalmen. "It would give me *the greatest pleasure* if we one day saw some large[e] iron and steel works in full swing in Siam", skrev Johnson.⁴²

Någon mer omfattande handel med Siam lyckade Axel Johnson trots sina ansträngingar aldrig åstadkomma. Bevarad brevväxling visar att det endast var små varupartier som vid enstaka tillfällen skeppades till Siam. Vid flera tillfällen informerade Axel Johnson siameserna om vad svensk industri kunde åstadkomma. För prins Devawongse och den siamesiske ministern i Berlin Phya Nond Buri berättade han den 12 september 1899 att den svenska regeringen avsåg att kontraktera sex nya krigsfartyg och att Kockums, Bergsunds och Motala verkstäder i sina anbud låg betydligt under de engelska varv som tillfrågats.⁴³

⁴⁰ AJ t. Sai Sanitwongse 19/7 1889, ds. t. Phya Damrong Rajabholarkandh 16/7 1889, ds. t. C. Ekman 22/7 1889, ds. t. siamesiska legationen i Berlin 25/7 1889, ds. t. W. Wyke 11/7 1889, Kons-ark, B1, vol. 2; Mom Luaphan t. AJ 7/7, 19/7 1889, Kons-ark, E1, vol. 1; Motala verkstad t. Sai Sanitwongse 27/2 1890, Kons-ark, E1, vol. 2.

⁴¹ AJ t. Devawongse 20/7 1891, ds. t. Sai Sanitwongse 1/6 1891, Kons-ark, B1, vol 2; ds. t. Sai Sanitwongse 10/1 1897, AJ t. Phya Srisdi 2/12 1898, Kons-ark, B1, vol. 3, ds. t. N. N. Andersen 27/9 1900, Kons-ark, B1, vol. 4.

⁴² AJ t. Phya Nond Buri 21/7 1892, ds. t. Sai Sanitwongse 10/1 1897, ds. t. Phya Srisdi 2/12 1898, Kons-ark, B1, vol. 3.

⁴³ AJCo t. Falck & Beidek 25/11 1887, AJArk, BIV, vol. 1; AJ t. Devawongse o. Phya Nond Buri 12/9 1899, B1, vol. 3.

Kort tid före sin död tillfrågades Axel Johnson av den siamesiska legationen i Berlin om han ville gå in med 300 pund i ett bolag för bomullsodling i Siam. Johnson förklarade sig villig härtill men hann inte uppfylla sitt löfte.⁴⁴

Industriutställningen i Bangkok 1885

I *Nya Dagligt Allehanda* stod följande att läsa den 18 november 1884: ”Härvarande konsuln för Siam, grosshandlaren hr Axel Johnson, innehafvare af firman A. Johnson & C:o härstädes, lär hafva för afsigt att söka få en direkt affärsförbindelse till stånd mellan Sverige och det land han här representerar. Han har för detta ändamål vändt sig till ett flertal af våra industriella verk och fabriker för att af dem få prof på sådana svenska industrialster, som lämpa sig för export, och har, tack vare ett i allmänhet visadt intresse, af hvad som redan hunnit ingå kunnat börja ordnandet af en rätt rikhaltig kollektion för att upprätta en katalog, som jemte profsamlingen inom kort skall afgå till sin bestämmelseort, Bangkok, Siam.” Det angivna syftet med industriutställningen bekräftas av Axel Johnson i ett brev till Carl Bock.⁴⁵

Axel Johnson började planera industriutställningen kort efter att han utnämnts till Siams konsul i Sverige. Den 22 september 1884 skrev han till Bock att han höll på att samla ihop ”en collection af svenska produkter” som skulle sändas till Siam. I ett brev till legationssekreteraren Clarke vid den siamesiska legationen i Paris den 3 november beklagar han att han ännu inte hade samlingen av svenska industriprodukter klar. Tydligt hade han hoppats att kunna ha utställningen klar tills ångfregatten *Vanadis* anlände till Siam. *Vanadis* hade i december 1883 lämnat Karlskrona för en världsomsegling. Prins Oscar var en av deltagarna i expeditionen som leddes av kommendören O. Lagerberg. Under expeditionen gjordes en rad värdefulla vetenskapliga observationer. Johnson sände de industrialster som ingick i utställningen över London våren 1885. Antalet utställningsföremål uppgick till 714 och presenterades i en utsökt och mycket påkostad katalog på engelska med titeln *Catalogue of Swedish Produces Sent to Siam 1885 by A. Johnson & Comp.* 25 industrier, främst järnbruk, hade bidragit med sina produkter.⁴⁶

Katalogen sändes till prins Prisdang för vidare befordran till kung Chulalonkorn. Axel Johnson lämnade den själv till Oscar II som uttryckte en förhoppning om livliga förbindelser mellan Sverige och Siam. Chulalonkorn tackade genom den siamesiska legationen i Paris för utställningskatalogen. Prisdang skrev samtidigt som han vidarebefordrade kungens tack att denne ansåg att de produkter som upptagits i katalogen just var sådana som behövdes i Siam.⁴⁷

Utställningen uppmärksammades med flera artiklar i den svenska pressen. Axel Johnson berömdes för sitt initiativ. ”Det är så bekvämt att bli ’en man i staten’”, skriver veckotidningen *Figaro* i en ledare den 29 september 1885 och fortsätter, ”och att göra någon nytta kommer i andra rummet, om ens i något rum alls. Detta vårt

⁴⁴ J. H. Loftus t. AJ 26/2, 7/3 1910, Phya Sridhamasasana t. AJ 14/4 1910, J. H. Loftus till AAJ 17/6 1910, Kons-ark, E1, vol. 5.

⁴⁵ NDA 18/11 1884, Kons-ark, L1A, vol. 1; AJ t. C. Bock 27/1 1885, AJArk, BIII, vol. 2.

⁴⁶ AJ t. F. Clarke 3/11 1884, Kons-ark, B1, vol 1; ds. t. C. Bock 22/9 1884, AJArk, BIII, vol. 2; *Nordisk Familjebok*, bd 31, Sthlm 1921; katalogen i AJArk.

⁴⁷ Prisdang t. AJ 14/9 1885, Kons-ark, E1, vol. 1; AJ t. Prisdang 25/6 1885, Kons-ark, B1, vol. 1; ds. t. C. Bock 9/11 1885, AJArk, BIII, vol. 2.

uttalande skall måhända synas mången väl skarpt, men är icke desto mindre tyvärr alltför sant, hvilket bäst framgår deraf, att inom konsulatstaten ett och annat exempel finnes för, att titeln och uniformen äro bisaker, men en allvarlig sträfvan att gagna båda principalerna, hufvudsaken. – Vi hänsyfta med detta på chefen för firman A. Johnson & C:o, som härstädes i egenskap af konsul representerar konungariket Siam.” Några dagar tidigare (26/9) hade följande stått att läsa i samma tidning: ”Om hr Johnson lyckas – hvilket är anledning antaga – i sina berömvärda afsigter, har han gjort ingenting mindre än skaffat vårt jern en ny marknad och dermed gjort sig väl förtjent af sitt fädernesland. Vi ega ingen uppsjö på män, som, icke nöjda med att befara upptrampade vägar, söka nya banor och göra det, icke som äfventyrliga förslagsmakare, utan med sakkunskap och dugande, ihärdig kraft.”⁴⁸

Axel Johnson ställde ut i en lokal som Falck & Beidek upplåtit. Han fick hjälp inte bara med lokalen av den tyska firman utan också med en hel del annat som hade med utställningen att göra. Tydligt var det inte bara i den svenska pressen hans initiativ rosades. Också från siamesiskt håll uppskattades utställningen. Efter att i början av 1887 ha besökt Bangkok sände Carl Bock som då var vicekonsul i Shanghai en rapport till utrikesdepartementet i Stockholm i vilken han gav sina synpunkter på vad som gällde om man ville ha handelsutbyte med Siam. Om Axel Johnsons utställning skriver han: ”I very soon ascertained, that all people, Siamese, Europeans and Chinese, all knew about Mr Axel Johnsons collection (as the Siamese call it) and that every Prince and 'Phya' (mandarin) had both seen and admired the articles.”⁴⁹

Till Axel Johnson skrev Bock: ”—jag skulde være meget stolt derover, og glæde mig uendelig på Dine vegne, kunde Du tjene en liden formue på Siameserne som belønning for Dine store offre af tid og penge.” Alla önskade inte framgång för Johnson. Konkurrenter fanns som önskade hans kollektion av industrialster ”dit pepparn växer”. När Bock reste till Shanghai i slutet av 1886 fick han av Axel Johnson i uppdrag att på ena eller andra sättet ta hand om utställningen. Ett sätt var att skänka den till någon lämplig skola. Axel Johnson ville ha en skylt vid densamma med texten ”Sampels of Swedish Products presented by Axel Johnson Siamese Consul, Stockholm” eller något liknande. På så sätt skulle enligt Johnson det uppväxande släktet i Bangkok och Siam göra bekanskap med Sverige och vad som kunde produceras i detta land.⁵⁰

Axel Johnsons äldste son besöker Siam

Själv kom Axel Johnson aldrig till Siam. Det gjorde däremot hans båda äldsta söner Axel och Helge. Axel besökte landet 1900 under en resa jorden runt. Han förde dagbok under resan och det är dagboksanteckningarna följande bygger på.⁵¹

Axel anlände till Bangkok med båt från Singapore den 25 november 1900. Han togs om hand av den tjänsteförrättande svensk-norske konsulin i vars sällskap han besåg många av sevärigheterna i den siamesiska huvudstaden. Samtidigt som Axel säkert tyckte att besöket var intressant avvek mycket från vad han var van att se.

⁴⁸ Kons-ark, L1A, vol. 1.

⁴⁹ Annons från Falck & Beidek 28/11 1885, Kons-ark, L1A, vol. 1; C. Bock t. UD 18/2 1887, kopia i AJArk, EI, vol. 2; AJ t. Falck & Beidek 10/10 1885, AJArk, BIV, vol. 1.

⁵⁰ C. Bock t. AJ 27/5 1885, AJArk, EI, vol. 2; AJ t. C. Bock 4/12 1886, AJArk, BI, vol. 3.

⁵¹ Gk AAJ:s arkiv, Dagböcker, D1, vol. 1.

Efter att i början av sin vistelse i Bangkok ha ätit en middag i vilken ett par amerikanskor deltog skrev han i dagboken att det var "ett nöje att se ett par snygga fruntimmer igen".

Den 29 november träffade Axel prins Devawongse till vilken han överlämnade ett introduktionsbrev från sin far. Under besöket hos prinsen fick han veta att kung Chulalonkorn utnämnt honom och brodern Helge till konsul respektive vicekonsul. Att utnämningen kom just då berodde på att hans far i ett brev till den siamesiske ministern i Berlin den 12 september förklarat att en utnämning under Axels besök i Bangkok skulle skänka denna extra glans.⁵²

Axel sökte också prins Damrong i dennes bostad. Men prinsen var borta varför han fick nöja sig med att lämna sitt visitkort. Dagen därpå träffade han prins Chira hemma i dennes villa. Prinsen framförde sina hälsningar till Axel Johnson. Damrong fick Axel tillfälle att träffa senare. Han avlade också visit hos flera av de siamesiska ministrarna. Kung Chulalonkorn mötte han för första gången på kvällen den 9 december. "Jag träffade kungen", skriver Axel i sin dagbok, "–på aftonen & sade han you here & skakade tass." Lördagen den 15 december mottogs han av Chulalonkorn och dennes gemål i privat audiens. Axel framförde sin fars hälsningar. Han skriver inte mycket om audiensen i dagboken utan konstaterar endast: "vi gingo till en soffas & några stolar runt ett bord och slog oss ned helt gemytligt." Om vad som diskuterades får vi inte veta något.

Vid ett möte med Damrong framhöll Axel att hans far gärna ville göra något för Siam. Om den siamesiska regeringen önskade diskutera "direct lines" skulle han med glädje ta upp frågan, framhöll Axel. Damrong hade svarat att sådana planer inte fanns för tillfället. Tydligt var Damrong mycket älskvärd under mötet.

Axel uppsökte Falck & Beidek för att höra vad som blivit av det material som ställts ut i Bangkok 1885. De som hade haft med utställningen att göra hade dock lämnat Falck & Beidek varför det var svårt att få fram besked. Men någon erinrade sig till sist att utställningen sålts till en kines.

När järnvägen mellan Bangkok och Korat invigdes var Axel med. Invigningen förväntades av kungen i närvaro av drottningen, diplomater och höga siamesiska ämbetsmän. Efter invigningen deltog Axel i en lunch hos den japanske ministern.

Under sin vistelse i Bangkok förde Axel en hel del affärssamtal. Men de tycks ha varit av allmän natur och ledde av allt att döma inte till något konkret. På förmiddagen den 2 januari 1901 gick Axel på avskedsvisit till några av dem som han gästade under sitt besök i Bangkok. På eftermiddagen samma dag deltog han i ett garden party anordnat med anledning av drottningens födelsedag. Han fick då tillfälle att än en gång hälsa på kungen som sade att han skulle bli mycket glad om Axel Johnson intresserade sig för järnmalm eftersom det var bra för Siam. Chulalonkorn hade förklarat att han skulle ge Axel Johnson koncessioner. Den 3 januari 1901 lämnade Axel Bangkok.

Siamesiska besök i Sverige

I juni 1887 anlände Chulalonkorns bror prins Devawongse till Stockholm där han på Centralstationen mottogs av bl. a. Axel Johnson. "Han begaf sig", skrev *Svenska*

⁵² AJ t. Phya Nond Buri 12/9 1900, Kons-ark, E1, vol. 3.

Dagbladet den 12 juni ”i kungligt ekipage förbi konsulatets hus Vasagatan 4, der siamesiska flaggan, visande en hvit elefant på röd botten, svajade, till Grand Hôtel.” I middagen som kungen gav på Drottningholms slott för den siamesiske prinsen deltog Axel Johnson och ett fyrtiotal andra gäster. Han utnämndes i samband med besöket till riddare av Vasaorden. Devawongse gjorde flera industribesök. Han deltog också i en lunch som Axel Johnson gav för honom och hans uppvaktnings.⁵³

Två år senare var det dags för ett nytt besök av en siamesisk prins. Den 20 juni 1889 anlände prins Sai Sanitwongse till Stockholm där han mottogs av Siams konsul. Sai Sanitwongse var kusin till Chulalonkorn. Också nu blev det en rad industribesök och en hel del festligheter. Johnson gav middag på Hasselbacken. Efter detta besök förklarade Johnson för Bock att han inte kunde hålla på att representera som han gjort. Det tog för mycket tid och var dyrt. Han tyckte att det skulle bli intressant att se på vilket sätt de tänkte visa erkänsla gentemot sin konsul. 1896 beökte en av Chulalonkorns söner prins Chira Stockholm. Han kom närmast från Ryssland där han representerat sin far vid Nikolaus II:s kröning. Axel Johnson tog mycket aktiv del i mottagandet. Med tillfredsställelse kunde han meddela det siamesiska sändebudet i Berlin att prinsen dekorerats med storkorset av S:t Olofsorden.⁵⁴

Det i särklass viktigaste och mest omskrivna siamesiska besöket i Stockholm under Axel Johnsons tid var det som Chulalonkorn gjorde 1897. Tidningarna hade skrivit mycket positivt om Chulalonkorn redan tidigare. I samband med hans 25-åriga regeringsjubileum 1893 innehöll *Nya Dagligt Allehanda* (18/4 1893) en artikel i vilken kungen berömdes för sin reformiver. Bl. a. skriver tidningen: ”Ehuru det i fjerran Östern i allmänhet torde anses vida svårare än bland Vesterns folkslag att frångå ärfda traditioner och finna sig i nya förhållanden, må dock med fullt skäl kunna sägas, att Siams monark vetat och äfven förmått att steg för steg göra sitt i grund och botten intelligenta folk delaktigt af alla de förmåner, som Vesterlandets civilisation erbjuder.” Inför och under besöket 1897 skrevs spaltmeter efter spaltmeter om det exotiska och avlägsna kungariket. Allt torde inte svensken ha uppfattat som positivt. Man kan lätt föreställa sig vad många tänkte när de i *Dagens Nyheter* den 9 juni 1897 läste en artikel med rubriken ”Konungen af Siam och hans haremslif” och däri bl. a. kunde inhämta följande: ”Huru många qvinnor, som vistas i den regerande konungens slutna och för européer otillgängliga haremslott, är omöjligt att utforska. Men man kan draga sina slutsatser. H. m:ts fader, den berömde konung Monkut, egde 800 hustrur och var då han dog, 64 år gammal, den lycklige fadern till 70 à 80 lefvande barn. Konung Khoualalonkorn är nu endast 44 år gammal och har redan kommit upp till ungefär *hundrafemtio barn*.”⁵⁵ Inför besöket utgav journalisten Herman A. Ring en liten skrift på engelska med titeln ”Siam and the Siamese King. A Few Sketches Published in Honour of the Visit of H. M. King Chulalonkorn to Sweden, July, 1897” i vilken han lovprisade den siamesiske kungen.

Kungen hade före besöket i Sverige varit i flera europeiska länder. Till Stockholm kom han från S:t Petersburg där han varit tsarens gäst på Peterhof. Chulalonkorn åtföljdes av kronprinsen Maha Vajiravudh och ett par av sina bröder och söner. Vid

⁵³ SvD 12/6, 18/6 1887; NDA 16/6, 18/6 1887, Kons-ark, L1A, vol. 1.

⁵⁴ NDA 21/6, 22/6 1889; *Sthlms Dagblad* 22/6, 25/6 1889; DN 25/6 1889, Kons-ark, L1A, vol. 1; AJ t. C. Bock 30/7 1889, AJArk, BI, vol. 3; AJ t. Phya Nond Buri 26/6 1896, Kons-ark, B1, vol 3; ds. t. C. Bock 23/7 1896, AJArk, BIII, vol. 4.

⁵⁵ Kons-ark, L1A, vol. 1.

elvatiden på förmiddagen den 13 juli 1897 ankrade den kejsrerliga ryska ångjakten Polstjernen på Strömmen med Chulalonkorn ombord. Chulalonkorns egen jakt hade fått motorhaveri och anlände till Stockholm först dagen därpå. Oscar II hälsade välkommen och kungen fördes till Logårdstrappen i den kungliga slupen. ”Å Logårdstrappen hade”, skrev *Aftonbladet*, ”upprests en praktfull åreport, hållen i siamesisk indisk arkitektur, dekorerad med grönt och inantill prydd med orientaliska tyger samt försedd med fyra flaggstänger, från hvilka den siamesiska flaggan svajade.” Uppför Slottsbacken åkte man i kortège. Lunch intogs på slottet. Axel Johnson hade mött Chulalonkorn redan innan Polstjernen anlöpte Stockholm. Han embarkerade den kejsrerliga jakten utanför Sandhamn dit han tagit sig på sin privata ångjakt med den siamesiska flaggan hissad. Våldiga människoskaror hade kommit till Slottsbacken för att i den tryckande värmen få se en skymt av den långväga gästen. Efter storartade festligheter anträdde Chulalonkorn på kvällen den 15 juli en resa till Norrland ombord på sin egen jakt Maha Chakri.⁵⁶

Hjalmar Söderberg beskriver i en entusiastisk artikel i *Svenska Dagbladet* Chulalonkorns mottagande på Logårdstrappen. Söderberg förklarar efter att ha givit en bild av de väntande folkmassorna och uppådet av dignitärer: ”Så med ens går det den obestämbara ilning genom människoskaran, som signalerar: nu komma de! Gustaf III:s vackra hvita slup skjuter fram i prosceniet tyst och lätt som Gondolen i Konung för en dag, midt i slupen står konung Oskar smärt och rak, och vid hans sida står en liten mörkhyad man i hvita kläder, med spelande bruna ögon och med de barnligt rundade dragen upplysta af ett godt och gladt småleende. – Det är Siams härskare.” Söderberg avslutar sina artikel med följande ord: ”Folket på kajen hurrar, då han (sc. Chulalonkorn) stiger i vagnen och vid sin värds sida kör upp till slottet. Kung Paramindr Maha Chulalongkorn småler fortfarande lika vänligt och gladt, och under tiden gå hans tankar tillbaka till de fem eller sex miljoner små mörkhyade människor med svärtade tänder, som Buddha i sin godhet anförtrött åt hans vård.”⁵⁷

Självklart deltog Axel Johnson i arrangemangen kring festligheterna. Kungabesöket tog mycket av hans tid i anspråk. En stor del av hans privata korrespondens under 1897 gällde Chulalonkorn. Han informerades på ett tidigt stadium om att Chulalonkorn var att vänta till Stockholm i juli och var mellanhand mellan kung Oskar och Chulalonkorn då det gällde att fastställa de exakta dagarna för det kungliga besöket. Så snart han fått veta att Chulalonkorn skulle besöka Stockholm uttryckte han i ett förbindligt brev sin glädje häröver. Chulalonkorns utflykt till Norrland var det generalkonsuln som fick arrangera. Från Stockholm gick färden till Härnösand dit Maha Chakri anlände på kvällen den 16 juli. Dagen därpå gjordes en utflykt i skärgården ombord på en mindre ångbåt. På kvällen gick Maha Chakri vidare till Nyland några mil uppför Ångermanälven. Den 18 fortsattes resan på s/s Strömkarlen till Sollefteå och den 20 per järnväg till Bispgården. Ombord på tre mindre ångbåtar reste man nedför Indalsälven till Sundsvall där Maha Chakri väntade. Den 21 lämnade Maha Chakri Sundsvall med destination Köpenhamn. Alltsammans har beskrivits i ett tryckt program på engelska med titeln ”Programme for an excursion to The North of Sweden undertaken by His Majestys The King of Siam in July 1897” och naturligt-

⁵⁶ *Aftonbladet* 13/7 1897, *Stockholms Dagblad* 13/7 1897, *Dagens Nyheter* 14/7 1897, *Nya Dagligt Allehanda* 16/7 1897, Kons-ark, L1A, vol. 1.

⁵⁷ *SvD* 14/7 1897 o. 24/10 1910, Kons-ark, L1A, vol. 2.

vis i pressen. Dessutom har Axel Johnsons äldste son Axel i detalj redogjort för den norrländska resan i sin dagbok.⁵⁸ Hans redogörelse återges här i sin helhet.

”15,16,17,18,19 & 20. Lemnade Stockholm Kl. 3 midd. med ång. Carl XV. Anlände till Sundsvall den 16de Kl. 8,45 fm. Gick iland & afsände ett telegram. Ombord å Carl XV träffade vi Kapten Nordberg. Lade ut från Sundsvall kl. 11 samt anlände till Hernösand Kl. 2,30 em. Gingo iland & togo in på Hotell Norrland. Åto middag på St. Peterslogen med Kapten Hedborg. På eftermiddagen foro vi ut med en bogserbåt & mötte den Kungl. Yackten, samt ledsagade densamma in på redden. Så snart ankaret hade fallit gick Pappa ombord och helsade majestätet välkommet! Efter en stund kom Pappa tillbaks & då han steg ned i en 10-mannad båt spelte musiken svenska folksången hvilken han åhörde stående med blottadt hufvud. Då vi kommit iland igen gick Pappa genast till telegrafan & afsände dels ett telegram till Bangkok för Konungens af Siam räkning dels ett telegram till Statens Jernvägar & ett till Hamnkaptan Nordberg angående en förändring i programmet för färden. Lågo på Hotellet öfver natten. På morgonen den 17de skulle göras utflykt med ångf. ’Strömkarlen’ till Häggviken & foro vi ut med denna ångare för att hemta dem. Pappa hade dock farit ut något i förväg med en ångslup. Pappa följde ej med på utflykten utan måste stanna kvar i staden i & för afvaktandet af telegrammer angående förändring af programmet. Färden aflöpte lyckligt under det härligaste väder. På eftermiddagen voro vi hemma igen. Ungefär vid 5-tiden lättade ’Maha Chakri’ ankar & foro vi med densamma upp till Nyland. Där gingo Pappa och Jag iland & togo in på ett hotell öfver natten. Jag gick till Apotheket & köpte honung för Konungens af Siam räkning. Påföljande dag d. 17 Juli Kl. 11 fm foro vi ut med ångf. ’Strömkarlen’ & hemtade Konungen af Siam med svit & foro sedan med denna ångare till Sollefteå, hvarest åkdon stodo färdiga vid ångbåtsbryggan för att föra oss upp till Hotell Appelberg. Å Hotell Appelberg serverades middag. På eftermiddagen företogo vi en utflykt i stadens omnejd. Påföljande dag den 18 Juli Kl. 10:30 foro vid med extratåg från Sollefteå till Bispgården & intogs lunch å Jernvägshotellet. En half timme därefter företogs åkning till Utanede, hvarest en ståtlig äreport var rest. Därifrån gingo vi utefter en lång bro ned till ångf. ’Liden’ som låg färdig att föra oss utför Indalselven. Så snart vi kommit ombord lade båten ut & så började den mest härliga färd. Ungefär efter 1 & 1/2 timmes färd voro vi vid Glimå brygga hvarest båtomblyte skulle äga rum. Vi gingo iland & togo i betraktande huru man forslade timret medels långa trärännor högt uppifrån bergen. Detta intresserade i hög grad Konungen af Siam. Om en stund återvände vi igen till bryggan, hvarest en annan båt väntade oss näml. ’Turisten’. Då vi kommit ombord intogo vi genast lunchmiddag. Efter 2 1/2 timmes färd bytte vi om båt igen & fingo nu en större båt som hette ’Indalen’. Nu gick vår färd direkt till Sundsvall. Då vi nalkades Sundsvall dånade en Kongl. salut från staden. Snart fingo vi sigte på ’Maha Chakri’ som låg för ankar på redden. Konungen af Siam med svit gick genast ombord å Yachten samt äfven Pappa. Jag for med båten till staden & ordnade om rum å Hotell Knaust. Något senare på kvällen kom äfven Pappa till Hotellet. Påföljande dag den 19 Juli Kl. 11 fm skulle vi bese

⁵⁸ AJ t. Phya Nond Buri 23/4 1897, ds. t. Chulalonkorn 18/5 1897, Kons-ark, B1, vol. 3; *Sthlms Dagblad* 17/7, 18/7, 20/7 1897 m. fl. artiklar, Kons-ark, L1A, vol. 1. Fotokopia av AAJ:s dagbok i AJArk, FI, vol. 22. Kung Chulalonkorns resa till Norrland behandlas i S. o. I. Nilsson, *Kung Chulalongkorns norrlandsresa 1897* utgiven 1985 av Fors hembyggsförening. Författarna till skriften har inte haft tillgång till konsulatsarkivet. Jfr i övrigt AJ:s korrespondens, Kons-ark, B1, vol. 3, o. F2, vol. 1.

Kubikensborgs sågverk. Pappa skickade mig ut till Yachten för att se om allt var i ordning. På slaget kl. 1 kvart före 11 steg konungen med svit ned i båtar som förde dem till staden, hvarest Pappa tog emot dem. Nu foro vi i 14 vagnar till sågverket hvarest de helsade oss med salut. Sedan vi besett sågen intogo vi förfriskningar i Disp. Enhörnings trädgård. Därefter foro vi till Hotell Knaust, hvarest lunch intogs. På vägen till hotellet gjorde Konungen af Siam några uppköp i Wäfnadshandeln. Efter Lunchen foro vi alla ut till Yachten hvarest Pappa fick emottaga Siam. Kronordens 2 Klass samt en liten urna arbetad i Guld & Silfver. Kapten Nordberg, som ledsagat oss utefter Indalselven, fick en lägre grad af Siam. Kronorden. Jag fick ett cigarettfodral af silfver.

Sedan vi tagit afsked af samtliga ombord, begåfvo vi oss iland. Strax därpå lyfte Yachten ankar & afseglade direkt till Köpenhamn. Wi gingo ombord å ång. Hernösand II, hvilken afgick Kl. 5 em till Stockholm. På vägen gingo vi om den Kongl. Yachten. Efter en ganska stormig resa voro vi lyckligt hemma igen i Stockholm på fm den 20 Juli 1897.”

Axel Johnson träffade Chulalonkorn också vid den europeiska resa denne företog 1907. Kungen hade fått malaria och av sina läkare blivit ordinerad att tillbringa sommaren i Europa. Han reste incognito och kom aldrig till Sverige. Johnson fick audiens i den schweiziska kurorten Territet nära Montreux den 26 maj. Han togs också emot av Chulalonkorn i Trondheim under hösten.⁵⁹

Sammanfattning

Det svensk-siamesiska handelsutbytet före 1910 var litet. Många gånger tyckte nog Axel Johnson att uppgifterna som konsul var tidsödande och att resultatet av hans ansträngningar att åstadkomma handel på Siam blev alltför litet. 1896 skrev han till Bock att han skulle lämna konsulatet. ”Min Vän!”, heter det i ett brev den 23 juli, ”Private and confidential I will tell you that I shortly intend to resign as Consul General for Siam.” Han tyckte inte att siameserna förstod vilket arbete han lagt ned för dem. Axel Johnson ändrade sig dock och kvarstod på sin post. I ett brev till den siamesiske ministern den 12 september 1900 förklarade han sig vilja stå kvar på sin post så länge han levde.⁶⁰ Det är svårt att tro att det var förhoppningar om en för A. Johnson & Co. lukrativ handel på Siam som gjorde att Johnson kvarstod på sin post. Andra faktorer måste ha varit avgörande för honom. En kan ha varit den goda publicitet som han ofta fick i samband med de siamesiska besöken i Sverige. Den prestige generalkonsulatet skänkte sin innehavare var säkert inte betydelselös. Man skall heller inte glömma att Axel Johnson – om man får tro bevarad korrespondens – var en ytterst pliktmedveten människa. Han ansåg sig inte bara ha plikter mot sin familj och sina företag. Ofta talade han också om vikten av att uträtta något positivt för Sverige, och att lämna generalkonsulatet kanske inte skulle ha sett så bra ut.

⁵⁹ H. Keuchenius t. AJ 25/2 1907, AJ t. Phya Sridhamasasana 26/6 1907, ds. t. Phra Ratana Kosa 20/9 1907, Kons-ark, E1, vol 5.

⁶⁰ AJ t. C. Bock 23/7 1896, AJArk, BIII, vol. 4; ds. t. Phya Nond Buri 12/9 1900, Kons-ark, E1, vol. 3.

Ordensbiskopar

Av *Gunnar Bendix*

I Svenska kyrkans utredningar utkom som 1995: 9 Ärkestiftsutredningen. Den försökte lösa en rad problem rörande Uppsala stift och kyrkans ledning. Ärkebiskopen har en stor arbetsbörda: dels är han biskop i Uppsala, dels har han som ärkebiskop en rad uppgifter. Det åligger ärkebiskopen att vara ordförande i kyrkans centralstyrelse och Kyrkomötets läronämnd och det är han som viger övriga biskopar till biskopsämbetet. Som primus inter pares leder han biskopsmötena och är sin kyrkas främste talesman.

Det är ärkebiskopen, som representerar kyrkan gentemot omvärlden: mot regeringen, olika myndigheter och massmedier. Som kyrkans ledare företräder han Svenska kyrkan i kontakter med övriga kyrkoledare och deltar i ekumeniska överläggningar, när dessa sker på högsta nivå. Ett speciellt samarbete förekommer mellan de nordiska lutherska statskyrkorna, där ärkebiskoparna av Uppsala och Åbo möter biskoparna i Köpenhamn, Oslo och Reykjavik, som är sina länders ledande biskopar men som inte alls har en lika självklar ställning som sina kyrkors främsta företrädare.

Svenska kyrkan består inte bara av församlingarna i Sverige utan även av kyrkor i utlandet. Dessa är personella, det vill säga att de icke-territoriella. Några sådana finns – och fler har funnits – även i Sverige såsom Hovförsamlingen i Stockholm och Amiralitetsförsamlingen i Karlskrona. Den äldsta av de etablerade utlandsförsamlingarna grundlades i Paris 1626; Konstantinopel fick en legationspredikant 1706 och London en 1710. Att linnélärjungar som skeppspräster for med Ostindiska kompaniets fartyg är välkänt.

Svenska kyrkans arbete bland sjömän startade 1876 och under efterkrigstiden tillkom nya kategorier svenskar i utlandet. En ny grupp transportarbetare var lastbilschaufförer. Andra grupper är de, som under längre eller kortare tid vistas på turistorter vid Medelhavet och på Kanarieöarna eller arbetar som au pair. Som ordförande i styrelsen för denna utlandskyrka har ärkebiskopen ytterst ansvaret för dess verksamhet.

För att avlasta ärkebiskopen en rad arbetsuppgifter i det normala stiftsarbetet inrättades 1990 en biträdande biskopstjänst i Uppsala stift. Tydligt blev det i vissa avseenden en biskop för mycket. Här skall ej beröras arbetsfördelningen dessa båda uppsalabiskopar emellan. Däremot skall här uppmärksammas några påstående i utredningen, vilka är intressanta ur historisk synvinkel.

Gunnar Bendix, f. 1932, FM, är pensionär, tidigare adjunkt vid Hjalmar Lundbohmskolan i Kiruna. I hans produktion märks "Hammerstaätten", PHT 1956 (den då utlovade redovisningen av godsbesittningarna trycktes 1989 i häfte 3 av *Äldre svenska frälseläkter*) samt "Bernadottevapen", *Heraldisk Tidsskrift* (Köpenhamn) 1993.

Biskop Biörn Fjärstedt redovisar i en utredningsbilaga vissa delar av kyrkans utveckling ända från urkyrkans tid. Denna kyrkliga historieskrivning påverkas av det ekumeniska arbetet i Kyrkornas Världsråd. Omfattande teologisk forskning och flera decenniers fortlöpande kollationering mellan de olika deltagande kyrkotraditionerna utmynnade i den så kallade Lima-texten 1982: *Baptism, Eucharist and Ministry* (BEM), det vill säga: Dop, Nattvard, Ämbete. Fjärstedt summerar rörande biskops-ämbetet: En biskop i den meningen, som kyrkorna i ekumeniskt-teologiskt arbete funnit vara apostoliskt och katolskt, skall således ha uppsikt, "episkopé", över ett givet geografiskt område ...

Kyrkomötet behandlade 1984 frågan om en delning av Uppsala stift och avvisade av principiella skäl förslag med syfte att frigöra ärkebiskopen från stiftsarbete. Från kyrkolagsutskottet hävdades att en biskop alltid är en biskop i ett stift.

I sammanfattningen sägs på sid 14 "Som visas i undersökningen om biskops-ämbetet är biskopsuppdraget knutet till ett särskilt geografiskt område. Det är för ett bestämt område som biskopen fullgör sin episkopéfunktion."

Det är mycket troligt att det ur aktuell ekumenisk-teologisk synpunkt framstår som irrlärligt att det i Sverige förekommit en rad biskopar, som saknat territoriellt stift. Däremot är det naturligtvis fel att förtiga existensen av de nio svenska ordensbiskoparna.

År 1783 gjorde Gustav III sin överhovpredikant och bikt-fader friherre C. E. Taube – sedan 1781 även pastor primarius – till Serafimerordens ordensbiskop. Denna för Taube nyskapade befattning var förenad med uppsikt över rikets hospital och barnhus. Ordensbiskopen hade således inget territoriellt stift.

Genom utnämningen av Lars Benzelstierna, västeråsbiskop 1759–1800, till ordensbiskop efter Taube visade Gustav III att en biskop kunde förena ett territoriellt stift med ordensepiskopatet. På den tiden kunde ett ämbete återbesättas redan under sin innehavares tjänstetid. Den nye personen erhöll rätt till ämbetet, så snart det genom innehavarens avgång genom befordran eller död – pension fanns ej – blivit ledigt. I väntan på avgången fick denne andre person åtnjuta ämbetets rang, heder och värdighet. På detta sätt blev pastor primarius och överhovpredikanten Flodin ordensbiskop i survivans 1794 och efterträdde Benzelstierna även i Västerås år 1800 och innehade båda posterna till sin död 1808.

Gustaf Murray blev ordensbiskop 1809 och biskop i Västerås 1811. Han förenade således ordensepiskopatet med ett territoriellt stift. Murray innehade båda posterna till sin död 1825. Redan omkring sekelskiftet drog han i Stockholm igång ett arbetshus, som gav arbetstillfällen till arbetslösa fattiga. Dessutom utspisades de fattigaste i s.k. sopphus, där de även fick gratis ved.

Psalmdiktaren pastor primarius J. O. Wallin blev ordensbiskop i survivans 1824 och var ordensbiskop till dess han som ärkebiskop blev serafimerledamot i andliga ståndet 1837. Han kunde ej förena den till ärkebiskopsämbetet knutna ordensförläningen med ordensepiskopatet.

Den siste ordensbiskopen var Frans Michael Franzéns dotterson T. F. Grafström, kyrkoherde i Klara och överhovpredikant. Vid hans död 1883 vakantsattes ämbetet.

Teol. dr H. B. Hammar, som är prost i Svenska kyrkan i Rom, framförde i en artikel i *Svenska Dagbladet* den 25 mars 1996 ett förslag, som både skulle avlasta ärkebiskopen och rädda Visby stift. Ett 70-tal kyrkor på Gotland riskerar att stängas samtidigt som mer än hälften av prästerna får sluta. Han ville skapa ett Visby och

utlandsstift. ”En biskop, som ska kunna ta sig an våra utlandskyrkor på ett meningsfullt sätt – vi har i dagsläget 43 stycken – måste räkna med att vara borta från Sverige två månader om året bara för utlandskyrkornas skull. Och det är inte ett rimligt krav på en ärkebiskop.”

Visby stift har prövat på en frånvarande biskop. Innan vi fick regeringsdepartement leddes regeringens arbete av några statssekreterare. C. I. Heurlin blev 1838 statssekreterare i ecklesiastikärenden och samtidigt blev han biskop i Visby. Han var en skicklig politiker och sedan han efter departementsreformen blivit chef för ecklesiastikdepartementet 1842 betydde han så mycket att regeringen under Karl XIV Johans sista år kallades den ”Heurlinska ministären”. Men det hade gotlänningarna föga glädje av. Han lämnade biskopsstolen i Visby 1841 sedan han under sina tre år som visbybiskop besökt ön två gånger och varje besök varade bara några veckor. Han blev i stället kyrkoherde i Fellingsbro feta pastorat. Samma år som han lämnade visbystolen blev han ordensbiskop i survivans. Härmed behöll han sin rang – han blev 1847 Tegnérns efterträdare på växjöstolen. Den ordinarie ordensbiskopen var Agardh, botanikprofessorn, som blev karlstadsbiskop och som nu är mest känd som Gustaf Frödings morfar.

Sedan Agardh dött 1859 kunde Heurlin under sitt sista levnadsår vara såväl växjöbiskop som fullvärdig ordensbiskop. Hans efterträdare 1860 blev strängnäs-biskopen Ture Annerstedt, som var ordensbiskop i 20 år.

När ordensbiskopsämbetet vakanssattes vid Grafströms död 1883 hade Sverige haft ordensbiskopar i precis 100 år. Enda större uppehållet var 1808/1809. Eftersom Ryssland anföll Sverige samma månad 1808 som Flodin dött är det förståeligt att utnämningen av ny ordensbiskop dröjde till sommaren 1809. Ordensbiskopsämbetet avskaffades först 1952, sedan de svenska ordnarna 1950 fått en ny Herre och Mästare.

Från arkiv till folkliv – studier i herrgårdskultur

Av *Henrik Degerman*

Det svenska rikets delning 1809 medförde en skilsmässa i stort och smått. Familjer som varit vana att umgås på vardera sidan av Ålands hav tvangs nu välja sida och inrätta sig som undersåtar i en ny och främmande värld. Samma gällde jordegendomar, ty sådana kunde man äga blott i den rikshalva, där man var medborgare. Av vikt för den avskiljda östra rikshalvan – som nu fått namn av storfurstendöme – blev arkivuppdelningen. Till de finska arkiven överfördes småningom från Stockholm ett närmast lokalhistoriskt material, medan de arkivalier, som ansågs ha ett riksintresse stannade kvar i det svenska riksarkivet.

Då under senare hälften av 1800-talet en ny historieskrivning började komma igång med det nya Finland som objekt, var det sockenbeskrivningar som blev det först synbara resultatet av arkivforskningen. En viktig del av en komplett sockenbeskrivning utgjorde ett kapitel om socknens herrgårdar, där en lång och förnämlig ägarlängd spelade främsta rollen.

I övrigt gick förra seklets forskarmöda ut på att göra källskrifterna tillgängliga för forskaren genom flera ambitiösa diplomatariska publikationsserier. Det första egentliga herrgårdsverket utkom sålunda först en god bit in på detta sekel.

Gabriel Nikander (huvudredaktör), Herrgårdar i Finland I–III, Söderström & Co Förlags Ab, Helsingfors 1928–1930. Tre praktfulla förlagsbd, rikt ill i sv-v, även utg i häften, antikvarisk raritet.

Verket ville, som det heter i företalet “uti en räckta monografier över enskilda gods beakta de konsthistoriska och ekonomiskt historiska sidorna av vår herrgårdskultur, i mån av utrymme också personhistorien.” Arbetet inleddes 1915 och omfattade drygt 90 herrgårdsbeskrivningar. Ett stort antal författare anlätades för monografierna, främst fackmän, men ofta beskrev godsherren själv med inlevelse sin egen dom. Beskrivningarna blev nödtvunget ojämna, och den sentida läsaren drar något på munnen åt de talrika mjölklietrarna, kubikfötterna och lokomobilarna som bär vittne om herrgårdens ekonomiska kraft och godsägarens framstegsvänlighet. Tonvikten ligger på gårdens historia och ägarpersoner. Trots det eleganta utförandet och den bakomliggande gedigna forskningen lämnade *Herrgårdar i Finland* mycket i

---

Henrik Degerman, f. 1948, riddarhussekreterare och -genealog vid Finlands riddarhus och redaktör för *Finlands adelskalender*. Han är ordförande för den finländska arbetsgruppen för herrgårdskultur, intendent för Stensböle gård i Borgå och äger Irjala gård i Vichtis, om vilken han skrivit flera personhistoriska uppsatser i Svenska litteratursällskapets i Finland årsskrifter.

övrigt att önska. I många fall var uppgifterna föråldrade vid utgivningen och framför allt omfattade verket blott en liten del av de finländska herrgårdarna.

Gabriel Nikander & Eino Jutikkala, Säterier och storgårdar i Finland I–III. Finska Litteratursällskapets förlag, Helsingfors 1939–1946. Tre förlagsband, rikt ill i sv-v, endast antikvariskt.

Huvudredaktören för *Herrgårdar i Finland*, professorn vid Åbo (svenska) Akademi Gabriel Nikander slog sig nu ihop med professorn Eino Jutikkala, numera vördad akademiker och den finländska agrarhistoriens nestor. I sitt arbete beskrev de jordagods utvalda med beaktande av två synpunkter, nämligen egendomens historia och storlek. Enligt dessa kriterier innehåller boken just det som titeln anger: alla säterier och vad utgivarna rimligen kunde anse som storgårdar. Verket uppfyller högt ställda krav på fullständighet. Gårdsbeskrivningarna har komprimerats; i medeltal beskrivs en gård på en sida text och en halv sida svart-vita fotografier. Av texten upptas ungefär hälften av historik och ägarlängd och hälften av byggnader och inredning. Gårdens aktuella data ägnas några rader.

Tyvärr behäftas även detta herrgårdsverk med en betydande brist: verket blev på hälft! Det mellankommande kriget avbröt all uppgiftsinsamling och den ekonomiska situationen efter kriget tillät inga förlagsrisker i herrgårdskultur. Under brinnande krig trycktes vad som fanns färdigt, Nylands, Åbo och Björneborgs och Ålands län, i en svensk och en finsk upplaga, och strax efter kriget utkom det tredje bandet med Tavastehus län enbart på finska.

Sedan tycktes det som om allt intresse för herrgårdskulturen skulle ha avstannat. Två jordreformer – inlösen av torpen efter första världskriget och tvångsinlösen av jord för kolonisation av de evakuerade från det till Sovjet avträdde Karelen jämte frontmannaparceller – hade i praktiken avskaffat storgodsen och kraftigt åderlåtitt alla herrgårdar. Jordbrukets mekanisering gav godsägarna händerna fulla med tomma och förfallande arbetarbostäder och ett skärpt skattetryck försvårade reparation av värdefulla karaktärshus. Politiskt var herrgårdskulturen i bästa fall ointressant i jämförelse med folkkulturen.

Kaj Dahl & C.J. Gardberg, Finländska herrgårdar. Schildts förlag, Keuru 1989. Inb, 206 ss, rikt ill i färg.

En omsvängning i synsättet inträffade först mot 1980-talet, då statsarkeologen (motsv. riksantikvarie) Carl Jacob Gardberg genom föredrag, tv-program och tidningsartiklar fäste allmänhetens uppmärksamhet vid denna bortglömda del av landets kulturarv. Gardbergs herrgårdspresentationer samlades med fotografen Dahls bilder till ett gediget bildverk. Utan tidigare böckers prål och nostalgi berättar verket i ord och bild om 54 herrgårdar, utvalda för sina märkliga byggnader. Boken saknar ägarlängder och jordbruksstatistik och koncentrerar sig på de kulturhistoriska och personhistoriska aspekterna.

Bo Lönnqvist, Gamla gårdar i helsingforstrakten. Schildts förlag, Vasa 1995. Inb, 128 ss, rikt ill i färg.

I samma anda fortsatte etnologen och professorn Bo Lönnqvist med 26 kulturhistoriska gårdsbeskrivningar. Nu blev det inte fråga enbart om herrgårdar, utan också om bondgårdar och större sommarvillor, geografiskt begränsade till helsingforsnej-

den. Flera av gårdarna finns numera enbart som stadsdelar, någon enstaka träbyggnad mitt i stenöknen väcker kanhända vandrarens förundran. Lönnqvist har ytterligare renodlat den etnografiska aspekten. Han uppehåller sig gärna, med vällust ville man säga, vid anekdoter och berättelser ur folklivet med anslutning till gårdens tidigare ägare. Boken är ingen egentlig faktabok utan snarare en vacker guidebok för en intresserad resenär i huvudstadens utkanter.

Redan tidigare hade Svenska litteratursällskapet i Finland i sin skriftserie *Folklivsstudier* utgivit ett antal etnologiska studier över herrgårdar. Bo Lönnqvist redigerade 1978 (Skrifter, utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland SLS 480) *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Tenala ca 1800–1970*. Efter denna monografi över ätten Bruncronas släktgods följde professorn *Olle Siréns* motsvarande arbeten över de creutziska egendomarna i Pernå: *Sarvlaks. Gårdshushållning och gårdssamhället från 1600-talet till 1900-talet* (1980, SLS 488) och *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods* (1985, SLS 527) samt senast *Anna-Maria Åströms doktorsavhandling. Sockenboarne. Herrgårdskultur i Savolax* (1993, SLS 585).

När vetenskapen hade förklarat herrgårdskulturen för folkliv blev den plötsligt passande inte bara i slott utan också i koja. Det blev legitimt att intressera sig för, studera och forska i herrgårdars historia och ägare. Oanad popularitet fick herrgårdsköket, som presenterades i kokboksform av *Gun de la Chapelle* och *Katja Hagelstam, Bord – duka dig! Herrgårdsmat i Finland* (Schildts, Hangö 1993). I vackert illustrerad form presenteras recept och matvanor från 25 herrgårdar. Ämnet har sedan följts upp i otaliga tidskriftsartiklar och tv-program.

Herrgårdsintresset har spritt sig även söderut. I Estland söker de i ett halvsekel övergivna ofta vandaliserade riddargodsens sina gamla ägare, och den nya estniska statens såväl politiker som forskare har fått upp ögonen för denna del av det mångkulturella estniska samhället. Trettiofem herrgårdar presenteras av *Juhan Maiste, Linnoissa kreivien. Viron kartanoita ja kartanokulttuuria* (I grevens slott. Estniska herrgårdar och deras kultur. Otava, Keuruu 1995. Inb, 224 ss, rikt ill i färg).

För att koordinera de finländska herrgårdarnas inventeringsarbete tillsattes 1994 på riddarhusets initiativ en arbetsgrupp, bestående av företrädare för Helsingfors Universitetsbibliotek (nationalbibliotek), riksarkivet, museiverket (riksantikvarie-myndighet) och riddarhuset. En annan arbetsgrupp, som tillkommit på privat initiativ, sysslar samtidigt med problem som berör de privatägda herrgårdarnas beskattning. Avsikten är att genom skattelättnader skapa bättre förutsättningar för ägarna att restaurera kulturhistoriskt värdefulla byggnader. En stor del av de historiska herrgårdarna har övergått till stat, kommun eller allmännyttiga samfund och åtnjuter statsstöd för dylika reparationer. Under nu rådande svåra statsfinansiella läge är något ekonomiskt stöd till herrgårdskulturen knappast att vänta. Det positiva intresset hos både beslutsfattare och allmänhet inger dock det bästa hopp för framtiden.

Elias Wessén

Anteckningar vid uppordningen av hans arkiv

Av *Allan Ranius*

I Svenska akademien har det suttit elva personer med Linköpingsanknytning. På stiftsbiblioteket finns minnen bevarade från alla: helporträtt över Johan Stenhammar och Jöns Jacob Berzelius, papper och brev från Tor Andrae, Per Daniel Amadeus Atterbom, Olle Hedberg, Carl Gustaf af Leopold, Carl von Rosenstein och Waldemar Rudin, predikningar och tal av Magnus Lehnberg, ett trettiootal handskrifter från dennes efterträdare Jacob Lindblom samt ett personarkiv från Elias Wessén, akademiledamot 1947.

Wessén (1889–1981) var född i Linderås komministerboställe, men fadern flyttade 1893 som kyrkoherde till Högby, utanför Mjölby. Läroverksstudierna i Linköping avslutades med mogenhetsexamen 1906. Till samma årsklass hörde Hugo Larsson. De studerade båda i Uppsala och senare träffades de på censorsresor samt vid en och annan minnesdag för att avfira studentexamen. Kontakterna stärktes, då Larsson satte igång med en personbibliografi över vännens tryckta skrifter. En sådan hade tidigare sammanställts till 60-årsdagen 1949 med ett tillägg i festskriften 1954. Larssons bibliografi, som färdigställdes 1975, redovisade det redan förtecknade samt ytterligare 100 nummer från de senaste två decennierna, inalles 368 nummer.

I slutet av 1970-talet talade Larsson vid upprepade tillfällen med mig om placeringen av sin egen och ett par andra boksamlingar. Hans tanke var, att Wesséns boksamling borde doneras till Linköpings universitetsbibliotek och de handskriftliga kvarlevorna till Linköpings stiftsbibliotek. Förslaget framfördes till Wessén, som först sanktionerade det men senare blev tveksam. Donationsbeslutet fattades av barnen.

Wessén var väl förtrogen med stiftsbiblioteket. Som gymnasist och ordförande i Vitterhet och hävd fick han den 3 december 1905 i uppdrag att deponera gamla föreningshandlingar i stiftsbiblioteket och som lektor satt han i forskarrummet. Stiftsbibliotekarie Carl Magnus Stenbock inräknade honom bland de lärare som hade en positiv syn på biblioteksverksamheten. Wessén recenserade en volym av *Linköpings biblioteks handlingar* i *Svenska Dagbladet* den 8 juni 1921 och lämnade en artikel till handlingarna 1924 om svenska växtnamn i Theodoricus Dorstenius' *Botanicon* (1540). När Linköpings stiftsbiblioteks vänner tillkom anslöt sig Wessén, men utträdde ur stödföreningen 1940. Han har antecknat sitt namn i besöksböcker från 1912 till 1953. ”Jag är mycket glad åt att jag i mitt arbete har en ständig anknytning

---

Allan Ranius, f. 1934, är f.d. stiftsbibliotekarie i Linköping. Hans omfattande produktion har främst bibliografisk inriktning, och inkluderar bl.a. *Nya strövtåg i Linköpings stiftsbibliotek* (1997), där en utvidgad version av denna artikel finns publicerad.

till Östergötland och jag måste då och då komma ned för små undersökningar”, skrev han till Stenbock 1922. Även annars gick stegen ofta vid Linköpingsbesök till biblioteket. Den 19 augusti 1947 träffade han lektorena Ragnar Kinander och Nils Jacobsson och den 3 februari 1969 skänkte han fem av sina egna böcker.

Den 1 juli 1983 översändes 11 740 volymer tryckta arbeten till Linköpings universitetsbibliotek. Anslag söktes ur Westman-Wernerska fonden för uppordning av samlingen och 1987 erhöles 150 000 kronor. När pengarna förbrukats hade 46 hyllmeter, varav en fjärdedel periodica, förtecknats och uppställts på öppna och tillgängliga hyllor. I magasin finns ytterligare 95 hyllmeter okatalogiserat material samt fem pappkartonger med bl.a. äldre tryck. Den till Linköping översända boksamlingen var Wesséns arbetsbibliotek, en trappa upp i bostaden, Örnbogatan 11. På bottenvåningen fanns en något mindre boksamling, framför allt skönlitteratur. Den donerade samlingen präglas nästan helt av en språkmans intresseområden. Därutöver finns det några äldre böcker från 1500- och 1600-talen. Förutom isländska sagor finns det endast ett 60-tal volymer skönlitteratur i den uppordnade samlingen. Wessén förvärvade böcker inte bara genom bokhandeln utan också genom antikvariat och under docenttiden direkt från bokhandlare i Danmark, Norge och Tyskland. Under senare hälften av hans liv har merparten förvärvats som gåvor eller som förmåner i anslutning till tjänsten eller ledamotskap i akademier och föreningar. Det finns t.o.m en och halv hyllmeter av AK, *Accessionskatalog för Sveriges offentliga bibliotek*. Under Uppsalaåren lämnades böcker till bindning, sällan senare; omkring 80 procent är obundet och häftat. Wessén har gjort en och annan anteckning och förstrykning, stundom inskrivit sin namnteckning. Några böcker har dedikationer. Ofta inlades anteckningar och tidningsklipp, brev och vykort. Dessa har utplockats och inlagts i drygt 300 kuvert, förvarade i magasinet på universitetsbiblioteket; Wesséns kommentarer och betygsättning av Stähles avhandling om ortnamn på -inge är kanske det viktigaste i de två papplådorna. Tilläggas må, att Wessén samlade Birgittalitteratur, men dessa böcker ingår inte i den donerade samlingen.

Återstod så arkivalierna, som stod kvar i Ålstenvillan. Deras öde sköts på framtiden. Likväl, den 7 maj 1991 erbjöd sonsonen Johan Wessén personarkivet till stiftsbiblioteket. En första leverans gjordes lördagen den 8 juni 1991, en andra den 12 oktober samma år och en liten rest den 28 september 1992. Det är avsett att vara ett vetenskapligt arkiv (signum 1993:4) rörande forskning och undervisning. Svenska akademien anhöll om handlingar rörande akademiens verksamhet och erhöles en kassel 1990. En allmän brevgallring gjordes kort efter Wesséns död, senare har personliga handlingar (betyg, utnämningar, ledamotskap och dylikt) utgallrats, liksom släkt- och familjebrev, men det kvarstår diverse biografica i fyra kapslar. 44 kapslar utgöres av korrespondens, 8 872 brev från 1 191 brevskrivare. Från tre fjärdedelar av dessa finns det endast 1–3 brev, fem brevskrivare har mellan 50 och 100 brev, sex med över 100. Wessén hade själv lagt de flesta breven i årsbuntar, ihopfästade med snören, men enstaka år, i synnerhet under de sista decennierna, insatta i pärmar efter hålslagning. Någon enstaka bunt bar titeln ”Kvitton och räkningar” eller ”Författare och kollegor”. Vid uppsorteringen lades breven alfabetiskt med undantag för Diplomatariikommittén, Kulturhistoriskt lexikon, Nämnden för svensk språkvård och Svenska akademien ordboksredaktion, där dossierprincipen bibehållits. Wessén tycks ha sparat alla papper. En del kastades – enligt överenskommelse med donator – såsom

kontoutdrag, inlämningsbevis rörande rekommenderade försändelser, räkningar från fruktaffärer, bokhandlare, tvättfirmor m.fl.

Wessén gav sig tid att skriva brev, tusentals avrundade brev med en vacker handstil. Stundom gjordes genomslagskopior och anteckningar, varav en del är bevarade. Tidigare fanns det på stiftsbiblioteket ett 100-tal Wessénbrev i olika personarkiv (Sixten Dahlqvist, Nils Gobom, Hugo Larsson, Emil Liedgren, Ernst Liljedahl, Arthur Nordén och Bernhard Risberg). Ytterligare svarsbrev har tillkommit genom inlån och xeroxkopiering av brev till Nils Ahnlund, Sigurd Curman, Pelle Holm, Johannes Lindblom, Josua Mjöberg och Per Wieselgren.

Läroverksstudierna var framgångsrika med ypperliga betyg, trots att han var två år yngre än sina klasskamrater. Han fick hjälpa till med syskonens studier, då dessa hade svårare att klara av skolarbetet. Wessén var ”brådmogen och lillgammal”. I ett brev till Lisa Engström 1905 talade han om ”gosseårens högtflygande planer om storverk och ryktbarhet och hög kallelse”. Andreas Lindblom, hans jämn gamle kusin, skrev 1907: ”Du blir väl professor – jag ingenting”, men han lyckades själv erövra titeln vid Stockholms högskola fyra år före Wessén. Gymnasistårens intressen och föreningsliv återspeglas i diverse anteckningar, framför allt läroverkets litterära förening, där han var en aktiv ordförande det sista året; den 10 mars 1906 framlade han en högtidsavhandling om den moderna lyrikens stormän – Heidentam, Fröding och Karlfeldt. Brevväxling med lärare och skolkamrater utöver Risberg och Larsson är ringa, ett dussin kontakter med enstaka brev. Några skrivböcker och ungdomsdikter – egna och översättningar – är bevarade.

Studierna fortsatte i Uppsala och i hägnet av Östgöta nation: historia och litteraturhistoria, nordiska språk, tyska och sanskrit, teoretisk filosofi och statskunskap, inalles 14 betygsenheter i fil. kandexamen. Wessén var med i föreningarna Heimdal och Juvenalorden. Han blev förste kurator för Östgöta nation 1911, mot sin vilja. Föreningsverksamheten kröntes med ordförandeskapet för Uppsala studentkår 1914–15, samma läsår han disputerade och blev docent. Han förde en konservativ studentpolitik i Heimdals anda med försvarsfrågan i centrum. Det finns ett och annat klipp i arkivet ur dagspressen om deltagande i ett studenttåg i samband med bondetåget 1914 och följande år ett besök i Berlin, då han å de svenska studenternas vägnar avgav en sympatityttring gentemot Berlins studentkår samt reagerade mot franska terrorbombningar av Karlsruhe. Detta bedömdes som ”ett taktlöst uppträdande”. Skandalen gick genom tidningspressen, *Vecko-journalen*, *Naggen*, *Figaro* och andra tidskrifter. Det värsta var, att ”brottslingen inte kände sig ångerfull”. ”Då jag inte kan tillerkänna Studentkårens direktion vare sig formell befogenhet eller saklig kompetens att döma över den åtgärd, jag i egenskap av kårordförande vidtagit, och då därtill direktionen i sin nuvarande sammansättning icke kan anses representera den uppfattning, som förefinnes inom kåren, protesterar jag mot det gjorda uttalandet och tillkännager, att jag icke kommer att taga någon hänsyn till detsamma”, heter det i ett tillägg till protokollet av ”den morska docenten Wessén”. Vid kårvalet den 21 september förlorade borggårdsstudenterna; docent Ernst Gotthard Wahlgren valdes till ny ordförande med 609 röster, Wessén erhöll 426.

Från början var Wessén inställd på att ägna sig åt litteraturhistoria, men han slog om till nordiska språk. Läromästarna var Adolf Noreen och Otto von Friesen. Utåt

var orienteringen framför allt riktad mot den tyska germanistiken, de s.k. Junggrammatikerna, som hävdade språkföreteelsernas lagbundna utveckling. Wessén hade goda förbindelser med Tysklands universitetsvärld, företog flera resor, talade och skrev tyska perfekt. Arkivet redovisar ett trettiotal brevkontakter, dock endast enstaka brev. I ett svarsbrev till Per Wieselgren av den 22 mars 1960 ger Wessén en glimt av en resa 1914 med porträtt av den tyske språkforskaren Eduard Sievers och hans metod för författarbestämning:

Det var under sommaren 1915, som jag var hos Sievers i Leipzig några veckor. Jag var med i hans seminarier, och framför allt var jag, jämte ett par andra, med på ett slags privatundervisning i hans hem. Den pågick dag efter dag, ofta nog flera timmar i sträck, någon gång avbruten av en promenad utåt landet, till något litet värdshus, där vi åt Abendbrot. Han var mycket vital och ivrigt upptagen av att utveckla och pröva sitt nya system. All annan filologi var honom föräldrad och ointressant. Tog man upp någon sådan fråga i samtalet, slappnade genast märkbart hans intresse. Vi läste texter av olika slag och på olika språk, särskilt mycket eddadikter. Att se honom själv i aktion, var något ganska märkligt. Han reagerade hastigt och mycket starkt. Innan vi andra hade hunnit tänka och "känna efter" hade han fastslagit, hur det var. "Können Sie das nicht hören?" Rösten knöt sig och blev bunden och oskön, ända till dess att han fann den rätta "tonen", den naturliga kroppsställningen och de rätta handrörelserna. Vanligen arbetade han med ett slags mekaniska hjälpmedel, koppartrådar vridna i olika figurer, som på något mystiskt sätt var förbundna med de olika inställningarna. Att han var något viktigt på spåren, därom är jag fast övertygad. Men hans förmåga att suggerera var mycket stor och faktiskt ett hinder i samarbetet. Och när man sedan kom hem och skulle arbeta på egen hand, då kunde man ingenting alls.

Jag frågade honom en gång, vad allt detta berodde på och hur han ville förklara det. Det vet jag icke, det intresserar mig icke heller så mycket, svarade han. Nu gäller det bara att få fram så mycket fakta som möjligt och att utveckla systemet. Teorien må gärna andra syssla med sedan. Min återstående tid är kort.

Jag förelade honom texter av Stiernhielm, Bröll. beswär och Rudelius. Han läste några verser högt och svarade sedan snabbt och utan tvekan: det är tre olika författare. Varken S. eller R. kan ha skrivit Bröll. beswär. Så lade vi den saken ad acta. Vad jag framför allt minns är den absoluta säkerhet, varmed han uttalade sig. Där fanns aldrig skymten av en tvekan.

Wessén sökte och erhöll en professur i Åbo 1923, men tackade nej på grund av de osäkra ekonomiska och politiska förhållandena i Finland. Fem år senare utnämndes han till innehavare av Eduard och Sophie Heckschers professur i nordiska språk vid Stockholms högskola; sedan 1924 hade han undervisat vid högskolan. År 1934 föreslog Bengt Hesselman en kallelse till Uppsala som efterträdare till Otto von Friesen, men Wessén avböjde. Från högskolans lärarkår finns enstaka ströbrev samt inbjudnings- och tackkort efter middagar från ett tjugotal personer.

Wessén handledde ett tjugotal doktorander till avgörande resultat. Favoritelever var Carl Ivar Ståhle och Sven B. F. Jansson. Tentamensresultaten finns redovisade i tre anteckningsböcker, därutöver finns åtskilliga elever representerade i korrespondensen: Gertrud Areskog, Gunnar Helén, Rudolf Körner, Edvin Lagman, Karl Larm, Bengt Loman, Sten Malmström, Bertil Molde, Ingemar Olsson, Ragnhild Söderbergh, Isak Wallin och Åke Åkermalm. Av korrespondensen framgår Wesséns personliga engagemang i elevernas arbeten, kanske mer än brukligt?

Det viktigaste extrauppdraget vid högskolan var som prefekt vid Humanistiska biblioteket från 1929, i samband med flyttning till nya lokaler. Detta hade etablerats

1922 och fungerade som ett institutionsbibliotek med tillträde för studenter efter utkvittering av nyckel; rökning var tillåten. Därmed var han ordförande i biblioteksnämnden. Det slutade som naturligt är för ett effektivt bibliotek med ”obeskrivlig trångboddhet”, såväl beträffande bokförråd som arbetsplatser. De sista åren var fyllda av samarbetsproblem med Kungliga biblioteket, vars ”ineffektivitet och vantrevnad” Wessén ”hade de allra sämsta erfarenheter av” enligt ett brev till Sven Tunberg, som delade hans åsikter. Wessén bad att få bli befriad från sitt uppdrag som prefekt, men stannade kvar till pensioneringen 1957. Då invigdes en bronsmedaljong över Wessén av skulptören Ivar Johnsson, uppsatt vid entrén till läsesalen. Från förste föreståndaren för biblioteket – Nils Molin 1922–64 – finns ett antal biblioteksrapporter.

Effektiva lärare inte bara undervisar utan skriver också läroböcker. Wessén var lika mångsidig som grundlig. När han undervisade norska studenter i Oslo resulterade det i en lärobok i svenska språket och en norsk-svensk ordlista. I Stockholm blev det en hel rad av stencilerade kompendier, en del senare tryckta som böcker: *De nordiska språken* (1941), *Svensk språkhistoria* 1–3 (1941–56), *Våra folksmål* (1945), *Fornsvenska texter* (1955), *Isländsk grammatik* (1958), *Svenskt lagspråk* (1965) och *Vårt svenska språk* (1968). Åtskilligt av detta speglas i de olika förlagens korrespondens, där förlagskontrakt diskuteras och rapporter lämnas över försålda böcker, mycket positiva såsom Munksgaards, Nordens största vetenskapliga bokförlag, och negativa med bokförläggare Birger Beckman på Svenska bokförlaget.

Wessén växte upp i en av Östergötlands runstensrikaste socknar med ett tiotal runstenar, däribland en av den svenska vikingatidens mest bekanta, Högbysten, om stormannen Gulle och hans fem söner. Wesséns mannaår ägnades i synnerhet åt runstenar. Han blev den ledande kraften vid inventeringen av Sveriges runinskrifter, som påbörjades 1928 på uppdrag av Vitterhetsakademiens runkommitté. 1922 inköptes en motorcykel med sidvagn, som ersattes av en bil 1928, ”anskaffad väsentligen för Sörmlandsundersökningens skull”. Inalles utkom sju volymer: Södermanland övertogs efter Erik Brate, Uppland och Gotland tillsammans med Valter Jansson. Sveriges märkligaste runsten, Rökstenen, blev för Wessén vad Ynglingatal var för Noreen, ett svårlost problem som han ständigt återvände till. Det avhandlas vid ett tiotal tillfällen 1925–76, det viktigaste arbetet 1958, där han på flera punkter vederlägger sin lärare Otto von Friesen; av tackkortet att döma tycks den ha distribuerats till ett stort antal personer, några tackar samtidigt för radioföredraget i december 1957. Glimtar från runarbetet ger korrespondensen med Lis Jacobsen i Köpenhamn, Wolfgang Krause vid Institut für Runenforschung i Göttingen och Sven B. F. Jansson, som berättar om den dubiösa Kensingtonstenen. Till vedersakarna hörde Otto Höfler, som Wessén fortsatte att polemisera mot ända till 1976, vid 87 års ålder; dennes ”sterila halsstarrighet” och ”dunderblamager” dyker upp här och var i svarsbrev.

”Den märkligaste förändringen i vårt skriftspråk under detta århundrade har varit övergivandet av de gamla pluralformerna hos predikatsverket”, heter det i direktörs-talet 1952 i Svenska akademien och det upprepades av Ture Johannisson tjugo år senare. Folkskollärarkåren hade en skriftvårdskommitté, som aktivt drev frågan i sitt organ *Folkskollärarnas tidning*, där redaktör Johan Forsell var en energisk språkreformator. De avgörande decennierna blev 1930- och 40-talen, då Harald Elovson skrev artiklar och redovisade årsrevyer om kongruensregeln, där avfallen dokumenteras till den nya läran med ett ledigare språk. Framför allt uppmärksammas författare, tidningar och tidskrifter, men även språkprofessorer. Redan på 1880-

talet hade Adolf Noreen principiellt uppträtt mot kongruensregeln, medan J. A. Lundell också följde sin uppfattning i praktiken i flera skrifter från 1880- och 90-talen. 1941 övergick Erik Noreen och Karl Gustaf Ljunggren från plurala till singulara verbformer, följande år Ivar Lindqvist och Elias Wessén och 1943 Hjalmar Lindroth.

Wessén var inte bara språkforskare utan också en praktisk språkman med synpunkter på det aktuella språket och skolundervisningen. Han var lektor i modersmålet under 13 år, ordförande i Modersmållärarnas förening 1941–61 och 1944 tillkom Nämnden för svensk språkvård, på initiativ av Föreningen Norden och Wessén. För Wessén var ”utvecklingen lycklig och gagnelig för vårt språk”. Han ansåg att skriftspråket i högre grad borde följa talspråkets singularform och nystavning. Fördelarna med språkförändringen var ”långt mer övervägande” än olägenheterna. ”Det gällde icke så mycket att rädda vad som räddas kan, utan fastmera att finna sig tillrätta, förhindra skadeverkningar och sätta in krafterna på de många och viktiga uppgifter i språkvården, som nu äro aktuella.”

Modersmållärarnas förening arbetade aktivt med frågan om pluralformer från början av 1940-talet, främst genom sekreteraren Josua Mjöberg; en skrivelse avgick till skolöverstyrelsen 1943. Arbetsutskottet för språknämnden (Nils Hänniger, Gösta Bergman, Erik Wellander, Ingvar Andersson och Wessén) gjorde i fråga om verbformerna den 2 juli 1945 ett uttalande till Tidningarnas telegrambyrå och förordade verbens singularformer i nyhetsmaterialet. Det skedde utan tidigare officiell kontakt med Svenska akademien och nämndens vice ordförande Nils Ahnlund kände inte till att ett yttrande skulle avges. Därmed kom språknämnden i öppen konflikt med Svenska akademien. För Wessén var språknämnden en hjärtesak. Han hävdade dess självständighet. Sekreteraren Gösta Bergman tilldelades professors namn 1956 och därmed blev det även ”ett erkännande av språknämndens arbete”; detsamma gällde efterträdaren Bertil Molde 1971. Men då Wessén förde fram Erik Wellander som ”landets erkänt främste auktoritet på språkvårdens område” till inval i Svenska akademien efter Bengt Hesselman lyckades han inte; det blev Henry Olsson.

Av språknämndens konflikt med Svenska akademien drog Wessén slutsatsen: ”För mig betyder det nu närmast, att jag aldrig kommer att tillhöra Akademien. F.n. är jag i hög grad persona ingrata. Och även om Akademien i framtiden i denna sak skulle komma att ändra mening, är det ytterst osannolikt att jag själv skulle kunna intaga en annan ståndpunkt. Jag har ingen annan önskan än att fortsätta mitt vetenskapliga arbete och att i den mån det är möjligt bidra till språkvårdsarbetet. Akademien skulle för mig bara medföra ökat arbete och många svårigheter”, heter det i ett svarsbrev den 17 november 1945 till Ejnar Munksgaard. Likväl, i december samma år tilldelades han stora guldmedaljen (Karl Johanspriset) och två år senare efterträdde Wessén Tor Andrae på stol nummer 16. Den 24 april 1959 gav han i ett brev till Ture Johannisson en liten rekapitulation av ett föga ”hedersamt blad i akademiens historia”:

När jag kom in i Akad. rådde ännu en mycket kylig stämning mot språknämnden. Akad. hade nog då gärna sett att nämnden hade gått under, utan att röra ett finger till hjälp. Det var framför allt Ahnlund och Löfstedt som var fientliga. Österling var sval men lutade åt samma håll, de övriga sa ingenting. Sedan har det ju blivit helt annorlunda, och jag känner knappast igen mig, när jag tänker på hur det var för tio år sedan. Det finns några skriftliga dokument i protokollen, som väl en gång kommer att dras fram. Och det är ju kuriöst, när man tänker på att Akad. drog in sitt blygsamma anslag till nämnden för pluralformernas skull. Och i förhoppning att denna onödiga och retsamma nämnd skulle tvingas att dö.

Ja, sen har vi ju Erik Wellander. Han skulle alldeles säkert lämna språknämnden i förtrytelse och förfäran, om den engagerade sig som ett organ för Akad. Han ser ju med misshumör på varje anslag från Akad. "Ska vi ta emot pengar från det hållet? Det kan han säga, fastän du och jag, hans gamla vänner, sitter där."

Wessén skrev den 26 april 1949 i ett brev till Pelle Holm om ordlistan som "min enda, svaga raison d'être i akademien". För honom hade akademien "ohjälpligt förlorat initiativet i det språkvårdande arbetet". Den saknade egen politik och förmåga att uppjobba egna företag. För Wessén blev det en lojalitetsfråga, som sattes på sin spets 1952, då han fick i uppdrag att hålla direktörstalet om språkvård. Han kände stor olust och hade helst sett att någon annan förde akademiens talan, eftersom det endast var "ett mycket, mycket tunt minimumprogram om vilket det rådde enighet inom akademien". Han önskade "ha full frihet att följa sin egen övertygelse" vid utformningen av talet, men var rädd för att bli utsatt för påtryckning i en riktning, som han inte gillade. Likväl, talet hölls och fick ett gott mottagande. Utvecklingen blev senare mera positiv, men svallvågor uppstod, t.ex. då Erik Wellander skrev en artikel om Våra språkfrågor och andras i *Svenska Dagbladet* den 27 januari 1965. Wessén ombads av Karl Ragnar Gierow att skriva "en informativ streckare över ämnet 'Svenska akademien och språkvården' och där, med eller utan svar till Wellander, redogöra för vad som under de sista 20–30 åren har skett". Det blev ingen artikel, men väl flera brev till Wellander.

Att syssla med nordiska språk innebar inte bara språkvårdsproblem utan även ett personligt ställningstagande till många frågor, i synnerhet sakkunnigutlåtanden inför professorstillsättningar, fördelning av anslag och interna strider vid ordboken i Lund. Intriger blottas, mänskliga lidelser och engagemang speglas i korrespondensen. Flera brev är konfidentiella, skrivna med anmodan att förstöra breven efter genomläsning.

För akademikollegan H. S. Nyberg blev det inte bara språk utan även religionshistoria och kulturhistoria i vid bemärkelse. På samma sätt kom Wessén att ägna sig åt språkkällornas allsidiga tolkning såsom vittnesbörd om förgångna tiders liv och kultur. Det blev tvärvetenskap, först religionshistoria, senare lagtexter och Birgitta. Där om vittnar juris hedersdoktorat i Uppsala 1945 och brevbekantskapen med juristkollegan Åke Holmbäck. Wesséns viktigaste arbete bredvid *Svensk språkhistoria* är fembandsverket om landskapslagarna (1933–46) tillsammans med Holmbäck. Denne tillhör en stor brevskrivaregrupp av professorskollegor, varmed olika gemensamma problem dryftas. Där är Otto von Friesen, Bengt Hesselman, Valter Jansson, Ture Johannisson, Axel Koch, Evald Lidén, Gustaf Lindblad, Ivar Lindquist, Natan Lindqvist, Hjalmar Lindroth, Karl Gustav Ljunggren, Lennart Moberg, Ivar Modéer, Erik Noreen, Emil Olson, Dag Strömbäck och Carl Ivar Ståhle. Förtroligheten och brevmängden varierar. Öppenheten möter framför allt i brevväxlingen med Johannisson och Strömbäck, 76 respektive 107 brev.

Kontakterna utåt var främst riktade mot grannländerna. En viktig kanal var Föreningen Norden. Det var inte bara ideella intressen, utan föreningen bekostade de danska och norska lektoraten vid högskolan. Ett dussin av dessa brevskrivande lektorer är representerade, flitigast den kontroversielle Emil Frederiksen. Från Danmark finns ett 40-tal brevskrivare, framför allt må nämnas Lis Jacobsen och Ejnar Munksgaard, som Wessén inräknade bland sina "käraste vänner". De norska kontakterna, ett 30-tal, knöts framför allt då Wessén undervisade i svenska vid universitetet i Oslo, i regel en månadskurs under våren 1916–46. Han bodde då ofta hos Fredrik Paasche, som utövade ett starkt inflytande på honom.

Wessén besökte Island 1932. Han var engagerad i en isländsk ordbok och Sällskapet Sverige–Island, som etablerades 1930. Från Island finns det ett tjugotal brevskrivare, framför allt märkes Sigurdur Nordal. Då Robert Höckert disputerade på *Voluspa och Vanakulten* (1926) uppträdde Wessén som extra opponent och skrev en kritisk recension, vilket resulterade i att hela del två ägnades åt att gendriva Wessén. Från Finland finns ett tiotal brevskrivare samt från England och Amerika några sporadiska brev.

Wessén hade inga litterära brevskrivarbekantskaper, men det finns enstaka brev från Selma Lagerlöf, Aksel Sandemose, Gunnar Gunnarsson, Eyvind Johnson, Johannes Jørgensen och Johan Falkberget, den sistnämnde blev hedersdoktor i Stockholm 1950.

Arkivet speglar nordistiken under drygt ett halvsekel, men även huvudpersonen. Wessén har karaktäriserats som ”en ogripbar gestalt, som försvinner in i sin gärning”. I arkivhandlingarna framträder emellertid en människa med skarpa karaktärsdrag, med sympatier och antipatier, med ambitioner, framgångar och nederlag.

Kusinen Andreas Lindblom sysslade sedan ungdomen med släktforskning och tillsammans dryftade de stundom sina rötter på mödernet. Redan 1906 skrev Lindblom i ett brev, att han ”varit inne på Stiftsbiblioteket och forskat rätt på sina anor ända ned till Harald Hårfager, Erik Segersäll och Sven Tveskägg”. Morfadern, kapten Adolf Ludvig Sehmman, blev en känd väckelseman i stiftet efter att ha överflyttat från Tyskland. En syster till modern stannade kvar och gifte sig där; släktingarna, Benzinger och Hornberger, besöktes ofta och brev utväxlades. Ursprunget på farssidan var en livgrenadjär på soldattorpet Wessentorp i Vist; farfarsfar Peter Wessén var född i Rappestad av torparen Erik Samuelsson, enligt brev till Ernst Liljedahl 1930; senare kom Wessén in på ett annat släktspår i Vist, men hur släktnamnet antogs förblev okänt.

”Två ting i Tor Andraes liv ha haft en ojämförlig betydelse och på ett avgörande sätt bestämt hans utveckling som människa, som forskare och som kyrkoman. Det ena var hans barndomshem, det andra mötet med Nathan Söderblom”, heter det i inträdestalet till Svenska akademien. Barndomshemmet i Högby betydde troligen lika mycket för Wessén. För honom gick ingenting upp emot att få växa upp i en prästgård på landet, där han var äldst i en syskonskara med fyra bröder och en syster. I sitt minnestal över fadern 1920 understryker han, att fadern fått det bästa livet kan skänka: ett lyckligt hemliv, en stor och bärande livsuppgift, förtroende och tillgivenhet bland församlingsbor och ämbetsbröder. Tilläggas må, att föräldrarnas Dorébiblar (1877) med familjeanteckningar överlämnades till biblioteket efter brodern Daniel Wesséns död 1961.

Wessén förde inte dagbok, men i en liten ”agenda” med spridda anteckningar från första halvåret 1918 under studier i Köpenhamn finns en anteckning måndagen den 13 maj: ”... såg på pensionatet fröken Hansen för första gången”. Borghild Hansen (1891–1953) var lotsdotter från Nesna i Nordnorge. Förlovnings eklaterades i juni med giftermål följande år. Till föräldrarnas stora glädje återvände sonen som lektor till Linköping, där det första hemmet inreddes på Platensgatan 16; efter några år som seminarielektor i Uppsala tillbringades det sista halvseket i Stockholmsförorten Bromma. I äktenskapet föddes två barn: Kerstin (1920–) och Erland (1930–1983). Det blev inget lyckligt hem för barnens uppfostran. Han nödgades acceptera en påtvingad skilsmässa 1939, kände sig ”tillintetgjord och ovärdig”, ”nedtryckt av

ångest och skam, olyckligare än någonsin”, helt utan vänner, frånsatt Andreas Lindblom. 50-årsdagen firade han i Mjölby med sin mamma. Tre år senare gifte han om sig i Löderups kyrka med bibliotekarien vid Nobelbiblioteket Märta Ahlberg (1905–1969), en tidigare elev som några dagar efter lagerkröningen förlovade sig med promotorn. Ensamheten efter makans död bröts 1973, då sonen Erland med familj flyttade in i Wessénvillan.

”Var flitig och ordentlig”, heter det ofta i föräldrarnas brev till barnen vid läroverket i Linköping. Och Elias var en lydig son, som tog förmaningarna ad notam. Han fick inte deltaga i majkarnevalen. Arbete, rastlöst arbete präglade hans liv. I ett brev till system Ruth, daterat den 6 februari 1910, skrev han och berättade om hur han upplevde studierna under det fjärde Uppsalaåret:

Om onsdag kommer Vilhelm Stenhammar hit och ger en Beethovenafton, han spelar bland annat Ess-dur-sonaten och Ciss-moll (”mänskens”-)sonaten. Det är en riktig vila för själ och tankar, var gång man kan få höra lite gedigen musik. Det blir i längden bra enformigt och ödsligt här i Upsala, det kan inte hjälpas. Dag efter dag ett och detsamma, samma arbete, samma dagordning, samma människor. Men det är väl så överallt. Det värsta är att man är så ensam, att det inte finns något umgänge. Man tröttnar så otroligt snart på den prisade friheten. Flertalet studenter leva väl alldeles isolerade, d.v.s. med en liten kamrat- och vänkrets, men för övrigt utan några bekanta, utestängda från familjerna. Det är ingalunda något glatt liv. Många ha ju av naturen lätt att finna sig i allt också i detta eller söka åtminstone dölja tomheten genom en åtminstone i det yttre stormande glädje. Men många lida av det, och det är därför som det trots allt är något osunt och ödsligt över nästan allt studentliv här i Upsala.

”Sommaren är min bästa arbetstid, med topp i juli–augusti”, skrev han 1968 till ordbokschefen Sven Ekbo. ”Det intensiva arbetets befriande lycka” gav emellertid också ”hugg i magen”, magsår och upprepade operationer. Mamman reagerade emellanåt; efter professorsutnämningen skrev hon: ”Nu kan du väl hädanefter ej behöfva liksom rasa uti arbete och forskning”. Andreas Lindblom skrev en gång, att Wessén liksom Paasche ”behöfvde värnas mot sig själf och öfveransträngning”. ”Jag är säkert den mest arbetsbelastade av alla nord. språkprofessorer i Sverige för närvarande”, heter det 1952 i ett brev till Gideon Danell. Ännu vid 70 års ålder kunde han läsa tre korrektur samtidigt med ytterligare tre works in progress (Birgitta, landskapslagar och en svensk grammatik). I ett brev till Strömbäck skrev han 1963: ”Det finns ingenting som är så nyttigt och så trivsamt som att nödgas spänna sina krafter till det yttersta och åstadkomma det allra bästa.” Först när 80 passerats började det gå trögt. I ett svarsbrev 1972 till Karl Ragnar Gierow skrev han, att han inte längre orkade gå på akademisammanträdena och att det fanns så mycket han velat få gjort, bl.a. utge en samling stilhistoriska uppsatser med titeln *Svenskt och nordiskt* och nedskrivna sina minnen. Det senare kände han som en ”försummelse”.

Det var exemplarisk ordning på budget, tillgångar och utgifter. Wessén hade många försäkringar och var själv försäkringsagent för Balder. Han hade goda författarinkomster från skilda förlag och blev genom Martin Lamm ordförande i styrelsen för Fritzes bokförlag 1933–38. Men först i 60-årsåldern upplevde han friheten att inte längre behöva vända på varje slant.

Wessén var reserverad och blyg, talade sällan öppet om privata saker. Han ställde gärna upp och höll vederhäftiga men föga engagerande föredrag, stundom tog han själv initiativet. Han var road av undervisning, men ”allt personligt framträdande är för mig besvärligt och motbjudande, det ligger mig emot”, heter det i ett brev till

Hjalmar Lindroth 1939. ”Det är därför exempelvis som jag aldrig har trivts som ordförande i Sverige–Island och bara åtagit mig det år för år som en nödvändig plikt.”

Wessén var en viljestark natur, som helst gick sina egna vägar. Han vek inte från sin övertygelse om vad som var rätt och sant. Han hade ett starkt rättsmedvetande, som hade svårt att fördrå oärlighet och falskhet. Han kunde kollidera med professorskollegor, t.ex. Hans Ahlmann, men i regel gjorde han allt för att dämpa konflikter. Det handlade om saklig diskussion vetenskapsmän emellan, ”kollegialt samarbete och ingenting annat”. I sina tal tog han ofta fasta på rättskänslan, så beträffande Olaus Petri i direktörstalet 1952. Och för pliktmänniskan handlade det om räkenskap. ”Om några dagar är detta året 1953 till ända. Vad har vi lärt, vad har vi utträttat, vad har vi vunnit för vår inre människa? Att vi har kommit ett år närmare livets gräns, evigheten, det är det enda som är visst”, heter det i ett brev till sonen Erland. Resultatet var det viktiga. Löften och överenskommelser skulle hållas och förhandlingar fördes inte på långbänken. Han var en ”praktisk man”, slätade över, kompromissade och var ”resonlig” för att få fram avhandlingar och utgåvor och läste åtskilliga korrektur på andras arbeten.

Wessén var liksom fadern en fridens man. Namnet Elias har en religiös prägel och den kristna tron spelade en stor roll. ”Religionen betyder för människan försoningen med livet”, heter det i Andraetalet och han tillägger: ”de starkaste religiösa intrycken från hemmet ha sjungits in i våra hjärtan”. Melodin intensifierade det heliga ordet också för Högbyfamiljen; sonen återkom ofta till moderns vackra sångröst. Vid Nils Ahnlunds bortgång talade Wessén om dennes ”djupa religiositet, icke i det yttre, i ord och åthävor, han talade icke om det, men det var grunden i hans väsen och bestämde hans åsikter och handlingar”. Så även Wessén, som ”sedan barndomen var ganska väl beläst i bibeln” för att citera ett brev till kusinen Johannes Lindblom 1967. Brevet från föräldrarna avslutades alltid med åkallan av Guds namn, sonen gjorde på samma sätt till syskon och barnen. ”Gud vare med Dig på alla Dina vägar och bevara Dig för allt ont!” heter det till Erland 1953.

Som gymnasist öppnade sig Wessén en gång i ett brev för sin ungdomskärlek Lisa Engström: ”Det är ett lifsbehov för mig, att stå isolerad, att inte låta människor komma mig förnär, att mystifiera och leka kurra gömma, jag vill värja mig själv för allt intrång från andra. Jag har mycket få vänner, men är inte heller särskildt angelägen att få några. Jag kan bära olika masker, och därför bedömes jag så olika. De flesta säga nog att jag är tråkig, tyst och inbunden, svår att begripa sig på; de veta inte, hvilken outtömlig källa af inre lycka jag ibland kan gå och bära på, och att jag ibland känner lust att storma och rasa som en 12-åring.” Och behovet att isolera sig blev säkert större efter kärkonflikten 1915 och skilsmässan 1939. I ett brev av den 6 februari 1953 till Andreas Lindblom med anledning av Lisa Engströms död gav han uttryck åt en bitter livserfarenhet: ”Varje människa finner sin form för livet, skriver Du. Nej, jag tror icke att det är så. Det är icke min erfarenhet. Och det var nog icke heller hennes. Man nödgas att finna sig till rätta nödtorftigt i en form, som man inte själv har funnit. Vad vi önskar och vill, betyder så litet. Det mesta blir helt annorlunda. Och det blir alltid en stor skillnad mellan vad man är och vad man ville vara.”

Elias Wessén ligger begravnen på Högby kyrkogård tillsammans med föräldrar, sin andra hustru, en broder, son och sonhustru. Han återvände till hembygden, liksom arkivet och böckerna återfördes till hans ungdoms stad Linköping.

Recensioner

Populär medeltid

De senaste åren har flera medeltidshistoriska böcker givits ut med ambitionen att för en bredare allmänhet presentera forskningens senaste rön. Denna anmälan granskar tre av dessa böcker, var och en behandlande en period i Sveriges historia som förmår fånga intresse och fantasi: den stora omvälvningen när det svenska riket skapades och kristnades, Magnus Erikssons märkliga regeringstid, och Kalmarunionens epok. Av författarna är två fackhistoriker och den tredje journalist, vilket måhända kan ge den fördomsfulla läsaren vissa förväntningar när det gäller hur vetenskaplig vederhäftighet och formuleringskonst kommer att vara fördelad mellan böckerna.

Att sådana förväntningar inte kommer att infrias visar sig snart vid läsningen av Maja Hagermans *Spåren av kungens män. Om när Sverige blev ett kristet rike i skiftet mellan vikingatid och medeltid* (Stockholm 1996, 436 sid., ill., personreg. saknas). Hagerman är vetenskapsjournalist och förlagsredaktör och det märks på hennes välformulerade framställningskonst som nästan alltid besegrar även de mest motspänniga ämnen. Men det är författarens behärskning av sitt ämne som imponerar mest. Litteraturförteckningen är fyllick och innehåller både ett stort antal nyutkomna vetenskapliga specialundersökningar och många utländska verk på engelska och franska (men inte tyska). Det är särskilt värdefullt att få så mycket ny forskning sammanfattad, eftersom de detaljerade översiktsverk som behandlar denna tid är åldersstigna och det är därför svårt att få överblick över den forskning som producerats de senaste årtiondena.

Det hör till sakens natur att en framställning av den tidiga medeltidens historia inte innehåller särskilt mycket personhistoria. När läsaren möter namngivna personer rör det sig framför allt om samhällets toppar: kungar, jarlar, biskopar och helgon, och deras biografier är sedan förut så väl kända som det bräckliga källmaterialet tillåter. Tyvärr handskas Hagerman ibland litet oförsiktigt med källmaterialet. När hon återberättar de senmedeltida myterna om den heliga Ragnhild av Tälje (sid. 298–299) antyder hon inte ens att alla källor är betydligt yngre än Ragnhild och därför inte kan tillmätas något större källvärde. Jag antar att hon har missletts av Tryggve Lundéns okritiska forskning vilken nämns i litteraturförteckningen. Läsaren bör jämföra med Anders Fröjmarks mer kritiska framställning i band 29 av SBL (som dock inte var tillgängligt för Hagerman).

Bokens främsta dygd är också dess största nackdel. Hagerman sammanfattar resultaten av andras forskning; hon strävar inte efter att gjuta dem samman till en ny syntes av den tidiga medeltidens historia. I detta avseende märks det att författaren inte är historiker, men det är synd att klaga när hon faktiskt bereder väg för den som vill gå längre.

1991 utkom det sista häftet av det sjunde bandet av Svenskt diplomatarium. Därmed fanns hela det svenska diplommatieriet från Magnus Erikssons svenska regeringstid enkelt tillgängligt och man kan tycka att det var dags att på nytt söka skriva denne gåtfulle kungs historia. Han har naturligtvis behandlats mer eller mindre grundligt i översiktsverk behandlande medeltidens politiska historia, men någon modern monografisk framställning finns inte, såvida man inte räknar Kjell Kumliens lexikonartikel (SBL 24, sid. 659–668). Nu har dock Michael Nordberg sökt fylla denna lucka med boken *I kung Magnus tid* (Stockholm 1995, 361 sid., personreg., ill.).

Boken är lättläst och vänder sig uttryckligen i första hand till den intresserade allmänheten. Delvis lyckas också författaren väl med att levandegöra medeltiden. Kapitlet om "hur allmogen levde i kung Magnus tid" är särskilt fängslande; Nordberg är ju väl förfaren i att skriva detta slags historia, vilket han tidigare visat i den utmärkta boken *Den dynamiska medeltiden* (1984; ny upplaga 1995).

Mindre väl fungerar dock författarens skildring av Magnus Erikssons liv och politiska gärning. Det är naturligtvis inte lätt att levandegöra alla vändningar i det politiska spelet mellan kungen, hans två söner, mecklenburgarna, kung Valdemar av Danmark, Novgorod och hansestäderna, men författarens försök att skapa en livfull framställning resulterar allt för ofta i stereotypa vändningar. Efter ett tag tröttnar man, exempelvis, på det upprepad ironiserandet över "eviga" fredsfördrag som sedan inte höll särskilt länge; detta är ju inget ovanligt fenomen, vare sig förr eller senare.

Värre är dock att författaren har så litet nytt att säga om kung Magnus. Han följer i stort sett tidigare forskning och man undrar i hur stor utsträckning boken är baserad på ett fräsch ställningstagande till källorna (som dock citeras ymnigt, delvis på fornsvenska, men delvis i andras onödigt arkaiserande översättningar, t.ex. på sid. 287–288). I varje fall har författaren inte begagnat sig av den inledningsvis nämnda möjligheten att studera hela det samtida brevmatieriet i Svenskt diplomarium. De häften som utgivits under de senaste

trettio åren citeras över huvud taget inte (jämför litteraturförteckningens uppgift att diplomatariets senaste del utkom 1964!). De brev som finns utgivna där citeras istället efter äldre utgåvor. Inte heller det danska diplomatariet, den nya utgåvan av Birgittas uppenbarelser eller Göte Paulssons utgåva av medeltidsanalerna tycks ha använts. Man får intrycket att Nordberg funnit vägen till källmaterialet endast genom (äldre) litteratur.¹ Detta kan i så fall kanske förklara det märkliga påståendet att kungahuset på 1200- och 1300-talen förde patronymika (sid. 16). Den som studerat kungliga urkunder från denna tid vet ju att kungarna där genomgående omnämns endast med förnamn; namnformer såsom Magnus Eriksson, Magnus Birgersson och Erik Magnusson har lanserats av moderna historiker för att lättare kunna skilja på olika kungar med samma namn.

Hur står sig då Michael Nordbergs karakteristik av Magnus Eriksson som person och regent? Den personhistoriskt intresserade läsaren måste här besviket konstatera att persontecknandet i stort sett överläts till Sven Lagerbring, från vars 1776 tryckta *Swea Rikes Historia* ett långt stycke citeras (sid. 323). Nordberg tillfogar: "Bättre kan det knappast sägas". Man önskar att han åtminstone hade försökt! Nordbergs andra ledstjärna är Vilhelm Moberg, i vars efterföljd han vill karakterisera kung Magnus "som den mest förtalade, men trots detta den dugligaste, hederligaste, mest samvetsgranna och om sin uppgift som konung mest nitiska av våra medeltida monarker, men kanske understundom alltför vek och svag för de svåra situationer han ställdes inför" (sid. 9–10). Detta omdöme återkommer sedan i olika former på olika ställen i boken. Moberg håde ju polemiska och politiska motiv när han skrev sin svenska historia, vilket förklarar de svepande och i detalj obevisbara formuleringarna. Den som önskar en mer nyanserad och vetenskapligt försvarbar karakteristik finner den inte i Nordbergs bok. Man får istället gå till Kumliens lexikonartikel, vilken på det lilla tillgängliga utrymmet bedömer kung Magnus balanserat men övervägande positivt (åberopande flera andra historikers arbeten och omdömen). Man måste alltså ställa sig frågande till Nordbergs upprepade påstående att endast Lagerbring, Moberg och (tydligt) Nordberg förmått uppskatta kungens positiva sidor. Det finns fortfarande behov av en fyllig och modern teckning av Magnus Erikssons liv och gärning på svenska.

Kung Magnus var ju farfar till Olof Håkansson, drottning Margaretas son, och hans unionspolitik gör honom dessutom till andlig farfar till Kalmarunionen, vilken behandlas i Lars-Olof Larssons *Kalmarunionens tid från drottning Margareta till Kristian II* (Stockholm 1997, 492 sid., ill., personreg.). Ämnet är ju i tiden, eftersom boken kom ut lagom till 600-årsjubileet av Kalmarmötet 1397 och dessutom vid en tidpunkt då en sentida europeisk union intensivt debatteras. Liksom Hagermans och Nordbergs arbeten grundar sig Larssons bok i stor utsträckning på tidigare forskningresultat. En viktig skillnad är dock att en del av denna forskning

är författarens egen och att Larsson med en historikers säkra hand och kännedom av källmaterialet bringar reda i de snåriga händelseförloppen och de olika tolkningarna därav. Resultatet är ett arbete som ger en bättre balanserad framställning av sitt ämne än vad Hagerman och Nordberg förmår. Larssons ämne är dock smalare än deras, eftersom han helt och hållet koncentrerar sig på politisk historia. Den personhistoria som förekommer i boken rör alltså de politiska förgrundsfigurerna, vars biografier i allmänhet redan förut är välkända. Larsson har alltså inte mycket nytt att meddela, men han visar sig vara en skicklig miniatyrporträttist, som man kan se till exempel i textutran om Hemming Gadh (sid. 394–395), som liksom resten av boken är väl och underhållande skriven.

Av de tre böckerna är det Larssons som jag kan rekommendera mest helhjärtat, eftersom den bäst kombinerar god historieforskning med god historieskrivning. Hagermans ovanligt välskrivna översikt av en mycket intressant period i svensk historia kan också varmt rekommenderas, även om boken påminner oss om vårt stora behov av en ny vetenskaplig syntes av all den forskning som publicerats om denna period. Alla tre böckerna är vackert formgivna samt rikt och väl illustrerade, delvis i färg.

Anders Winroth

Krigarkung med svag identitet?

Erik Ringmar: *Identity, interest and action. A cultural explanation of Sweden's intervention in the Thirty Years War* (Cambridge University Press 1996, 236 s., person- och sakreg.).

Föreliggande arbete är dels en kritik av socialvetenskapliga förklaringsmodeller för människors handlande, dels ett inlägg i debatten om Sveriges inträde i trettioåriga kriget 1630. Som kritik av rational choice-skolan är det relevant bland annat för frågan om personlighetens roll i historien.

Kärnan i Ringmars kritik mot befintliga, intressefixerade, socialvetenskapliga förklaringsmodeller över mänskligt handlande är att de förbiser nödvändigheten av att intresset måste ha en grund; intressenten måste ha en identitet. Människor har behov av att få den identitet de önskar ha erkänd av andra. Detta behov av erkännande är grundläggande; för att tillgodose det är människor beredda, ja tvungna, att vidta åtgärder som är irrationella i den meningen att de varken maximerar vinster (av något slag) eller minimerar förluster. Krig är till exempel ytterligt riskfyllda och svårförutsägbara till sin utgång; moderna västerlänningar har därför en tendens att se dem som irrationella och meningslösa. Men om krig gäller den egna gruppens identitet, dess existens som grupp, kan det vara värt kostnader som inte ryms inom intressevärderande riskkalkyler. I en fallstudie anser sig Ringmar visa att Sveriges inträde i trettioåriga kriget var ett försök av Gustav II Adolf att göra sig och sitt land till erkända makter i det europeiska statssamfundet. Det skulle de alltså inte ha varit, i varje fall inte i den utsträckning som motsvarade kungens självbild.

¹ Brister i Nordbergs beläsenhet i modernare litteratur har påpekat i Birgitta Fritz' starkt kritiska recension i HT 1997, sid. 182–185.

Ringmar avvisar alla försök att förklara krigsinträdet med att detta kunde befördra Sveriges intressen, antingen det nu skulle gälla rikets säkerhet, ekonomiska vinster eller något annat. Svårast för honom att avvisa är det säkerhetspolitiska argumentet. Han menar emellertid att misslyckandet våren 1630 för försöket att skapa en kejserlig flotta i Östersjön betydde att något militärt hot mot Sverige inte längre existerade (s. 121: "the risk of an invasion of Swedish territory was thereby conclusively removed").

Ringmars tes är i stället, att krigsringripandet bara kan förklaras på ett sätt: "In 1630 Gustav Adolf took his country to war in order to force the Austrians to grant the recognition they had failed to grant freely" (s. 186). Hans empiriska stöd för tesen är framförallt de kejserligas avvisande behandling av den svenska beskickningen till fredsförhandlingarna mellan kejsaren och Danmark i Lübeck 1629. Enligt Ringmar hade bristen på respekt utomlands länge varit ett problem för Sverige, vars historia under tiden 1521–1630 skulle kunna skrivas som "a story of continuous insults, slights and humiliations directed against the country and its kings" (s. 178); ärkebiskop Nicolaus Ragvaldis tal om de gamla goterna vid konsiliet i Basel redan 1434 nämns också. De beslut som ledde fram till krigsringripandet 1630 fattades enligt Ringmar av kung Gustav Adolf. Den ende rådgivare vars synpunkter han egentligen lyssnade till var rikskanslern Axel Oxenstierna; dessa båda var "the real decision-makers" (s. 124). Diskussionerna i riksrådet syftade blott till att vinna de ledande adelsmännen för företaget.

Själv tror jag att Ringmars utpekande av beslutsfattarna i allt väsentligt är riktigt. Däremot är jag långtifrån övertygad av hans förklaring till varför Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna ledde Sverige in i det kontinentalastorkriget. Ett viktigt led i Ringmars resonemang är att Sverige ännu 1630 skulle saknat en tydlig nationell identitet ("national identity"); härmed tycks han mena att den svenska *staten* skulle saknat en klar identitet. Det minsta som kan sägas är dock att Ringmar i detta sammanhang överdriver betydligt, bl.a. då han menar att Gustav II Adolf och andra furstar vid denna tid inte bara representerade staten, utan förkroppsligade den. Det tidiga 1600-talets svenskar skulle enligt Ringmar aldrig talat om någon svensk stat, blott om "fäderneslandet" eller "*patria* - - - closely related to the notion of a *pater patriae* - - -" (s. 155). Men det stämmer inte. Den som är bekant med tidens skriftliga kvarlätningskap vet hur ofta begreppet "kronan" används, och att det inte är synonymt med monarkens person, utan högst uppenbart motsvarar det vi kallar "staten". Också termen "riket" används ibland på samma abstrakta sätt.

Man kan vidare ifrågasätta det meningsfulla i att förklara händelserna år 1630 med Sveriges kamp för internationellt erkännande, när denna kamp uppges ha pågått i minst tvåhundra år. Ty strävan efter erkännande borde i så fall ligga bakom alla andra svenska expansionsförsök under perioden. Därmed är den möjligen en nödvändig, men knappast en tillräcklig, förklaring till att Sverige just sommaren 1630 ingrep mot

just kejsaren. Att Ringmar tycks förbise denna komplikation beror nog på att det han söker förklara egentligen inte är Sveriges inträde i trettioåriga kriget, utan den aktuella statsledningens motiv (medvetna eller omedvetna?) för att vilja göra ett sådant ingripande. Omständigheterna i övrigt, t.ex. Sveriges förmåga att verkligen genomföra ett kontinentalt krigsföretag av sådan omfattning, diskuteras inte. Kanske den förmågan inte funnits före 1630?

Ringmar beskriver hur de kejserliga våren 1630 blev allt mer intresserade av en fredlig uppgörelse, medan svenskarna inte tog andelen på allvar. Härom får man väl ändå säga, att om Gustav Adolfs främsta politiska mål var att uppnå bevis för internationell respekt, så borde diplomatiska framstötter från kejserlig sida varit ett utmärkt tillfälle att skaffa sådana. Om något militärt hot inte alls existerade vare det ju riskfritt att utnyttja den diplomatiska konjunkturen.

Även om jag inte tror på Ringmars förklaring till Sveriges krigsinträde 1630 uppskattar jag hans teoretiska resonemang om identitetens betydelse för intresset. Hans hårda kritik mot förment tidlösa teser och teorier om rationella val och rationellt handlande är välskrivnen och effektiv.

Själv tror jag att identiteten styrde Gustav II Adolfs handlande på ett annat sätt än det Ringmar tänkt sig. Efter framgångsrika krig mot Ryssland och Polen, med en nästan autokratisk ställning i sitt rike, hade han av allt att döma en härskaridentitet som var stark nog. Låt oss säga så här: Vi kan på goda grunder anta att Gustav Adolf identifierade sig som en kung, vars plikt och ära låg i att militärt och politiskt stärka det rike som blivit honom anförtrött av Gud. Om vi således antar att Gustav Adolfs mål som regent var att göra Sverige till en så stark makt som möjligt, kan vi knappast säga att han inte hade intresse av att ingripa i tyska kriget. Det gäller oavsett om bevekelsegrunderna var defensiva eller offensiva (jfr min rec. av S. Oredssons Gustav Adolf, Sverige och trettioåriga kriget, PHT 1994, s. 81 ff.). Utsikterna till framgång kunde förefalla små, men vem hävdar att Gustav Adolf felbedömde läget?

Björn Asker

Nordens historia i europeisk belysning

Harald Gustafsson, *Nordens historia. En europeisk region under 1200 år*, Studentlitteratur, Lund 1997, 297 s (person- och namnregister).

För studier i nordisk historia har Lars Arne Norborgs och Lennart Sjöstedts *Grannlänernas historia* länge nyttjats vid rikets lärosäten. Docent Harald Gustafsson, historielektor i Lund, har till 600-årsjubileet av Kalmarunionen publicerat ännu en lärobok i ämnet. Gustafsson, som är av norsk-svenskt påbrå, disputerade på en avhandling om 1700-talets Island och gifte sig med en danska, medger i förordet att personliga omständigheter kan förklara bokens tillkomst. Som doktorand inom Birgitta Ericssons forskningsprojekt

”Centralmakt och lokalsamhälle” kom han emellertid också tidigt i kontakt med nordiska historikerkolleger. Hans intresse för den lokala förvaltningen under tidigmodern tid – som förutom avhandlingen *Mellan kung och allmoge* (1985) avsatt ett par studier kring 1800-talets kommunala självstyre i Sverige samt boken *Political Interaction in the Old Regime* (1994) – stärkte vidare hans tro på de nordiska komparationernas värde.

Det nordiska perspektivet gör också den allmänna historien mer lättbegriplig, menar han. Det 200-åriga danska enväldet är exempelvis mer representativt för europeisk absolutism än den kortvariga karolinska parentesen i Sverige. I ett nordiskt perspektiv minskar även risken för att ”man tillskriver sitt land en mer unik historia än det faktiskt har.” Gustafsson anser i själva verket den traditionella historieskrivningens nationella perspektiv synnerligen problematiskt: ”Det anses fullt möjligt att tala om ett svenskt bondesamhälle, gemensamma drag anses gälla för skånska bönder... hårt bundna till en godsherre, för skattebönder i Mellansverige, för de kolande och körslande bönderna i Bergslagen eller för norrländska bönder nära odlingsgränsen. Men att tala om ett nordiskt bondesamhälle – nej då kommer genast någon och varnar för att man drar in alltför skilda ting under en rubrik.” Men eftersom de regionala skillnaderna inom länderna visar föga respekt för de politiska gränserna mellan dem, vore tanken på ett nordiskt bondesamhälle minst lika rimlig som tanken på ett svenskt dito. Först när blicken höjs mot en europeisk horisont avtecknar sig vissa spännande särdrag hos de nordiska länderna, menar Gustafsson, men dessa är då inte i första hand nationella utan just nordiska. Det är också ur ett europeiskt perspektiv som han försöker betrakta Norden. Det område som behandlas är det som omfattas av Nordiska rådet nuvarande medlemsstater (dvs även Grönland).

Synen på Norden som en region i Europa gör de kronologiska ramarna för framställningen mer eller mindre givna. Boken börjar med Nordens första europeisering på 800-talet, och avslutas med Finlands och Sveriges EU-inträde 1995. En framställning på mindre än 300 sidor av fem moderna staters utveckling under mer än tusen år inbjuder onekligen till stramhet. Författaren har trots detta lyckats åstadkomma en medryckande text. Spännande detaljer har dessutom koncentrerats till en sorts faktaturor över ”personer och platser”, som ”spelat en viktig roll i någon del av den nordiska historien”. Det är inte de allra viktigaste personerna och platserna som utvalts utan ambitionen har snarare varit att ”lyfta fram mindre kända men betydande historier och öden.” De personer som porträtteras på detta sätt är Egill Skallagrímsson, biskop Absalon, Marcellus av Skálholt (fifflande isländsk biskop av tysk härkomst, död 1460), den holsteinske fältherren Johann Rantzau, Corfitz Ulfeldts maka och *Jammermindes* författarinna Leonora Christina, Johan Wilhelm Snellman, den norska kvinnostridskämpen Gina Krog (1847–1916), den isländske radikalen Jónas Jónsson frá Hriflu (1885–1968) samt Elisabeth Rehn. Urvalet är väl så gott som andra tänkbara varianter, men framför allt är Gustafssons användning av person-

historien i pedagogiskt syfte – hans spegling av större processer och sammanhang genom enskilda människors livsöden – lovvärd.

Gunnar Åselius

Sjuttonhundratalet i dagböcker

Christina Sjöblad: *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* (Carlssons, 1997)

Den litteraturhistoriska kvinnoforskningen under 1970- och 80-talen ägnade sig i hög grad åt att söka i historien och helt enkelt gräva fram de skrivande kvinnornas liv men som inte finns i handböckerna. Ett av dessa uppgrävningsprojekt är idag de stora, vackra banden *Nordisk kvinnolitteraturhistoria I–III* (band IV och V är under utgivning). Ett annat projekt, mindre känt utanför specialisternas kretsar, var ”Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige” som bedrevs vid litteraturvetenskapliga institutionen i Lund av Christina Sjöblad, Lisbeth Larsson och Eva Haettner Aurelius.

Även om grävningsfasen långt in från är över har kvinnolitteraturforskarna under de senaste decennierna allt mer vänt sig från inventerandet och istället påbörjat analyser av texterna. I den andan har Christina Sjöblad i *Min vandring dag för dag* studerat fyra omfattande dagböcker från 1700-talet, alla skrivna av kvinnor. Två av dessa är tidigare kända, Hedvig Elisabeth Charlottas skildringar av livet vid Gustav III:s, Gustav IV:s och sin makes Karl XIII:s hov samt Märtha Helena Reenstiernas dagbok från Årsta. De andra två, Metta Lillies och Christina Charlotta Hjärnes, är mindre allmänt kända även om också Hjärnes publicerats i reviderad form.

Sjöblads verk är innehållsrikt, nära 400 sidor som fördelar sig på tre avdelningar; den första behandlar dagboksskrivandets historia, den andra – som omfattar ungefär halva boken – är en analys av de fyra dagböckerna, och den tredje – den kortaste – innehåller utdrag ur dagböckerna. Trots omfånget känns det som om både läsaren och författaren väl kunnat njuta av ytterligare hundra sidors analys av texterna. Skälet till denna paradox, att verket känns omfattande men ändå alltför kortfattat finns naturligtvis i forskningsföremålet. Materialet är så nytt, fräscht och omfångsrikt, och analysen så nödvändig för vår kunskap om tiden och dess kvinnor, att man inte kan annat än önska sig mer.

Till skillnad från mycken litteraturanalys i dag tar Sjöblads textanalyser inte sin utgångspunkt i psykoanalytisk forskning. Hon diskuterar ingående frågan om man kan använda psykoanalytiska metoder på texter som är tillkomna innan Freud formulerade sina teorier. Vad, frågar hon sig, är tidsbundet och vad är allmängiltigt? Hon menar också att det känns svårt att koppla dagbokstexterna, som är så tydligt daterade, bort från den tid och det samhälle de skrevs i. Däremot diskuterar hon inte det som kanske kan tyckas vara de

mest näraliggande hindren: att texterna inte, som den faktiska analysen, motiveras av ett sökande efter dolda krafter i människans undermedvetna och att de inte, som analysens material, bygger på fritt associerande utan på en vilja att nedteckna det skribenten vill skall noteras. En dagbok vilken likt Metta Lillies kom att bli fideikomiss i familjen – en utveckling som knappast kan ha varit främmande för författaren – kan inte vara självutlämnande på samma sätt som till exempel en tankeström i modern skönlitteratur. Det finns således fler skäl än de Sjöblad anger för att använda en mer traditionell, idéhistorisk infallsvinkel i stället för en psykoanalytisk. Kanske är det också så att den idé- och mentalitetshistoriska analysen ofta måste komma före den mer personliga och psykologiserande, helt enkelt därför att vår förståelse tar den vägen. Vi fångas av de personer som skriver, men också av de liv de lever: Hur är det att vara omtygd? Att vara helt beroende av faderns eller makens välvilja? Att se nära familjemedlemmar dö i stort sett varje år? Nog måste vi på ett rent mänskligt plan kunna förstå sådana dagsfrågor innan vi går till en djupare förståelse av psykoanalytiskt slag?

Avdelningen med dagboksanalyserna inleder Sjöblad med en övergripande framställning kring människosynen i 1700-talets Sverige samt de religiösa, juridiska och kulturella ramarna för vardagslivet. Sedan följer analyserna som alla är uppställda efter samma disposition: en inledande biografi över dagbokens författare, en beskrivning av dagboken (både rent fysiskt och vad den berättar), en analys av dagbokens viktigaste temata och en avslutande sammanfattning. Det är en stor hjälp för läsaren att Christina Sjöblad följer en så strikt disposition, för vid läsningen är det allt för lätt att fångas av de enskilda människornas öden och förlora det mer generella, vetenskapliga ur synfältet.

De människöden som här beskrivs lockar nämligen både fantasin och medkänslan. Den första dagboken fördes av Metta Lillie (1709–88), dotter till en tidigt avliden militär. Hennes uppgift var att finnas till hands som hjälp åt systrar och andra kvinnliga släktingar tills hon själv gifte sig med Jan Axelsson Natt och Dag vid 41 års ålder. Samtidigt förde hon noggrant bok inte bara över familjetilldragelser utan också över familjens ekonomi och funderade kring krig och politik, de manliga familjemedlemmarnas sysselsättning långt borta från hemmet i södra Västergötland.

Helt annorlunda tedde sig livet för Christina Charlotta Hjärne, född Rudbeck (1722–1804). Denna dotter till Olof Rudbeck d.y. – hans tjugonde barn – gifte sig 1745 med Erland Hjärne (1706–73) – tjugonde barn till Urban Hjärne – efter endast en kort tids bekantskap och ett frieri som skulle kunna utgöra händelseförlopp i en romantisk roman av pråligaste slag. Skälet till att hon valde denne make framför den jämnåriga grannen, baron Jan Friesendorff, tycks ha varit dels att Hjärne precis som hon själv var pietist, dels att hon blivit spådd av en äldre församlingsmedlem att hon skulle äkta Hjärne. Christina Hjärnes dagbok är av helt annat slag än Metta Lillies, inte minst på grund av hennes religiösa tro, ”det nav kring vilket allt annat rör

sig” som Sjöblad skriver. Samma livsavgörande händelser – bröllop, födslar, sjukdomar och död – utgör här grunden för existensiella funderingar snarare än för en historisk familjekrönika.

Den tredje dagboks författarinnan, Hedvig Elisabeth Charlotta von Oldenburg (1759–1818), lever från femton års ålder vid det svenska hovet, lika långt från Metta Lillies landsbygd som från Christina Hjärnes herrnutarförsamling, även om den senare rent geografiskt befinner sig bara några hundra meter bort. I dagboken, som till stor del utgörs av brev till väninnan Sophie von Fersen (gift Piper, 1757–1816), skildrar hon såväl kungafamiljens små och stora stridigheter som sina egna funderingar och sorger, till exempel när hon får en dödfödd dotter 1797 och året därpå en son som bara lever några dagar. Dagboken är på samma gång ett samtal vännern emellan, en hovkrönika och en privat möjlighet att bearbeta sina känslor. Den är ett även med tanke på alla sina funktioner omfattande verk; i tryck skulle det bli mer än 4500 sidor enligt Christina Sjöblads beräkning.

Av ett fjärde slag är Märtha Helena Reenstiernas dagbok, eller ”Årstads Dagligt Allehanda” som hon själv kallar den på omslaget till dagboken för 1807. Här är det inte bara familjens och släktens händelser som upptecknas, utan allt det som händer på en stor gård, vare sig det rör äppelskörd eller berusade pigor och drängar.

En reflektion man närmast tvingas göra är den, att dessa kvinnor i avsevärt högre grad än vi kan förstå var helt beroende av sina män och deras välvilja, och att deras roll på detta sätt uppfyller den bild av kvinnan som ett passivt offer som så ofta tecknas i oförsiktiga skildringar av äldre tider. Samtidigt har de ett långt större ansvar, ja deras roll som husmodrar var rent av ett arbete som hushållschefer vilket krävde att de såg på sig själva som något helt annat än offer. Samma paradox möter oss också i särskilt Metta Lillies och Christina Charlotta Hjärnes egna texter, i all synnerhet när de funderar över äktenskapet och när de redogör för sina dagars arbete.

Kanske är det här vi skall söka skälet till att den organiserade svenska kvinnorörelsen uppstod först under 1800-talet. 1700-talets kvinnor hade i och för sig skäl att göra uppror mot att de inte fick bestämma själva, men de hade inte som nästa sekels gifta medel- och överklasskvinnor kravet på sig att vara över samma dekorationer i hemmet. En ytterligare jämförelse visar att de faderlösa och ogifta kvinnorna, som Metta Lillie under många år, hade det långt bättre under 1700-talet då de hade arbetsuppgifter och försörjning i storfamiljen, än under andra hälften av 1800-talet då de inte hade någondera. Alla de fyra kvinnorna i Sjöblads studie har arbetsuppgifter att utföra, även om naturligtvis Hedvig Elisabeth Charlottas på många sätt förefaller vagare än de andras.

Dagböcker lockar, eller borde locka, forskare från många fält – historia, psykologi, antropologi, etnologi och sociologi är kanske de mest självklara. Men också lingvister och litteraturvetare borde vara intresserade, även om det är mindre självklart varför särskilt de

sistnämnda kan ha ett intresse. Litteraturvetenskapen brukar ju ägna sig åt tryckta texter, eller i alla fall texter med en publik, och inte åt något så privat som dagböcker. Visar Christina Sjöblad att litteraturvetenskapens metoder kan tillföra något? Svaret måste bli att hon inte gör det. Visserligen åberopar hon ibland utländska litteraturforskare för att kunna göra en jämförelse, men det kan inte sägas att det är specifikt litteraturvetenskapliga metoder hon använder i själva dagboksanalyserna utom när det gäller de tänkta läsarnas påverkan på texten och när hon granskar litterära förebilder. Samtidigt måste man säga att detta absolut är litteraturvetenskap. Kanske måste man helt enkelt med Christina Sjöblad konstatera att de akademiska ämnesgränserna oftast är konstlade, och att det förmodligen vore fruktbart med samarbete över gränserna i fler fall än för dagboksstudier.

Sjöblads *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet* utgör ett viktigt bidrag till 1700-talsforskningen för såväl historiker och litteraturforskare som många andra, samtidigt som den är läsvärd och intressant för en större allmänhet eftersom den är skriven på ett föredömligt enkelt sätt. Som petig forskare kan man i och för sig reta sig på inkonsekvenser, till exempel att författaren ibland översatt engelska och franska citat, och ibland inte, men skulden till det kanske mer är förlagets än Christina Sjöblads?

Git Claesson Pipping

En upplysningshjälte

Pentti Virrankoski, *Anders Chydenius. Demokratisk politiker i upplysningens tid*, Timbro 1995, 455 s.

För mer en tio år sedan utgav förre professorn i Finlands historia vid Åbo universitet, Pentti Virrankoski, sin biografi över Anders Chydenius, och det är med verklig tillfredsställelse man nu kan hälsa att verket översatts till svenska. Det är dock att beklaga att boken innehåller en rad irriterande korrekturfel. Det har sedan Georg Schaumans *Biografiska undersökningar*, från 1908 saknats en modern heltäckande biografi, som beaktar de senaste 90 årens nya forskningsrön. Syftet med biografien är att dels klarlägga och analysera Anders Chydenius (1729–1803) omfattande skriftställarskap, dels att idéhistoriskt utreda, hur hans tankar i politik och religion korresponderade till de allmänna idéströmningarna under 1700-talet. Det är en bred, lärd och mycket innehållsrik biografi, där styrkan just ligger i de idéhistoriska resonemang som författaren för. På ett imponerande sätt lyckas Virrankoski placera in Chydenius i 1700-talet komplexa politiska och idéhistoriska kontext. Utmärkande för Chydenius och andra 1700-talssnillen var ju just mångsyssleriet, i Chydenius fall, allt från koppypning, konstruktion av arbetskärror, handböcker i hur man bekämpar mossa i åker och äng till politiska pamfletter och böcker som pläderar för tryckfrihet och humanism. Boken är kronologiskt upplagd och man får följa Chydenius från födelsen i Sotkamo till hans död som aktad prost i Gamlakarleby socken. Chydenius teologiska uppfatt-

ningar granskas dock systematiskt i bokens avslutande kapitel.

Jag ställer mig något avvaktande till Virrankoskis inledande karakteristik över frihetstidens politiska liv, t.ex. citat som "Den verkliga makten övergick helt till folket, som representerades av rikets fyra stånd" (s. 21), eller att det politiska systemet under frihetstiden var en "högtstående demokrati" (s. 23) och att det "rådde en anda av sann demokrati på riksdagen" (ibid.). Detta synsätt ger en felaktig konnotation och representerar ett ganska anakronistiskt sätt att se på frihetstidens maktägande ständer. Det är visserligen sant att frihetstidens riksdag, om man gör en internationell jämförelse, uppvisar t.ex. drag av parlamentarism, men det ligger nog närmare till hands att beskriva det frihetstida systemet, som en regim av korruperad adelsparlamentarism vilka i sin tur styrdes av den högadliga byråkratin, och är det inte just mot dessa och oligarkiska handelsintressen, som Anders Chydenius vassa penna riktade sin udd?

Som tidigare nämnts ligger förtjänsten i Virrankoskis biografi i studien av Chydenius agerande på riksdagen och den idéhistoriska analysen av hans politiska skriftställarskap. Svårigheter uppstår egentligen bara när Virrankoski i några avsnitt försöker och tränga ned för att blottlägga Chydenius mångfacetterade personlighet. Kapitlet om Chydenius barndomshem och ungdom ger ett något märkligt och ålderdomligt intryck, som i viss mån påminner om biografifiguren före 1945. För en modern läsare framstår det onekligen som lite bisarrt och onödigt att diskutera blodsarv och gener. "Otvivelaktigt utstakade de gener, som kaplansonen hade ärvt av sina föräldrar, i viss mån gränserna för hur hans personlighet kunde utvecklas." (s. 35) Chydenius deltog bara i en frihetstida riksdag, 1765–66, och sällan har väl någon annan frihetstida politiker hunnit med så mycket. Chydenius medverkade till att det bottniska handelstvånget avskaffades, bidrog på ett avgörande sätt till tillkomsten av tryckfrihetsförordningen 1766, kritiserade på ett träffande sätt mössornas plan på en ny finanspolitik, och författade fyra politiska skrifter. Till på köpet hann också med att bli utesluten från riksdagen. Känd i vidare kretsar blev Chydenius när han 1763 deltog i Vetenskapsakademiens pristävling om emigrationens orsaker. Den slutgiltiga versionen av skriften utgavs 1765. Här framträder Chydenius humanism, tankegångar som han 15 år senare, 1778, i *Tankar om Husbönder och Tienstions Naturliga Rätt* kraftfullt återvänder till. I emigrationskriften åskådliggör Chydenius på ett inlevelsefullt och slagkraftigt sätt arbetarnas villkor med argument och idégodt hämtade bl.a. från Nordencrantz, förfysikraten Mirabeau och naturrätten. Om fattighjonens heter det "Träla i andras arbete, så länge de orcka, vråkas bort i armod på sina gamla dagar, och dö i uselhet äro de Lagrar, som skola låcka den arbetande hopen, att älska Fäderneslandet."

I Virrankoskis kapitel om Chydenius verksamhet på riksdagen 1765–66 framstår Chydenius kanske inte som en originell politisk tänkare, hans politiska tankar lånar idéstoff från Locke, Pufendorf, Rousseau och andra

och det är framför allt en bild av en praktisk politiker snarare än teoretiker som framträder. På ett slagkraftigt, praktiskt och tydligt sätt, lyckas Chydenius i sitt politiska skriftställarskap förmedla sitt övergripande budskap och sin statsuppfattning, som kanske bäst kan sammanfattas med citatet ”Kronan är ju för undersåtarernas, men ingalunda undersåtare för Kronans skull.”

Bilden av slipad politiker framträder också mycket tydligt, trots att detta var Chydenius första riksdag uppträder han med samma politiska skärpa och tyngd som betydligt mer vana riksdagspolitiker. I *Källan til Rikets Vänmakt* (1765), Chydenius angrepp på produktplakatet, som är starkt polemisk till sitt innehåll framför Chydenius en svidande och bitsk kritik mot köpmannaaristokratin i Stockholm. Inte heller i denna skrift är egentligen argumenten nya, utan uppvisar stora likheter med de som Polhem, Salvius, König, Christiernin och Gadd i andra sammanhang tidigare framfört. I skriften *Den Nationnale Vinsten* (1765), sannolikt hans intressantaste och viktigaste verk, pläderar Chydenius på slagkraftigt sätt för näringsfrihet och mot statlig inblandning i näringarna, vare sig det gäller exportpremier eller handelsprivilegier. Enligt Chydenius regleras näringarna bäst av efterfrågan – alltså den osynliga handen, men före Adam Smiths mäktiga *Wealth of Nations* från 1776.

I ett utförligt och mycket intressant kapitel redogör Virrankoski för tillkomsten av 1766 års tryckfrihetsförordning och Chydenius ledande roll i dess skapelse. Det är kanske just som en ihärdig och konsekvent förespråkare för tryckfrihet och motståndare mot censur, som Chydenius lämnat de största historiska avtrycken och gått till eftervärlden. Förtjänsten hos Chydenius låg i att han konsekvent drev frågan att avskaffa den politiska censuren, han avvek därvid lag från förespråkare av viss politisk censur, som t.ex. Anders Nordencrantz. Chydenius drev benhårt tesen att officiella statshandlingar skulle göras offentliga, så att den allmänna opinionen skulle kunna övervaka statsförvaltningen. Offentlighetsprincipen utgör som bekant än i dag en av grundbultarna i tryckfrihetsförordning.

Till stora förtjänsten med Virrankoskis biografi ligger också att han lyfter fram det dubbla i Chydenius skriftställarskap – å ena sidan upplysningspolitiker – å andra sidan luthersk präst. Denna dubbelhet blir särskilt tydlig i hans skrift om lottning i prästval, sannolikt från år 1765. Chydenius förespråkar lottning i stället för röstning vid prästtillsättningar, alltså ett förslag som starkt skulle minska församlingsbornas inflytande på dessa tillsättningar. Det handlar här om en inskränkning som går stick i stäv mot Chydenius åsikter i ekonomiska spörsmål, där han ju verkade för en uppluckring av olika bestämmelser. Virrankoski menar att skälet till att Chydenius intog denna till synes motstridiga och inkonsekventa hållning, har att göra med den starka gränsdragningen mellan det som Chydenius uppfattade som världsliga frågor och det som han såg som religiösa spörsmål. I sin verksamhet som kyrkoherde var inte heller Chydenius speciellt demokratisk, utan snarare lika auktoritär som de flesta andra präster under 1700-talet och hans teologi var helt ortodox, Guds lag

var absolut och behövde inte motiveras, slår Virrankoski fast efter att ha analyserat Chydenius olika tryckta predikotexter. Chydenius religiösa uppfattning står nära den pietistiska reformrörelsen (Christian Wolffs teologi) och predikningarna skulle inte vara lärda eller svårbegripliga, utan en praktisk kristendom skulle förkunnas. Upplysning för Anders Chydenius blir en konstitutionell regering, politisk yttrandefrihet, ett samhälle som strävar efter fred och rättvisa och konflikten mellan hans världsliga och religiösa uppfattningar blir tydliga, först då upplysningens budskap på fullständig andlig frihet och avvisande av alla dogmer kolliderar med hans religiösa uppfattning.

Chydenius valdes som riksdagsman 1778 och hade en viss delaktighet i spelet kring det som 1781 mynnade ut i religionsfrihetsförordningen. Vid riksdagarna 1786 och 1789 valdes han inte som riksdagsman och när Gustav III steg för steg inskränkte tryckfriheten teg Chydenius. Vid Chydenius sista riksdag, den i Gävle 1792, var han inte speciellt aktiv och när han tar till orda gör han det som pålitlig rojalist. Hur skall man då förklara Chydenius utveckling från radikal möss till en till synes rojalistisk inställning. En förklaring, enligt Virrankoski, skulle kunna vara att Chydenius inte framförde någon kritik mot det gustavianska enväldet, för att gynna systersonen Jacob Tengströms karriär inom den kyrkliga hierkin. Bidragande till Chydenius, ibland ambivalenta inställning till Gustav III, var också enligt Virrankoski, att det för Chydenius liksom för andra i samtiden, var svårt att veta vartill kungens politik egentligen syftade. Samtidigt som Chydenius starkt beundrade Gustav III, hyste han misstankar mot att kungen strävade mot enväldet – något som det knappast hade varit politiskt opportunt att framföra under 1770- och 1780-talen. Därav Chydenius politiska tystnad. Under 1790-talet flammade Anders Chydenius politiska glöd upp igen och i *Finska lantbrukets upphjälpande* (1799) diskuterar han återigen näringsbegränsningarna och de problem som de leder till. Han angriper sin vana trogen, och i sin lärofader Anders Nordencrantz spår, byråkratin och dess expansion, som på ett förödande sätt belastar och betungar näringsidkarna. Han återkommer också till jordfrågan och äganderätten och driver den radikala tesen att storgodsens egendomar bör styckas upp och delas ut till torparna.

Slutintycket av Pentti Virrankoskis biografi över Anders Chydenius är imponerande. Visserligen är den historiska bakgrundsteckningen mycket på sina ställen mycket lång och omfattande, men det är nödvändigt för att förstå den politiska och idéhistoriska kontext som prästen från Gamlakarleby verkade i. Virrankoskis biografi har alla förutsättningar att bli en klassiker på området.

Anders Claréus

Tragiska prästöden?

Lennart Löthner, *Strängnäs stifts herdaminne. Del 4. Obefordrade präster*. Stiftelsen Södermanlands museum och Strängnäs stifts Herdaminneskommitté, Kumla 1995, 229 s.

Teol dr hc Lennart Löthner fick inte se sin del av Strängnäs stifts herdaminne Obefordrade präster i tryck innan han avled år 1991. Den slutliga redigeringen har utförts av docent Anne Marie Lenander Fällström. Boken inleds med en fullig redogörelse för prästernas befordringsgång av docent Oloph Bexell som med exempel från Strängnäs stift också visar hur systemet fungerade.

Det vilar något tragiskt över begreppet obefordrade präster. Framför sig ser man en luggsliten adjunkt som arbetar i sin anletes svett hos olika präster i hopp om att en dag få en fast komminister- eller kyrkoherdetjänst. Den här bilden är dock en sanning med modifiering eftersom många av de obefordrade prästerna dog unga innan de samlat på sig tillräckligt med meriter för att komma ifråga för en ordinarie tjänst. Men visst finns det många tragiska levnadsöden under den tidsperiod som Löthner skildrar dvs. från 1600-talet och fram till 1800-talets slut. Inte minst under 1700-talet, när tjänsterna var för få i förhållande till de många som prästvigdes, var arbetsklimatet hårt för en prästman.

Inalles 226 levnadsöden har Löthner dokumenterat, mer eller mindre ingående alltefter arkivmaterialets beskaffenhet. I många fall har han bara kunnat ge sporadiska glimtar ur en människas liv för de obefordrade prästerna är av förklarliga skäl svårångade. Desto större är den forskargärning som vi här bevittnar för Löthner har fått söka sig till många olika källor för att kunna skildra "sina" prästmän. Mig veterligen är det bara Lunds stifts herdaminne som tidigare givit ut ett fristående band över de obefordrade prästerna. (Ser. II Biografier 14 De obefordrade prästerna Lund 1991).

Bägg dessa arbeten vidgar förståelsen för en kesgrupp som i äldre tid hade en viktig funktion i samhällslivet. Det är i det här sammanhanget värt att påpeka att prästerna inte bara var socknens religiösa ledare utan också dess politiska i och med att kyrkoherdarna till 1862 fungerade som sockenstämmans ordförande.

Carin Bergström

Gustaf Mauritz Armfelts dramatiska levnadsöde

Stig Ramel, *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Årad statsgrundare i Finland*, Atlantis 1997 (399 s ill.).

Som vi alla känner till vid det här laget, så slår verkligheten fantasin med hästlängder. Inte ens den mest skicklige drömmakare i Hollywood, hade kunnat skriva ihop ett sådant levnadsöde som Gustaf Mauritz Armfelts. Stig Ramel har flyhänt och berättarglatt skrivit en bok om denna fascinerande person. Ramel är uppenbarligen mycket förtjust i sitt undersökningsobjekt och förtjusningen smittar av sig på läsaren. Kung Gustavs dagar har behållit sin tjuskraft än i dag. Målgruppen för Ramels bok torde vara den sk historiskt intresserade allmänheten, medan den kanske har mindre att ge den historiskt väl bevandrade. Någon direkt ny kunskap får vi oss inte tillhanda, dock lyckas författaren förmedla en god historia om en charmerande

person på ett charmerande sätt. Brister i analysen, kompenseras ofta med ett gott framställningssätt. Som yrkeshistoriker kan man också uttrycka viss missbelåtenhet med att fotnoterna tyvärr rationaliserats bort. Som Ramel själv säger bygger boken inte på någon egen källforskning, utan det är främst Elof Tegnér och Carl von Bonsdorffs framställningar som legat till grund. Till boken har på slutet fogats "Levnadssteckning över Grevinnan Hedvig Ulrika Armfelt född De la Gardie" skriven av dottern Augusta Piper. Hennes levnadsöde utgör en intressant pendang till hennes mer illustre makes.

Det biografiska formen är svår och i Sverige har vi inte den anglosaxiska "life and letter" traditionen. Det lysande undantaget utgörs av Lönnroths briljant analytiska Gustav III-bok och till dess höjder når inte Ramel.

Ramels bok är kronologiskt uppbyggd och vi får följa Armfelt kometkarriär från ungdomsåren i Finland, perigrinationsresan på kontinenten, till det han vid 33 års ålder finner sig själv som generalmajor, kungagunstling, chef för de kungliga teatrarne och ledamot av den nygrundade Svenska Akademin. Armfelts stjärna lyser klart, men som i en grekisk tragedi förändras allt, kungen mördas, Armfelt störtas. Efter James Bond-artade förvecklingar i Neapel lyckas "boven" Reuterholm komma över komprometterande brev av Armfelts penna och han tvingas fly till Ryssland. I Sverige dras en förräderiprocess ingång och Armfelt döms till döden. Armfelts kontaktperson och älskarinna Magdalena Rudenschöld döms till fängelse och skamstraff i en skådeprocess. Till skillnad mot personerna i grekiska tragedier lyckas dock, mot all förmodan, Armfelt under Gustav IV Adolf åter stiga till maktens höjder. Som Ramel så riktigt påpekar var Armfelt kanske den som först gjorde sig till tolk för ett närmare samarbete mellan Sverige och Ryssland. På det sättet förebådade han 1812 års politik. Som finne var det sannerligen inte konstigt att Armfelt strävade efter fredliga förbindelser med det kejserliga Ryssland. Till skillnad mot många andra hade han dragit lärdom av de olyckliga kriget mot Ryssland under 1700-talet. Armfelt hann också med att efter 1808–09 års krig, nu i rysk tjänst, verka för att det sk Viborgska guvernementet, dvs. de landområden som Sverige förlorat i frederna 1721 och 1743 förenades med hertigdömet Finland. Sannerligen var Armfelts karriär enastående!

Avslutningsvis vill jag än en gång nämna att det är ett habil hantverk som Ramel åstadkommit, tvetsamt ställer jag mig dock när han t.ex. drar vissa paralleller mellan Gustav Adolf Reuterholm och Stalin, båda verkade från formellt anspråkslösa positioner och maktmänniskor, menar Ramel, markerar ofta sin position genom undanskynda befattningar. "De älskar att arbeta genom svaga personer som är lätta att styra. I hertigen och rikskanlern hade Reuterholm funnit idealiska verktyg." (s. 150) Misstankarna kastas också mot Hertig Karl och hans frimurarkotteri när det gäller mordet på Gustav III. Jag måste säga att jag verkligen ser fram emot om någon historiker gav sig i kast med

att omvärdera ärkeskurken Reuterholm. Något magstarkt blir det också när, företagsledaren Stig Ramel, låter undslippa sig om 1700-talet, att då som nu hade Sverige skapat en offentlig sektor som var alldeles för stor. Bortsett från dessa småsaker är det en spännande och läsvärd bok som Ramel åstadkommit om ett levnadsöde som i dramatik slår det mesta. Det är inte illa.

Anders Claréus

Det litterata Finland före 1809

Henrik Grönroos och Ann-Charlotte Nyman: *Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656–1809* (Helsingfors 1996. Skr. Utg. Av Svenska Litteratursällskapet i Finland 596, 637 s., personreg.)

Redan 1937 utkom Henrik Grönroos' undersökning av bokbeståndet i bouppteckningar i Helsingfors i äldre tid. Därefter har följt en mängd studier av hans hand som kretsat kring temat boken i samhället; merparten dock svårtillgängliga för en svenskspråkig publik. Den nu föreliggande massiva volymen är det sammantagna resultatet av många tidigare arbeten samtidigt som den griper tillbaka på ett opublicerat manuskript färdigställt 1949. Tidspannet blir särskilt tänkvärdt i förordet, där Grönroos hänvisar till givande bokhistoriska samtal med bland andra Arne Jörgensen vid Helsingfors universitetsbibliotek (död 1941). Ann-Charlotte Nyman har uppenbarligen lagt ned ett betydande arbete genom att slutredigera texten och föra över den i datoriserad form.

Titeln bör läsas uppmärksam: "Boken i Finland" reduceras i undertiteln till att bli en bild av bokinnehavet i städerna under den svenska tiden så som det redovisats i bouppteckningarna. Men det är mycket nog. En bra bit över hälften av boken redovisar innehållet i de bouppteckningar som upptar böcker, så följer en kronologisk förteckning över mer frekventa titlar, till vilken är fogad en synnerligen diger referenslista med så väl centrala som perifera verk i vilka de enskilda titlarna behandlats, och slutligen ett författar- och översättarregister och – inte minst betydelsefullt – ett register över bokägare, förvisso en biprodukt men en viktig sådan med 5 300 namn. Målsättningen är att vara just en presentation av källorna, man har medvetet avstått från att dra slutsatser ur den imponerande materialredovisningen.

Av sammanlagt ungefär 10 000 bouppteckningar under perioden redovisar undersökningen 4 000 som innehåller böcker, även om det ofta nog är fråga om den intetsägande kombinationen bibel–psalmbok–katekes. Helt naturligt dominerar borgerskapet stort i köpstäderna. Det är en sällan observerad krets i den forskning som helst uppehåller sig vid adelns eller lärostandets bibliotek. Grönroos' begränsning är samtidigt en styrka när resultatet skall utvärderas. Här är det tullförvaltare, handelsmän och kofferdikaptener som träder fram. Det framgår klart att det redovisade litteraturinnehavet var omfattande hos städernas maktägande, borgmästare och rådmän; i Åbo är hovrättens ledamöter dominerande eftersom akademistatens

bouppteckningar behandlades i annan ordning. Det hade varit intressant att följa borgarfamiljers bokinnehav i flera generationer, men det låter sig sällan göras, eftersom bouppteckningarna generellt är mycket dåligt bevarade för äldre tid: endast omkring 30 redovisas för tiden före 1700 och 140 – således endast 3,5 % av materialet – ligger före 1740, medan året 1809 omfattar 5 %. Särskilt kännbar är avsaknaden av material för Åbo, där sviten börjar först 1796. Därför blir det i huvudsak två generationer som redovisas. Detta ger naturligtvis också återverkningar vad gäller kartläggningen av frekventa titlar, eftersom dessa ordnats efter första upplagens år. Bortsett från de stora arkivförusterna finns felkällor i form av smärre lakuner i materialet och enskilda bouppteckningsförrättares mindre intresse som kan ge slagsida åt materialet från en viss ort. Endast den som uppövat färdighet i att förstå de ofta starkt förkortade titlarna hade kunnat utföra ett arbete som detta. Frågetecknen har blivit förbluffande få.

Särredovisningen gäller huvudsakligen sådana titlar som förekommit i minst tre bouppteckningar. Begränsar man sig till sådana titlar som funnits i minst 30 kan vissa generella iakttagelser göras. Det rör sig om 44 verk, inget av dessa har utgivits efter 1776 utan flertalet 1730–1770, och har därmed hunnit få genomslag i bouppteckningarna. De teologiska dominerar naturligtvis stort, Arndts *Fyra böcker* (första upplagan 1647) 322 och *Paradijts lustgård* (1646) 166, på samma nivå ligger endast *Sions sånger* (175) och *Fresenius' Skriftemåls- och communionbok* (146). De världsliga titlarna begränsar sig till undervisningslitteratur eller sådana som var påbudna vid utövande av tjänst som Modées författningssamling eller Kiernanders medicinallagfarenhet. Tyvärr har författarna inte kopplat en viss titel till en viss bouppteckning, eventuella mönster blir således inte tydliga. Intressant är naturligtvis vad som saknas. Det kan noteras att endast två titlar av de 44 i topp är på finska men här är det självklart regionala skillnader: inslaget av finskspråkiga är generellt stort i en ort som Nystad. Naturvetenskapen är svagt företrädd, av Linnés svenskspråkiga produktion hittar man inte mycket. Med undantag för Swifts *Gullivers resor* i mösspolitikern Olof Bidenius Renhornns översättning i tio exemplar, Dalins *Witerhetsarbeten* och Fénelons *Telemacks ... händelser*, är vitterheten frånvarande: Voltaire förekommer ytterst sparsamt och översättningarna av Rousseau kom alltför sent för att ens teoretiskt kunna få genomslag. Hur långt ligger inte denna bild från den av en starkt franskpåverkad kultur som Magnus Björkenheim kunde påvisa i sin undersökning av franskspråkig litteratur i finländska herrgårdsbibliotek. Man skall naturligtvis observera att ordalagen "diverse små böcker" inte sällan förekommer, men generellt gäller att ju större en boksamling var desto bättre var den förtecknad.

Även om inte resultaten överraskar ger Henrik Grönroos' stora studie djup och framför allt bredd åt tidigare forskares resultat – Gösta Lext, Arne Carlsson och Christina Dalhede – samtidigt som deras resultat bekräftas och får större giltighet. Jag vågar också påstå att härmed sätts en distinkt punkt för denna typ

av forskning. Boken fanns förvisso i svenskt och finskt 1700-tal, men det var ännu inte fråga om ett bokens samhälle.

Anders Burius

En mångsidig tidningspionjär

Ami Lönnroth & Per Eric Mattsson, *Tidningskungen. Lars Johan Hierta – den förste moderne svensken*. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1996, 320 s., ill., personregister.

Den modernisering som tar fart i Sverige vid 1800-talets mitt kan personifieras med ett antal kända namn: Carl Jonas Love Almqvist, Fredrika Bremer, Louis De Geer och André Oscar Wallenberg. Till samma persongalleri hör också Lars Johan Hierta (1801–1872), Aftonbladets grundare och en av den framväxande liberalismens portalfigurer.

Om denne mångsysslare har journalisten vid *Svenska Dagbladet*, Ami Lönnroth, och hennes man Per Eric Mattsson, med ett förflutet som bankdirektör, skrivit en biografi. Liksom många andra av 1800-talets ledande män (och ett fåtal kvinnor) var Hierta en veritabel mångsysslare. Även om han är mest känd som tidningsman var andra verksamhetsområden lika viktiga: företaget (Liljeholmens stearinfabrik, Munksjö pappersbruk, sidenfabrik, grosshandel), boktryck-kandet/förläggandet (Love Almqvist, Erik Gustaf Geijer, Fredrika Bremer, Anders Fryxell m.fl.) och politi-ken (borgarståndet, andra kammaren). Mångsyssleriet är knappast någon slump. För den tidens ledande skikt gällde inte dagens rolluppdelning. En framstående industriman verkade lika naturligt inom politiken eller tidningsvärlden. Begreppet "politiker" var än så länge inte etablerat (i betydelsen avlönad representant för grupper av medborgare). Både i ständsriksdagen, och i ännu högre grad i den nybildade första kammaren från 1867, ingick samhällets toppskikt som en naturlig del. Dels vittnar det om att de behövde flera arenor för att bevaka sina intressen, dels att många av dåtidens företagare (som Hierta eller bankpionjären A O Wallenberg) också hade visioner och handfasta åsikter om hur samhället borde byggas upp – och vilja att delta i det arbetet. Författarna reser f.ö. också i förordet frågan om dagens företagares bristande engagemang inom politiken.

För att återgå till bokens huvudperson så växte Hierta upp i Uppsala. Liksom många andra av dåtidens ledande män fick han en ämbetsmannautbildning. Både liberala revoltörer och konservativa samhällsbevarare verkade ofta som ämbetsmän, civila eller militära. Däremot var det näringsdrivande borgerskapet svagt i Sverige jämfört med i andra länder. Det är betecknande att en av liberalismens främste banerförare Lars Johan Hierta var adelsman och därtill i början av karriären statlig ämbetsman (Bergskollegiet). Av politiska skäl avsåg han sig sedermera sin rang för att kunna verka i det mer dynamiska borgarståndet.

Författarna beskriver utförligt Hiertas karriär. Tidningsverksamheten, där startandet av *Aftonbladet* är mest känt, föregicks av mer kortlivade tidningsförsök. Sammanstötningarna med Karl Johantidens indrag-

ningsmakt finns naturligtvis också med liksom de många andra kontroverser som Hiertas tidningsbana kantades av. Kontroverserna gällde förhållandet till statsmakten och det konservativa etablissemanget, men också personfejder inom det liberala lägret förekom. Särskilt engagerandet av Almqvist som redaktör för AB vållade bekymmer. Ett exempel var hans utfall mot August Blanche där dennes oäkta börd framhävdes ("det almqvistiska dådet", 1842). Ett annat var naturligtvis Almqvists brådstörtade flykt 1851 vilken framkallade en storm av förbittring mot AB och Hierta som person. Skandalen var en huvudorsak till att Hierta året efter sålde tidningen.

Det mesta i Hiertas levnadsbana som biografin tar upp är välkänt sedan tidigare, främst genom Leif Kihlbergs *Lars Hierta i helfigur* (1968), en bok författarna också anger som en ovärderlig källa. Några nya resultat kring Hiertas offentliga liv tar författarna knappast fram. Deras inläsning i forskningen om 1800-talet förefaller gedigen, och så även respekten för dess resultat. Ett minustecken är att lusten att förklara händelser och beteenden ibland är för stor. När källor saknas dras ofta ändå slutsatser. För att inte sticka ut hakan garderar man då sig med ett stort antal "kanske" och "troligen" vilket ibland ger en vaghet åt framställningen.

Kunskaperna om 1800-talet är som sagt goda. Bara vid något tillfälle dyker någon blunder upp, t.ex. att den liberala pionjären (frihandel, representationsreform) Johan August Gripenstedt, finansminister i De Geers regering, karaktäriseras som konservativ (s.232).

Vad författarna däremot tillförlägg när det gäller Hierta är skildringarna av hans något komplicerade familjeliv. Inte så att hans dubbla familjer (hustrun Wilhelmina, född Fröding, och älskarinnan och journalisten Wendela Hebbe) tidigare varit okända. Wendela Hebbes liv har t.ex. tidigare skildrats av Britta Hebbe i *Wendela, en modern 1800-talskvinna* (1974, ny utgåva 1997). Titeln anknyter till Lönnroths och Mattssons bok vilket knappast är någon slump. Hebbes bok framhävs liksom Kihlbergs i källredovisningen.

Det nya ligger snarare i det konsekventa sammanvävandet av den offentliga och den private Hierta. Hans reformverksamhet och humanism kan kopplas till intrycket av den godhjärtade fadern som ogillade aga. Slitningarna i Hiertas liv var inte bara resultatet av offentliga kontroverser, utan också en följd av familjelivets prövningar. Wendela Hebbe, en kvinnopionjär inom journalistiken, får därmed en viktig roll i boken. Hennes familj (tre döttrar i ett första äktenskap, en son med Hierta: Edvard Faustman, född 1852), Lars Johans och Wilhelminas fem döttrar samt Hiertas utomäktenskapliga dotter (Carin Wikström, född 1833, modern okänd) ger onekligen bilden av ett komplicerat familjeliv. Det märkliga är att Hierta så väl tycks ha fått det hela att fungera. En mycket tung arbetsbörda förhindrade inte ett starkt ansvarstagande för alla barn i detta familjenätverk där kvinnorna hade en så stor roll, inte bara genom deras antal. Hustrun Wilhelmina lyfts också fram. Även om situationen var svår för henne i och med Wendelas entré fann makarna varandra åter på ålderns höst.

Att framhäva det privata är inte något universalmedel för en lyckad biografi. Det kan ju leda till en övertro på "den lilla världens" betydelse för den biograferade, eller också att mer spektakulära inslag med stort nyfikenhetsvärde drar till sig all uppmärksamhet. Där emot är *sammanvävandet* av den privata och offentliga personen något värdefullt, och samtidigt något som yrkeshistorikerna ibland har försummat. Här kan som i detta fall de intresserade amatörhistorikerna tjäna som föredömen.

Torbjörn Nilsson

Fjellstedtare förtecknade

Fjellstedtska skolans studenter. Biografisk matrikel. Utgiven genom Arne Palmquist och Sara Smedh. Kamratföreningen gamla Fjellstedtare, Uppsala, (personreg. 1997, 518 s).

År 1994 utgav förre biskopen i Västerås och docenten Arne Palmquist en historik över Fjellstedtska skolan i Uppsala (rec. av Lars Viper i PHT 1995:2). Nu har han tillsammans med Sarah Smedh utgivit en matrikel över skolans mer än 1600 utexaminerade studenter under perioden 1863–1982. Matrikelkommitténs ordförande Oloph Bexell, som skrivit en kort inledning till verket, berättar att det var han som på kamratföreningens Gamla Fjellstedtare årsmöte 1972 väckte idén. Arbetet har alltså – under olika personers ledning – pågått i ett kvartssekel. De uppgifter som presenteras är också synnerligen omfattande: föräldrar, svärföräldrar, barn, utbildning, yrkesverksamhet, engagemang i sammanslutningar, tryckta skrifter samt förtroendeuppdrag vid skolan. Avslutningsvis finns en förteckning över styrelse och anställda vid skolan, upprättad av Allan Parkman.

Gunnar Åselius

Helsingforsstudenter förtecknade

Helsingin Yliopisto. Ylioppilasmatrikeli 1869–1885 (red. Veli Matti Autio). Genealogiska samfundets i Finland skrifter 53. Helsingfors 1996, 345 s (personreg.).

Genealogiska samfundet i Finland har publicerat en matrikel över de 2970 studenter som inskrevs vid Helsingfors universitet under perioden 1869 till 1885, sammanställd av Veli Matti Autio. Matrikeln är ordnad kronologiskt och innehåller förutom studenternas födelse- och dödsdatum uppgifter om föräldrar, gymnasium, examina och giftermål.

Gunnar Åselius

Göteborgs högskola

Göteborgs universitets historia. 1. På högskolans tid. Av Bo Lindberg under medverkan av Ingemar Nilsson. Göteborg: Rektorsämbetet, 1996. 284 s.

Den göteborgske lärdomshistorikern Bo Lindberg är från 1976 professor i idéhistoria vid Stockholms universitet. Som forskare i Göteborg fullbordade han den historik över stadens högskola (1891–1954) som i samband med 100-årsjubileet uppdrogs åt honom och hans medförfattare ut utarbета. Förutsättningarna var gynnsamma. Fullständiga matriklar för epoken förelåg sedan länge. Högskolans tillkomst har skildrats tidigare, av Otto Sylwan (1916) och av Curt Weibull (1941). Över tillblivelsen har Lindberg denna gång förstärkt den ideologiska betraktelsen. Jämförelser med Stockholms högskola, som omvandlades till universitet 1960, är fruktbara. Här förelåg en historik sedan 1978, med numera professorerna Per Thullberg och Fredric Bedoire som författare.

Göteborgs vetenskaps- och vitterhetssamhälle grundades redan 1778 och dansken N. F. S. Grundtvig föreslog 1839 att ett nordiskt universitet skulle förläggas till Göteborg. I staden fanns på 1800-talet en borgerlig kultur oberoende av stat och kyrka. Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning var dess ideologiska uttryck. Huvudredaktören S. A. Hedlund (1821–1900) var socialliberal och skandinavist. Hans nyhumanism grep tillbaka till seklets första hälft. Parallellt fanns till de samtida planerna på en högskola i Stockholm. Hedlund var i likhet med Sigfrid Wieselgren (1843–1910) även kommunalpolitiker. Wieselgren blev den som verkställde Hedlunds projekt. Hedlund tänkte sig en fri akademi med för en begränsad tid anställda professorer, gärna i nya ämnen som sociologi, psykologi, ekonomi etc. Men dåtida examensämnen kom i stället att dominera när högskolan grundades. Det var Wieselgrens vinkling. Ett alternativ hade varit att i stället inrätta en handelshögskola. Frihet från statlig uniformering kunde inte vinnas. Vid Stockholms högskola odlades till en början naturvetenskaperna. Sonja Kovalevskij var professor i matematik från 1884 till sin död 1891.

Göteborgs högskola rymdes i en träbyggnad när den invigdes av ecklesiastikministern Gunnar Wennerberg. Den första doktorspromotionen ägde rum 1903. Bland promovenderna fanns den göteborgsfödde lärarsonen Carl Grimberg.

Bo Lindberg skärskådar den göteborgska mecenatkulturen och dess betydelse för högskolans utveckling. Donatorerna bär släktnamn som Ekman, Magnus, Wijk, Röhss, Waern, Bratt, Mannheim, Broström, Carlander, Mark och Heyman. Som Lindberg påpekar, saknas endast namnet Dickson. I regel var dessa donatorer liberalt tänkande. Undantaget utgjordes av den konservativa Oscar Ekman, donator av den nya högskolebyggnaden i Vasaparken som togs i bruk 1907. Erik Hahr och Ernst Torulf hade varit arkitekter. Nils Asplund utförde ett forn-nordiskt motiv – inte ett klassiskt antikt – vid dekorationen av aulan, något som svarade mot S. A. Hedlunds intentioner vid högskolans tillkomst. Lokalerna var opraktiska. Men frånvaron av laborativa ämnen gjorde bristen mindre kännbar. Professurerna hade vid den här tiden vuxit i antal och disputationer ägde allt oftare rum. Lindberg skildrar hur "det statliga, det merkantila och det friakademiska" bröt sig mot vartannat under högskolans utveckling.

Var högskolan en bildningsanstalt eller en forskningsinstitution eller ett säte för lärarutbildning? August Röhss donerade 1901 tre professurer, i statskunskap, geografi och nationalekonomi. Det var det friakademiska spåret. Det följdes upp med professurer 1918 i sinologi (Bernhard Karlgen), 1930 i oceanografi (Hans Pettersson) och 1931 i botanik (Carl Skottsberg). En professur i teoretisk filosofi inrättades 1935 för den landsflyktige Ernst Cassirer med judiska familjer bland donatorerna.

Vid högskolan fanns länge ett tjugotal professurer, varav hälften in språk. Slaviska språk saknades dock på professorsnivå. Hösten 1917 donerades en rörlig professur. Studentkårens ordförande Elof Åkesson yrkade på praktisk filosofi som ämne men det blev svenska språket. Stockholms högskola med 22 professurer 1922 var 1940 uppe i 44.

Kommunens stöd till högskolan innebar inte minst att den stod för finansieringen av biblioteket som därför bar namnet stadsbiblioteket. Namnändringen till universitetsbibliotek skedde först 1961, då staten helt tog över ansvaret. Dicksonska folkbiblioteket kunde sedan byta namn till stadsbibliotek. Det kan anmärkas att bibliotekförhållandena tar ringa utrymme i Lindbergs framställning.

Förändringarna under 1900-talet vid högskolan var måttliga i trots av den tekniska utvecklingen. 1907 års examensstadga vid univesiteten ägde bestånd till 1953. Fasta beskattningar utöver professurerna saknades. Ännu 1945 hade Göteborgs högskola blott sex docentstipendier. Projektforskning fanns inte. Lektorat vid läroverk blev försörjningen även för dem som ägnade sig åt forskning. Lindberg påpekar att läroböcker, grammatikor och ordböcker för skolbruk också var lukrativa.

Professorerna blev censorer vid studentexamen. Uppdraget gavs av Skolöverstyrelsen, särskilt ofta till språkforskare. Även litteraturhistoria och historia var viktiga skolämnen.

Västsvenska filolog- och historikermöten tog vid, där den friakademiska ideologin visnade ned. Auskultationer och offentliga föreläsningar förlorade i betydelse. Handelshögskolans tillkomst 1923 gav dessutom flankstöd. Läroverkslärarna i staden föraktade till en början den bräckliga högskolan, underlägsen som den var det gamla universitetet där de själva studerat.

Något utrymme för lärdomshögfärd fanns inte i Göteborg, en stad där näringslivet dominerade. De bildningssökande arbetarna nådde högskolan heller aldrig. Inte heller präglade högskolans stadsbilden. Lindberg slår fast att "varven, Volvo och fotbollen" var viktigare än vetenskapen och kulturen i "stadens självbild". Han anser ändå att högskolans plats i media var större än det efterföljande stora universitetets. Bland professorerna fanns inflytelserika opinionsbildare. En sådan var akademiledamoten Vitalis Norström. Professorerna Rudolf Kjellén, Wilhelm Lundström och Gustaf Steffen satt tidvis i riksdagen. Professorer hade högt anseende under denna epok. Filosofen Malte Jacobsson blev stadsfullmäktiges ordförande i Göteborg och se-

nare landshövding där. Romanisten Hilding Kjellman anlätades som statlig förlikningsman och utsågs till landshövding, först i Halmstad, senare i Uppsala. Även statsvetaren Georg Andrén var riksdagsman, en tid ecklesiastikminister och slutligen landshövding i Uppsala.

De offentliga åtagandena öppnade vägen till långa vikariat. En del av dessa professorsvikarier nådde aldrig lärostolar. Exempel härpå är klassikerna Harry Armini, Sigfrid Lindstam och Erik Holmberg (1907–1997), den sistnämnde omsider med professors titel. Titulär professor blev även statsvetaren Edvard Thermanius (1896–1965).

Vid högskolan ventilerades inalles 24 avhandlingar i historia, det högsta antalet i något ämne. Professor i historia från 1927 var Curt Weibull (1886–1991). Hos denne metodmedvetne forskarhandledare var nordis men framträdande. Det kom även att prägla hans myndiga rektorat från 1936 till 1946. I litteraturhistoria försvarades 21 avhandlingar eller lika många som i latin. Historieämnet dominerades helt av män – ingen kvinna disputerade. Första kvinna som lade fram en avhandling 1927 var latinisten Anna Röding som beträdde biblioteksbanan. Hon följdes året därpå av den liberala litteraturvetaren Greta Hedin, som liksom sin manlige marxistiske ämneskollega Melker Johnsson blev läroverkslektor efter docenttiden. Statsvetaren Brita Skottsberg blev docent 1940.

Någon kvinnlig professor fick högskolan aldrig. År 1913 sökte den svenska anglisten Anna Paues (1867–1945), länge knuten till universitetet i Cambridge, en professur vid högskolan. Efter flera turer fick hon stå tillbaka för en manlig medsökande. Lindberg ifrågasätter om en könsdiskriminerande orättvisa begicks men finner att båda konkurrenterna var välmärerade. Från 1934 fick även Anna Paues en svensk professorstitel.

Studenterna vid högskolan var aldrig fler än vid ett seminarium eller ett läroverk, vanligen några hundra. Tillväxten i antal var långsam. Rektor tog varje recension i hand. En legendarisk kontorist på kansliet, Maj Mohlin, kände nästan alla studenter. Studentkåren fick en modern byggnad 1932. Det kvinnliga inslaget bland de studerande var då markant. Några tysk-sympatier under andra världskriget har bokens författare inte funnit, vare sig bland lärare eller studenter. En inte namngiven docent i tyska språket anges som möjligt undantag.

Göteborgs högskolas från början spröda ekonomiska ställning konsoliderades efter hand. Under högskolans sista tid gjorde ekonomiska svårigheter sig ånyo gällande. Efter andra världskrigets slut rådde ett visst stillestånd i väntan på förstatligande. I 1954 års universitetsutredning var högskolan väl företrädd. Andrén var ordförande, historikern Erik Lönnroth sekreterare och filosofen Gunnar Aspelin ledamot.

Boken dröjer vid några episoder som satt spår i högskolans historia. En sådan är avvísningen av de båda studenterna Signe Garling och Fritiof Palmér som 1904 förklarade att de avsåg att ingå samvetsäktenskap. Här bröt sig bland de ansvariga ett liberalt tänkesätt med goda förespråkare mot ett hänsynstagande till donato-

rens möjliga reaktioner. Kanske fruktade rektor Johan Vising den religiöst sinnade Oscar Ekman.

En annan händelse som vållade uppståndelse var striden om filosofiprofessuren efter Aspelin. Lärjunge till Ernst Cassirer var Folke Leander som 1937 disputerade på en kulturfilosofisk avhandling. Leander arbetade sig fram mot en syntes, något som för lång tid framåt blev otidsenligt i det rådande filosofiska klimatet i Sverige. Efter sin docenttid blev Leander lektor, utan utsikter vid konkurrensen om lärostolarna. Vid tjänsteställningen 1951 bröt sig ett lundensiskt filosofiskt tänkesätt, företrätt av docenten Sven Edvard Rodhe, mot ett uppsaliensiskt, representerat av docenten Ivar Segelberg. Sakkunniga var professorerna Aspelin, som flyttat till Lund, Konrad Marc-Wogau från Uppsala och dansken Jørgen Jørgensen. Aspelin förordade Rodhe, som inkompetensförklarades av de båda övriga. När högskolans styrelse omsider med minsta majoritet utsåg Segelberg avgick i protest dess ordförande landshövdingen Malte Jacobsson som själv varit professurens innehavare. Jørgensen var analytisk filosof och logisk positivist. Han ersatte som sakkunnig en annan dansk som dragit sig tillbaka, den historiskt inriktade Frithiof Brandt. Ifall Brandt stått kvar som sakkunnig, hade utgången sannolikt blivit en annan.

Historiken över Göteborgs högskola är en lärdomshistorisk prestation. Boken är fylld av träffande iakttagelser. Några misstag eller förbiseenden är kanske oundvikliga och skall här noteras. Hjalmar Heden är namnet på en av de första som promoverades vid högskolan, inte Hedén. Elis Andersson var kulturredaktör i *Göteborgs-Posten*, inte i *Göteborgs Handelstidning*. Professor skytteanus Carl Arvid Hessler presenterade 1982 i *Statsvetenskaplig tidskrift* sina lärofäder i Göteborg, Gustaf Steffen, Curt Weibull och Georg Andrén. Stockholmsprofessorn Torsten Husén hade 1992 i en memoarbok *Möten med psykologer, pedagoger och andra* åtskilligt att berätta om ämnets företrädare vid högskolan i Göteborg.

En lärd litteraturhistoriker J. Viktor Johansson var under lång tid föreståndare för stadsbibliotekets handskriftsavdelning. Vid sidan därav var han en uppskattad sekreterare hos såväl högskolan som vitterhets-samhället, något som också uppmärksammas i historiken. Men att, som sker i en bildtext, benämna honom professorernas butler är ett stilbrott.

Åke Lilliestam

I Minervas sällskap

I hundra år har Svenska humanistiska förbundet verkat i den humanistiska bildningens tjänst. Det dröjde inte lång tid efter förbundets tillkomst förrän livskraftiga lokalavdelningar spreds över landet, gärna lokaliserade till sådana orter med läroverk som tillika var residens- eller stiftsstäder. Eftersom initiativet gick ut från Stockholm, där tidens akademiker i allmänhet var uppsaliensare och inte lundensare, har förbundet varit mest drivande i mellansvenska eller nordligare orter medan Skåne förblev svagt representerat. Norra Latin-

läroverket i Stockholm har varit en kraftkälla, Kungl. biblioteket en annan. Dessa centra och dess företrädare får sin tribut i den historik i krönikiform som efter hundraårsjubileet redigerats av docenten Lars O. Lundgren: *I Minervas sällskap* (Sthlm, Ordfronts förlag, 1977, 96 s., Svenska humanistiska förbundet, 109.).

Initiativtagare vid förbundets bildande 1896 tycks ha varit den konservative och inte i alla läger uppskattade lektorn vid Östra Real Enar Sahlin, till utbildningen filosof. Sahlin tillhörde en begåvad släktkrets med även andra företrädare för humanistisk högskultur.

Prominenta ordförande under epoker då humanisternas anseende stod högt var akademiledamöter som Harald Hjärne och H. S. Nyberg. Tio personer har växlat på ordförandeposten under de hundra åren. I spetsen för förbundet efter Nybergs tid har stått litteraturvetare: Elof Ehnmark, radiochef, och Holger Frykenstedt, professor. Efter den sistnämnde kom den representativa bokförläggaren Per A. Sjögren som kort före sin plötsliga död 1996 kreerades till hedersdoktor som en litteraturvetenskapens främjare. De klassiska språkens exponenter hörde som regel till lokalavdelningarnas förundsfigurer. Dessa språks reducerade betydelse inom skolundervisningen under de senaste decennierna har ändrat på detta förhållande.

En politiker har sett med särskild välvilja på förbundets arbete – Artur Engberg under sin tid som ecklesiastikminister på 1930-talet. Den samtida statssekreteraren inom departementet, den lärde Börje Knös var verksam inom förbundet.

Organisationen räknar omkring 5 000 medlemmar. Den föredragsverksamhet som bedrivs vid de talrika lokalavdelningarna har lång tid varit och är alltjämt storartad. Vid sidan därav har förbundets skriftserie varit av stor betydelse. Årligen eller något oftare har de enskilda delarna tillställts medlemmarna och därtill varit tillgängliga i bokhandeln. Många förmåliga skrifter utarbetade av de humanistiska vetenskapernas alla främsta företrädare har på detta sätt kunnat spridas över landet. Serien hade länge en ovanligt slagkraftig utstyrsel med en karakteristisk vinjett på omslaget. Först på 1980-talet ersattes det av ett annat, tyvärr mediokert omslag. På senare år, väl efter Sjögrens ingripande, har skönheten kommit åter.

Den alltjämt goda uppslutningen kring förbundets aktiviteter visar att dess betydelse ingalunda avtagit i tider då den humanistiska bildningen trängts tillbaka på skolans område. En jubileumsskrift inför 100-årsdagen 1996 innebar i själva verket en höjdpunkt inom skriftutgivning. Bidragen på temat *Humanismen inför nästa sekel* var författade av en Lars Gyllensten, en Anders Piltz, en Stig Strömholm eller andra. En forskningsinsats på hög nivå var docenten Bengt Jangfeldts studie i ämnet *John Tuneld och svenska kyrkan i Petersburg* som också rymdes inom ramen.

Lars O. Lundgrens granskning etthundraett år efter förbundets grundande ger vid handen att det kvinnliga inslaget bland lokalavdelningarnas tillskyndare ofta var begränsat och att kvinnliga författare i skriftserien alltjämt är sällsynta hos en sammanslutning vars kärn-

trupp länge utgjordes av manliga lektorer och bibliotekari-er. Två skrifter i serien, utgivna av olika personer med många års mellanrum, har samma författarnamn, Lennart Kjellberg. Lundgren förbiser att även den senare bär professors titel.

Åke Lilliestam

Individualiteter i uniform

För inte så länge sedan var biografien något som skyddes av vetenskapligt avancerade historiker vid svenska lärosäten. Genren avsågs teoretiskt ointressant och den nya kunskap den förmedlade tveklaktig eller trivial för en vetenskapsman som främst sökte det generella och lagbundna. Intresset vändes från individerna till grupperna och de styrande strukturerna. En uppburen svensk historiker deklarerade att biografisk forskning snarare kunde vara demeriterande. Allmänhetens obrutna intresse för levnadsskildringar fick tillgodoses av skribenter utanför vetenskapssamhället. Det var en hållning som långt ifrån delades av andra nordiska historiker: i Finland har sålunda biografien oavbrutet varit en vetenskapligt aktad och rikt produktiv genre.

Men bladet har vänt. Med *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv* (1986) visade Erik Lönnroth hur den politiska biografien kunde förnyas. Jarl Torbacke gav med *Carl Grimberg – ett underbart öde?* (1993) en nydanande studie av hävdatecknaren som lukrativ författarföretagare. Att biografien kan öppna vida och överraskande perspektiv för modern politisk historia har Alf W. Johansson övertygat om i *Per Albin och kriget* (1984) och *Herbert Tingsten och det kalla kriget* (1995). Vetenskapsakademiens serie Svenska lärde ger väsentlig ny kunskap och reviderar gammal, så i Svante Nordins lärda och fint balanse-erade Fredrik Böök-biografi (1994). Men fortfarande finns lakuner i svensk biografi som inte minst förvånar utländska iakttagare. Var finner man de stora, vetenskapligt genomlysta biografierna över Hjalmar Branting, Dag Hammarskjöld, Olof Palme ...?

Dessa reflexioner har föranletts av en mäktig voly-ym, *Svenska officersprofiler under 1900-talet*, där en rad historiker och fackmän under Gunnar Arhéus' redaktion porträtterat 21 ledande minlitärer (Sthlm 1996, Militärhögskolan & Axel Abrahamsons förlag, 515 sidor, ill., personreg.).

Här om någonsin hade man kunnat vänta att en struk-turell approach varit given: en tätt knuten grupp män med snarlik uppfostran och utbildning, präglad av lik-artade ideal och värderingar och formad av ett strikt regelsystem för yrkesutövning och karriär. Men i den biografiska forskningens ljus framträder 21 särprä-glade individualiteter som formats av, men också verk-samt bidragit till att forma sin samtids och tillvaros strukturer.

De flesta bidragen är grundade på primärforskning. I synnerhet har jag fäst mig vid Göran Andolfs kringsynta och litterärt uttrycksfulla porträtt av Olof Thörnell och Axel Rappe d.y. samt Gunnar Åselius' pregnanta skildring av Knut Bildt och Lars Tingsten.

Lars Ericsons bidrag (Torsten Friis, Archibald Dou-glas) är högst givande liksom Klaus-Richard Böhmtes teckning av flygvapenpionjärerna Bengt Nordenskiöld, Nils Söderberg och Axel Ljungdahl. Med särskild be-hållning har jag vidare läst Kent Zetterbergs bidrag (Gösta Ehrensvärd, Helge Jung, Nils Swedlund), uformade med högst peronlig stilkonst. Roande men samtidigt oroande är Bertil Nelssons porträtt av Axel Gyllenkrok, huggvärjan personifierad.

För åtskilliga av uppsatserna gäller att den psykolo-giska analysen kunnat vara djärvare. De rikliga käl-lorna hade utan tvivel kunnat ge Stellan Bojerud material till en vida intressantare pejling av den olycklige Torsten Hagmans personlighet. Uppenbarligen har för-fattarna – Med Erik Lönnroths formulering – ryggat för att "kvacka i psykiatri och djuppsykologi". – Nå-gon gång är proportionerna anmärkningsvärda: Ove Ljung ägnar Viking Tamm mer än 30 sidor medan Erik Norbergs konturskarpa men väl lakoniska presentation av Carl-August Ehrensvärd tillmätts 10 sidor.

En nyckel till fackmilitära begrepp och förkortningar saknas men hade varit påkallad för den icke initierade. Även en avslutande syntes hade varit välkommen. Vad förenade och vad skiljde aktörerna i spösmål som politisk färg, relationer till regering och riksdag, Fin-land som öde? Det säkerställt individuella lockar oav-lätligen till komparation och generella slutsatser.

Torbjörn Norman

En självförvällat plågsam stund på jorden

Kring Sven Lidman stormade det ofta under hans lev-nad och oftast var han själv det direkta upphovet. Det ter sig signifikativt att omständigheter knutna till public-erandet av hans biografi nära 40 år efter hans död på nytt vållade konflikter och tidningsrubriker. Åt detta nickade han säkert gillande i sin himmel även om orsa-ken denna gång bara indirekt hade med honom själv eller hans eftermäle att göra.

Knut Ahnlunds bok *Sven Lidman. Ett livsdrama* (At-lantis, Lund 1996, 560 s.) är till uppläggnigen en traditionell redovisning "från vaggan till graven", där även förfädernas eventuella betydelse finns registre-rad. Men vad som gör den i hög grad läsvärd är, vid sidan av det skildrade färgstarka och bitvis fascine-rande livsödet, den genomgående språkliga briljansen. Det måste emellertid i det sammanhanget påpekas att det i viss mening är objektet själv som för pennan. Detta sagt utan någon önskan att förringa Ahnlunds insats. Men genom ett ymnigt bruk av Lidmans efter-lämnade "dagboksanteckningar" – egentligen sentida minnesanteckningar – på över 6 000 sidor, genom en medveten krävt att "låta materialet tala" och genom en redovisad skrivarssekellång nära vänskap med objektet och hans familj överlåter i realiteten författaren bitvis biografens uppgift på sitt objekt. Därmed sätter han enligt recensentens mening ibland sin trovärdighet på spel. Trots de förekommande och tillbörliga källkri-tiska reservationerna är det nämligen uppenbart att Ahnlund går väl långt i accepterandet av de lidmanska versionerna av skilda händelseförlopp. Fast kanske är

detta något medvetet, en följd av den inledande något luddiga programförklaringen, där det sägs att boken handlar om "en livslinje" och att skildringen nära följer Sven Lidman i spåren och därmed inte skall ge den från början avsedda översiktliga "helhetsbilden".

Och kanske måste man ha stått personen Sven Lidman nära för att kunna känna sympati för en så egocentrick och i det mesta självbespeglade människa. Han framstår i Ahnlunds skildring som en hänsynslös profitör på och förbrukare av de nära och kära, en man som sällan förmådde se andras lidande och smärta bortom även de futtigaste av de egna problemen. Hans egen hjälplöshet i krisituationer i förhållande till de krav han ställde på omgivningen och sättet att upprepade gånger smita från konsekvenserna av eget handlande frammanar bilden av en man som konsekvent var stor i orden men föga kapabel att stå för dem. Tragikomiska episoder finns det flera i boken – som när han söker upp sin förläggare Tor Bonnier för att få dennes hjälp med svaret på frågan om hustrun var otrogen. Hans religiositet var säkert äkta men man undgår inte känslan av att det flitiga åkallandet av den högste också måhända var ett sätt att på denne överlasta ansvaret för den bedjandes synder.

Det är ett händelserikt liv som skildras, uppdelat i faser med täta skott emellan. Hans personlighetsutveckling speglades i en yttre karriär som gick från ungdomstiden som erotisk lyriker via perioder som nationellt sinnad romanförfattare, politiskt verksam godsägare och frikyrklig förkunnare till åldringsåren som självutlämnande memoarförfattare. Även socialt förflyttade han sig mellan vitt skilda miljöer under ett liv som såg flera äktenskap och barnkullar.

Möjligen var alltså Knut Ahnlund aldrig avsett att skapa ett porträtt i helfigur. I alla händelser är det tveksamt om hans läsvärda bok är den sanna skildringen av Sven Lidmans i hög grad självförvållat plågsamma stund på jorden.

Jarl Torbacke

Ensam professor

Marja Engman, *Det främmande ögat. Alma Söderhjelm i vetenskapen och offentligheten*. Hfors 1996. 480 s. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland. 602.)

Alma Söderhjelm (1870–1949) är banbrytaren framför andra bland kvinnor i Finlands akademiska värld. Hon disputerade vid 30, blev docent vid 36 och professor vid 57 års ålder; 67 år gammal pensionerades hon 1937. I femtioårsåldern hade hon lämnat det bundna forskarlivet och flyttat över till Stockholm. Det skedde till en början av ekonomiskt nödtvång. Hennes produktivitet tillät henne att kombinera det historiska – allt oftare populärt historiska – arbetet med kulturkritiska insatser.

En akademisk avhandling som griper över hela Alma Söderhjelmns liv och verksamhet har lagts fram av Marja Engman, överbibliotekarie vid Åbo finska universitet och maka till Max Engman, som är professor i historia

vid Åbo akademi. Denne tackas i förordet för utförlig ateljékritik, som det så sirligt heter. Bibliografi och personregister imponerar.

Alma Söderhjelm hade sina rötter österut i Finland och växte upp i Viborg, där fadern var häradshövding. I den talrika barnskaran fanns flera begåvade barn, bland dem den älskade äldre brodern Werner Söderhjelm, med tiden prominent litteraturforskare och diplomat.

S:t Petersburg var en plats för tågbyten vid resa till Paris. Dit for Alma Söderhjelm 1895 för en nära två-årig vistelse som historisk primärforskare och hon var tillbaka igen 1899. Det för sin tid märkliga initiativet blev avgörande för hennes fortsatta bana. Enstaka finländska historiker, män förstås, hade tidigare sökt upp källmaterial i Tyskland eller Italien. Hennes akademiska lärare blev Alphonse Aulard som från 1886 och flera årtionden framåt bestred en professur i franska revolutionens historia. Dess historia hade dittills skrivits av tillfällighetshistoriker – journalister, politiker eller filosofer. Nästan alla var fransmän. Hos Aulard lades en metodisk grund för arbetet. För honom var historien en kumulativ vetenskap. Hennes ämne, dittills obearbetat, bestod av en specialundersökning av revolutionstidens tidningspress. Den lades fram i två delar 1900 och 1901. Dess första del utgjorde hennes akademiska dissertation som försvarades vid Helsingfors universitet. Verket trycktes på en franska som likväl inte var hennes egen. Det kritiserades, både av opponent och recensenter, för att ta upp för många citat och innehålla för lite egen text. Men dess resultat har visat sig pålitliga och en ny upplaga kom så sent som 1971.

Som etablerad forskare gick Alma Söderhjelm över till andra uppgifter som hon skulle visa sig mindre lämpad för. Hon fick beställning på två stadshistoriker, Jakobstads och Brahestads historia. Hennes lokalkännedom var bristfällig. Färdigställandena drog ut på tiden. Ämnena var konventionella och deras behandling gav rum för kritik. Meritvärdet var begränsat. Då hon vände åter till det franska ämnesområdet drogs hon mot personhistoriska uppgifter. Därmed fjärrade hon sig från sin lärare. Förbindelserna mellan de franska och svenska hoven intresserade republikanen Aulard i mindre grad.

Något utrymme för familjeliv gavs inte i forskarkarriären, och det mest privata endast antyds i Engmans bok. Dit hörde omsider en erotisk affär, då Alma Söderhjelm var i 40-årsåldern. Partner var en yngre chefs-person i tryckeribranschen i Helsingfors, redan bunden. Första världskriget och längre fram finska inbördeskriget medförde en omgruppering av Alma Söderhjelmns intressen. Hon tog Tysklands parti och utarbetade en serie akademiska föreläsningar om Otto von Bismarck. Men den tyska orienteringen blev kortvarig och resultaten gavs aldrig ut i bokform. I inbördeskriget stod hon på den vita sidan.

Efter kriget var Alma Söderhjelm tillbaka i Frankrike. Bibliothèque nationale hade i ungdomen varit hennes väl hemmastadda arbetsplats och hon återvände dit för nya uppgifter, både större och mindre. En ut-

gåva av Axel von Fersens dagbok i fyra band blev färdig under åren 1925 till -36. Men formen för utgivningen, i urval och på svenska, var mindre lyckad. En utgåva på franska språket 1934 i Paris av Marie Antoinettes brevväxlingar blev mera framgångsrik. Som populärhistoriker på svenska språket kritiserades Alma Söderhjelm för brådska och brist på vederhäftighet i detaljerna.

Alma Söderhjelmns intressen sträckte sig efter hand vida utöver den historiska ämnessfären. Hon författade teaterpjäser som uppfördes i Helsingfors eller i Åbo. Hon skrev teaterkritik och efter hand även filmkritik. Där var hon tidigt ute. Vänskapen med den likaledes till Sverige överflyttade Mauritz Stiller verkade inspirerande. I veckopressen, som bröt igenom på 1920-talet, blev Alma Söderhjelm en flitig och uppskattad medarbetare. *Husmodern* och *Idun* var hennes fora. Hon skrev hundratala kåserier som ibland samlades i bokform. Också i *Dagens Nyheter* medverkade hon. Signaturen Det främmande ögat syftade på de finska och franska blickar hon kastade på rikssvenska egenheter.

Vid Helsingfors universitet hade docenten Alma Söderhjelm på 1910-talet som kvinna av formella skäl vägrats att söka professur. Den donationsprofessur som slutligen tillföll henne vid den nygrundade Åbo akademi var nära nog personlig och utan administrativa förpliktelser. Hennes forskarprofil jämförs av Marja Engman med Lydia Wahlströms, den senare med tiden titulerprofessor. Alma Söderhjelm var aldrig opponent vid någon disputation och heller aldrig sakkunnig. Gästföreläste gjorde hon endast två gånger, låt vara i Paris och Grenoble. Hon deltog sällan i någon kongress, hon hade få elever och ingen doktorand. I Historisk tidskrift för Finland medarbetade hon en enstaka gång, då med en recension. Endast vid ett tillfälle medverkade hon i en festskrift men fick en egen sådan i Stockholm 1945. Den är snarare en vänbok tillägnad en känd och uppskattad person än en akademisk skrift. Engman har funnit att Alma Söderhjelm som välbekant stockholmare vid den här tiden förekom i reklam för té och kaffe och annat.

Kontakterna med svenska historiker var förvånansvärt sporadiska. Till vännerna hörde Carl-Fredrik Palmstierna och Nils Forssell. Hon recenserades nedlåtande av Sven Ulric Palme och Per Nyström. Torvald Höjer var en sträng kritiker. En lärdomshistorisk kuriositet är hennes beskrivning av Arne Munthes disputation och efterföljande middag; reportaget stod att läsa i *Svenska Pressen* 7/6 1941.

Marja Engman tecknar Alma Söderhjelm som kulturradikal och, till kort före slutet av livet, som religiöst indifferent. Hon var anhängare av kvinnosaken men stod främmande för kvinnorörelsen. I avhandlingen inventeras vad som skrivits om Alma Söderhjelm, varvid Beth Hennings gravanta porträtt av henne i *Resa genom sju decennier* (1963) har undgått avhandlingens annars så grundliga författare.

Alma Söderhjelmns till omfånget största arbete är hennes memoarverk i fem delar som omfattar över tvåtusen sidor. *Min värld*, 1-3, 1929-31, *Mina sju magra*

år, 1932, och *Åbo tur och retur*, 1938. Den sistnämnda boken, skriven efter avgången från professuren, har karaktären av en uppgörelse. Skildringen av den akademiska miljön i Åbo med ömsom finlandssvenska, ömsom rikssvenska professorer är av bestående värde.

Hennes frispråkighet som kåsör orsakade en brytning med den koleriske brodern Werner. Memoarerna är indiskreta, även beträffande familjemedlemmar. Läsares ogillanden var vanliga.

Alma Söderhjelm skrevs in 1889 som nittonde kvinna vid Helsingfors universitet. Historia och medicin var till en början de viktigaste ämnena för kvinnliga akademiker. År 1895 disputerade kirurgen Karolina Eskelin. Mellan 1891 och 1910 disputerade enligt Engmans sammanställning fem kvinnliga humanister; endast Alma Söderhjelm fortsatte bland dessa på forskarbanan. Från 1906 var hon Finlands första och enda kvinnliga docent. Läkaren Laimi Leidenius blev nitton år senare docent, slutligen 1930 professor vid Helsingfors universitet. I Åbo var Alma Söderhjelm ensam kvinnlig professor. Hon hade ingen kollega i Danmark eller Sverige. Astrid Friis, en historiker som drog till sig elever, samarbetade internationellt och deltog i utgivningen av tidskrifter på det historiska ämnesområdet, blev 1946 professor i Köpenhamn. Ämneskollegan Lolo Krusius-Ahrenberg utsågs till professor i Helsingfors 1948. Vid Karolinska institutet i Stockholm utnämndes Nanna Svartz till professor i medicin 1937. Ett halvt sekel hade gått sen Sonja Kova-levskijs tid.

Åke Lilliestam

Sorgsen diplomat

Ministern. Envoyé Eric Gyllenstiernas dagbok 1934 i utdrag (red. Tomas Lind, med bidrag av Gunnar Jarring. Gyllenstiernska Krapperupstiftelsen, Nyhamnsläge 1996, 71 s).

Friherre Eric Gyllenstierna föddes 1882. Efter jur. utr. kand. examen i Lund och tjänstgöring i departementen inträdde han i UD 1918. Åren 1930-1938 var han envoyé i Moskva med sidoackrediteringar i Teheran och Bagdad, därefter minister i Aten och Ankara 1938-1939. Fram till sin död efter en cykelolycka i Helsingborg sommaren 1940 stod han sedan till UD:s förfogande. Gyllenstierna förde dagbok under en period på 1930-talet. Dagboken förvaras på godset Krapperup i Skåne, vars fideikommissarie Gyllenstierna var från 1926.

Även om anteckningarna p.g.a. sin utlämnande personliga karaktär formellt är slutna fram till 2040, har man fått tillstånd att publicera utdrag som kan anses vara av allmänintresse. Det är sådana utdrag från året 1934, utförda av Krapperupstiftelsens arkivarie Tomas Lind, som nu föreligger i en smärt volym. I en efterskrift berättar Gunnar Jarring om Gyllenstierna. Han träffade honom under sina forskningar i Moskva 1934 (mötet omtalas i Gyllenstiernas anteckningar: "Lunch för en ung docent Jarring från Lund...som är här för att söka efter gamla böcker"), och efterträdde honom sedermera som sändebud både i Teheran och Moskva.

Inför sitt tillträde i Moskva 1930 hade Gyllenstierna gjort skandal genom en tidningsintervju, som innehöll spekulationer kring hur bolsjevikregimens kunde stör-
tas. Han förnekade bestämt att orden fallit så som journalisten återgivit dem i artikeln, men drabbades ändå av den sovjetiska såväl som av den svenska kommunistpressens vrede. Trots denna kyliga inledning blev Gyllenstiernas tid i den sovjetiska huvudstaden tämligen odramatisk, och ter sig i dagboken främst som en vandring mellan olika bjudningar. I det diplomatiska vimmel som omger honom skymtar förstas Madame Kollontay, Litvinov och Sandler, men också en ung amerikansk ambassadsekreterare vid namn George Kennan. Bland Gyllenstiernas fåtaliga medarbetare på legationen finns pressrådet Nils Lindh, legendarisk Rysslandskännare i Sverige men enligt Gyllenstierna vid denna tid alltmer "gammal och maklig o sjuklig". Den stora frågan mellan Sverige och Sovjetunionen 1934 var planerna på ett kreditavtal om 100 miljoner, vilka dock redan vid påsk hade havererat. Sommaren tillbringade Gyllenstierna på sitt älskade Krapperup. Där dyker Frans G Bengtsson upp, tillkallad för att skriva en släktrönläsa inför Gyllenstiernornas 500-årsjubileum i Sverige. Baronerna finner skalden vara "en ytterst intressant bekantskap, originell, lärd, sprudlande kvick och spirituellt." Gyllenstiernas höst upptas till större delen av en strapatsrik resa med kronprins Gustav Adolf och prins Bertil till Iran och Irak.

Mera dramatik fanns däremot i hans trassliga privatliv, som trots omsorgsfull redigering skymtar fram gång på gång. Efter den första hustruns död i barnsäng 1917 gifte han om sig ytterligare tre gånger. Dessa senare äktenskap – med en fransk dansös, med ett skrivbiträde vid UD samt med en fränksild engelsk dam som han träffat på ett café – betraktades alla som mesallianser av baronens omgivning. De slutade också alla i skilsmässa. Under den tid som anteckningarna skildrar var Gyllenstierna inne på hustru nr 3. Förbindelsen med hustru nr 4 hade emellertid redan inletts under tjänstgöringen i London några år tidigare, och de spänningar som detta orsakade i det pågående äktenskapet framträder tydligt i anteckningarna. Dottern Wanda, genom vars födelse den första, älskade hustrun avlidit, framstår som den enda människa som är honom verkligt nära. Moskva fann Gyllenstierna ohyggligt, och hoppades på förflyttning till Köpenhamn. Därifrån skulle det ju bli nära till Krapperup. I slutet av året kom emellertid den sorgliga nyheten att posten gått till Carl Hamilton. På nyårsaftonen kände han sig "allt annat än glad och frisk. Detta årsskifte ter sig dystert förvisso."

Gyllenstiernas osminkade framställning av sin sorg och ensamhet kan knappast ha varit avsedd för familjen eller eftervärlden. Rimligare är att han förde anteckningarna för sin egen skull. I så fall måste man dock – liksom utgivaren Tomas Lind – stilla undra varför han inom parentes noterade identiteten på den Norah han promenerat med i trädgården på Krapperup en tidig höstdag. Norah var hans irländska setter.

Gunnar Åselius

Geniet som gav Sverige andrum

Bengt Beckman, *Svenska kryptobedrifter, med en beskrivning av hur Arne Beurling knäckte den tyska chiffertrafiken*, Bonniers förlag, Stockholm 1997.

Bengt Beckman arbetade fram till 1991 vid Försvarets radioanstalt (FRA) och är en av våra främsta kunnare av chifferforcering. I slutet av sin karriär var han chef för FRAs kryptologiska analys. FRA kom igång under krigsåren och har fortfarande till stor del kvar sina äldre arkiv, vilka ej har levererats till Krigsarkivet, delvis p.g.a. deras sekreta innehåll. Nu har Beckman på basis av arkivet från åren 1939–45 och en del övrigt underlag, bl.a. intervjuer, skrivit en bok om den svenska kryptoverksamheten under kriget.

I centrum för framställningen står skildringen av den geniale matematikprofessorn från Uppsala, Arne Beurling, som 1940 lyckades knäcka den tyska s.k. G-skrivaren och dess invecklade kryptering, vilket gav Sverige möjligheten att "tappa" den tyska telegramtrafiken i Norden under de kritiska åren mellan 1940 och 1942. Efter 1942 kände tyskarna – efter en finsk läcka – till svenskarnas förmåga att forcera de militära och diplomatiska chiffertelegrammen. Nu lade man om trafiken och vidtog en rad försiktighetsåtgärder, vilket gjorde att utbytet av den tyska chiffereringen gick ned för FRA under de sista krigsåren 1943–45.

Fortfarande gav dock chiffereringen i stort en hel del i utbyte för svenskarna, bl.a. rörande ryssarna, även om fiskafånget var bäst under de "mörka åren" 1940–42.

Världens första kryptomaskin var enligt Beckman svensk. Den presenterades 1786 för Gustaf III av friherren Fredrik Gripenstierna, vars morfars var den berömda uppfinnaren Christopher Polhem. Det är alltså möjligt att den svenska kryptotraditionen kan föras tillbaka till universalgeniet Polhem.

Arne Beurling var en särpräglad personlighet. Att han gav sig på kryptoforceringens svåra konst kan närmast tillskrivas att han vantrivdes på sin professur i matematik i Uppsala! De akademiska intrigerna i Uppsala blev honom övermäktiga vilket under andra världskriget gav den svenska militära underättelse-tjänsten en förstärkning av sällsynt kaliber. (Många vetenskapliga snillen med likartad bakgrund verkade f.ö. hos stormakterna, där förvarningssystemen byggdes ut i stor skala under krigsåren).

Den på sitt vetenskapsområde geniale Beurling hade svårt att dra jämnt med sina professorskollegor i Uppsala. Han ansåg sig förföljd av fakulteten och av innehavaren av den andra matematikprofessuren i Uppsala, Trygve Nagell, som i fejderna inte drog sig för att sprida ut ryktet att Beurling var nazist, ett befängt påstående som dock tog Beurling mycket hårt. Hans vetenskapliga kreativitet sinade i Uppsala ("Du anar inte vad jag hatar detta skrivbord (i Uppsala), där jag inte kan skapa") och han sökte sig nya uppgifter i huvudstaden. Här kom hans sällsamma förmåga att forcera "idiotsäkra", krypterade telegram den neutrala småstaten Sverige till stor nytta.

FRA etablerade sig vid finska vinterkrigets utbrott i december 1939 på Karlaplan 4 i Stockholm. Beurling, som hade lett kryptokurser på den 1937 inrättade För-

svarsstaben. inkallades nu på egen begäran och fick ansvar för den ryska diplomatiska trafiken och ryska Östersjöflottans trafik. Han etablerade snabbt även samarbete med finnarna, där han i januari 1940 i 40 graders kyla besökte en forceringsstation. Finnarna blev ledande i signalspaningen mot Sovjetunionen och kom här att samarbeta med Sverige, som 1944 genom den s.k. Stella Polaris-affären kunde nyttiggöra sig dessa erfarenheter och kunskaper. Mer därom längre fram. Beurling samarbetade tidigt med de ledande personerna på den finska sidan, översten Hallamaa och Erkki Pale.

FRA lyckades forcera en hel del av den sovjetiska Östersjömarinens chiffertrafik under 1940, vilket var till stor del nyttja för den svenska militära underrättelsetjänsten- och säkert även den finska. Ryssarna begick åtskilliga fel vid denna tid, bl.a. genom stereotypa meddelanden och genom blundern att inte byta koder och chiffernycklar samtidigt. Efter det tyska överfallet på Norge och Danmark den 9 april 1940 kom signalspaningen att fokuseras alltmer mot den tyska trafiken, som delvis kom att gå över svenska ledningar i form av den s.k. västkustkabeln. Tyskarna använde sig av den s.k. Geheimschreibern, en mycket svårforcerad maskin som gav automatiskt krypterad fjärrskrift.

Arne Beurlings bragd att knäcka G-skrivaren skildras ingående av Beckman och illustreras även med förklarande skisser. Beurlings främsta bundsförvanter var de tyska operatörerna, som p.g.a. den stora arbetsbördan och en del felaktigt handhavande av kryptotrafiken gav ledtrådar till hur koderna kunde tänkas forceras. G-skrivaren ansågs helt säker men trafikens storlek och mänskliga svagheter (trötthet, okunskap etc.) gav alltså forceringsmöjligheter, som Beurling på ett suveränt sätt utnyttjade. Här fick sannolikhetsskal-kylen närmast poetiska dimensioner där filologi, matematik och intuition ingick en märklig förening och gav lösningen.

Beurlings snabba lösning på det tyska kryptosystemet blev en sensation i Försvarsstaben. Överbefälhavaren Olof Thörmell lär ha sagt att det var den lyckligaste dagen i hans liv. Detta var just det trumfkort som det illa trängda Sverige behövde gentemot stormakterna i det kritiska läget som nu rådde, där Sverige sedan april-maj 1940 låg inringat av paktbröderna Tyskland och Sovjetunionen och där man inte visste vad nästa steg i utvecklingen skulle bli. Nu fick svenskarna plötsligt möjligheter att "syna tyskarnas kort" i förväg. Några exempel: Man kunde följa de tyska trupprörelserna i Danmark och Norge och uppladdningen inför det tyska anfallet mot Sovjetunionen i juni 1941 och man kunde vintern 1941/42 klart se hur tyskarna körde fast på östfronten med enorma förluster, vilka man sökte dölja utåt.

I boken ges ingående skildringar av den spännande arbetsmiljön, teknisk utrustning, inkl. G-skrivaren, och olika chiffer/krypteringssystem. Däremot ges relativt få exempel på innehållet i de forcerade telegrammen och betydelsen av detta. Om detta kan man läsa mer ingående i professor Wilhelm Carlgrens verk, *Svensk militär underrättelsetjänst 1939-45*, Liber 1985. Av stort

värde var givetvis att de forcerade tyska telegrammen gav möjlighet att följa den tyska diplomatiska trafiken mellan Stockholm och Berlin. Här kunde en både road och irriterad utrikesledning (statsminister PA Hansson, utrikesminister Günther, kabinettssekreterare Boheman m.fl.) följa de tyska diplomaternas "skönmalningar" och "bataljmalningar" av de ofta frostiga förbindelserna mellan de två länderna, där stora tvistefrågor gällde handelsfrågor, tranisteringstrafiken, den tyska framfarten i Norge och Sveriges ovilja att närma sig Hitlertyskland och överge den väpnade neutraliteten.

Försvarets radioanstalt inrättades mer permanent den 1 juli 1942. De goda erfarenheterna 1939-42 medförde att militärledningen ville ha en permanent organisation. Under det kalla kriget kom sedan den svenska signalspaningen att bli en viktig del av det svenska förvarningssystemet, vilket bl.a. Stig Ekmans utredning av den militära underrättelsetjänsten efter IB-affären 1973, visade. (Ekmans utredning 1974 hemligstämplades men har nu till stor del frisläppts).

1942 hade FRA närmare 400 personer i sin organisation, vilket visade vilken stor och omfattande verksamhet det nu rörde sig om. Chef var kommandören Torgil Thorén. Under 1943 minskade utbytet av den tyska trafiken i Östersjön men samtidigt lyckades man öka utbytet av ishavsmarinen, även på den ryska sidan.

Stella Polaris-affären

Genom den s.k. Stella Polaris-operationen i september 1944 överfördes, med försvarstabschefen, greven och generalen C.A. Ehrensvärds goda minne, en stor del av den finska signalspaningen, arkiv, utrustning och personal till Sverige. Detta skedde vid Finlands vapenstillestånd med Sovjetunionen – och var verkligen i grevens tid. I maj 1945 lyckades sedan den s.k. C-byråns inom Försvarsstaben under majoren Carl Peterséns ledning lägga beslag på det tyska signalspaningsarkivet i Oslo – mitt framför västmakternas ögon vilket gav Sverige ytterligare "know-how" och ett försprång på området, inte minst när det gällde den ryska sidan. Med ett understatement kan man säga att den goda standard Sverige byggde upp inom signalspaningen under 1940- och 1950-talen var landet till stor fördel under det kalla kriget, både nationellt och i det internationella utbytet. (Att Sverige samarbetade på detta område med västsidan är numera ingen hemlighet).

Arne Beurling blev efter kriget 1947 professor i matematik vid Harvard i USA. Senare övergick han till en professur vid Princeton-universitetet, där han lär ha övertagit Einsteins gamla arbetsrum. Helt trivdes han dock inte i USA, där han saknade de svenska fjällen, seglandet i skärgårdarna och friluftslivet i det gamla landet. Bittert citerade han Heidenstams dikt "För mig finns ingen väg från hemmets dörr":

- Till landsflykt födas våra främsta män,
Var stolt att hedern ej blev dig förmenad.
Den är ej värd ett handslag av en vän,
som icke tio långa att se stenad.

Arne Beurling dog 1986 och är begravd i den Beurlingska familjegraven på Norra kyrkogården i Stockholm.

Bengt Beckman har skrivit en spännande bok om svenska kryptobedrifter och om Arne Beurling. Det är en bok som väl förtjänar att läsas, ja, ibland undrar man under läsningen om inte verkligheten på detta område stundom överträffade dikten.

Kent Zetterberg

Sverige och Holocaust

Paul A. Levine. *From Indifference to Activism. Swedish Diplomacy and the Holocaust 1938–1944*. *Studia Historica Upsaliensia* 178. Uppsala 1996. Almqvist & Wiksell International.

De centrala kapitlen i Levines bok ger en ingående redovisning för den svenska utrikesförvaltningens, och framför allt chefen för UD:s rättsavdelning Gösta Engzells, ansträngningar att under krigsåren 1942–1944 rädda judar till Sverige undan död i den tyska nazistregimens förintelseläger. Man utgick från den även på tysk sida godtagna principen, att judar som var svenska medborgare inte kunde nekas utresetillstånd för att resa hem till Sverige från Tyskland och tyskockuperade länder. Strävan blev sedan att få tyska befattningshavare, främst i Oslo, Berlin och senare Budapest (Levine slutar sin framställning när Raoul Wallenbergs arbete i Budapest börjar), att låta denna regel omfatta även judar utan svenskt medborgarskap men med nära anknytning till Sverige genom familj, arbete, handelsförbindelser m.m. – man var beredd till en mycket extensiv begreppstolkning. Gentemot tyska och andra myndigheter dokumenterades anknytningen genom att de svenska utlandsrepresentationerna efter alltmer vidgade direktiv från Engzell fick utställa provisoriska pass, skyddspass, intyg om svensk visering eller annan möjligtvis verksam legitimationshandling. Utrikesminister Günther hölls kontinuerligt underrättad om Engzells verksamhet av denne och måste naturligtvis från början ha bemyndigat den. Han ingrep någon gång för att understödja en framställning men lät på det hela sin rättsavdelningschef agera som denne fann bäst.

De svenska diplomatiska aktiviteterna tog sin början när de tyska ingripandena mot judarna i Norge inleddes på hösten 1942. Dessförinnan, konstaterar Levine, hade den svenska inställningen, bl.a. företrädd av Engzell på Eviankonferensen 1938, varit att söka hindra, eller i varje fall ytterligt begränsa, inresa för judar till Sverige. De första krigsårens tyska grymma och mordiska framfart mot judar i de erövrade områdena i öster hade inte heller föranlett någon särskild svensk reaktion. Vad som kom inställningen att svänga var tydligen den kunskap om den vid 1942 års början inledda målmedvetna förintelsepolitik, som UD erhållit på sommaren samma år. Levine noterar också, att det var aktionerna i Norge, ett nordiskt grannland – där ju också redan tidigare tyska terrorhandlingar upprört svensk opinion – som initierade de svenska ansträngningarna. Hur många liv dessa sedan räddade,

i Norge och andra länder, är naturligen svårt att precisera. Levine har inte heller vågat sig på någon närmare redovisning. Man bör nog inrikta sig på en försiktig siffra; de svenska framstötarna var talrika, men de gällde enskilda fall, och trots engagerade och ihärdiga bemödanden från de svenska diplomaterna blev de i många fall utan framgång. När hösten 1943 flera tusen danska judar räddade sig över Öresund får detta tillskrivas i första hand danska ansträngningar och tysk passiv medverkan; genom den svenska Köpenhamnbekskickningens agerande kunde dock fullt legal utresa ordnas för några hundra.

Genom konseljbeslut upptogs ett betydande antal personer av judisk härstamning till svenska medborgare. Men regeringen engagerade sig aldrig särskilt i judefrågor. Statsministern beordrade hösten 1942 en – resultatlös – underhandsframställning i Berlin om generellt medgivande för judar i Norge att få bege sig till Sverige. Han var införstådd med Günthers motsvarande direktiv ett år senare – denna gång för en officiell framställning – till hjälp för judar i Danmark; frågan drogs aldrig i hela regeringen. Så var däremot på våren 1943 fallet med den s.k. Adler-Rudelplanen, som förutsatte att svenska regeringen i Berlin skulle anmäla beredvillighet att ta emot 20 000 judiska barn från Tyskland och tyskockuperade länder. Levine finner det svala intresse som visades från svensk sida mest taktiskt betingat och är kritisk. En närmare bedömning försvåras dock av den tydliga nära nog totala frånvaron av svenskt källmaterial i frågan.

Levine har tecknat Engzells och hans kollegers insatser mot bakgrund av allmän svensk utrikespolitik och av andra länders åtgöranden mot den tyska förintelsepolitiken. I förstnämnda avseende kan man här och var tänka sig andra nyanser, i sistnämnda bör jämförelser med de neutrala staterna, t.ex. Schweiz och Turkiet, ha varit mer rättvisande än med de krigförande stormakterna USA och England. Han är kanske väl angelägen att läsa in realpolitiska motiv bakom humanitära insatser. En del sakfel finns: Östen Undén kan inte betecknas som diplomat (s. 95) Günther nekades inte 1945 agrément av danska regeringen (s. 84), men sedan kung Christian direkt hos kung Gustav begärt att få behålla hittillsvarande svenske Köpenhamnsminister von Dardel drog Günther själv tillbaka sitt namn, fastän både kung och regering varit beredda att stödja honom; telegramunderskriften "Cabinet" anger UD:s telegramadress och anger alltså på inget vis att telegrammets innehåll skulle gå tillbaka på regeringsbeslut (s. 139, 259). Men dessa anmärkningar minskar inte väsentligt avhandlingens förtjänst att ha markant lyft fram och brett dokumenterat ett hittills föga beaktat agerande av den svenska utrikesförvaltningen under krigsåren och ha fört in detta i den internationella Holocaust-debatten.

W M Carlgren

Liberalism eller bondefrisinne?

Johan Norberg, *Motståndsmannen Vilhelm Moberg*. Timbro 1997, 192 s., ill.

Vilhelm Moberg kan utan tvekan räknas som en av vårt sekels främsta svenska författare, lika folkkär för sitt glänsande epos om *Utvandrarna* som för sin upproriskhet mot överhet och förbudstänkande. Egentligen är det märkligt att (ny)liberalismens företrädare i så liten utsträckning har inspirerats av hans författarskap. Nu har emellertid idéhistorikern Johan Norberg gjort ett försök att postumt enrollera Moberg under de nyliberala fanorna. Norberg tillhör själv kretsarna kring den ultraliberala Frihetsfronten. Hans ideologiska ärende är också ganska uppenbart. Boken är lättillgänglig, men samtidigt inte särskilt djuplodande. Moberg som författare och samhällskritiker förtjänar dock verkligen att lyftas fram. Och Norbergs bok är trots det ideologiska uppsåtet (eller på grund av det?) intressant med sin betoning på Mobergs frihetslidelse och partitagande för den enskilde människan.

Norbergs tes är att Vilhelm Moberg genom sin radikalism har klassats som socialist, medan han i själva verket stod för liberala värderingar.

”Av någon anledning tror vi i Sverige att en författare alltid måste vara ’vänster’. . . Men man behöver faktiskt inte vara socialist för att vara en radikal, samhällsengagerad diktare. Jag hoppas att den här boken i alla fall tar folk ur den villfarelsen när det gäller en av våra allra största författare.”

En hake är emellertid att bilden av Moberg som socialist knappast står att finna i den litteratur där Mobergs gärning sammanfattas. Tongivande uppslagsverk som *Bonnier Lexikon och Nationalencyklopedien* betonar egentligen samma saker som Norberg. Det förre skriver om ”Mobergs egensinniga individualism och vresiga frihetslidelse” och att han var ”en stridbar samhällsdebattör, republikan och antinazist. Han kritiserade upplåst överhet och byråkrati och kommenterade indignerat en rad uppseendeväckande rättsaffärer på 1950-talet.” *Den svenska litteraturen*, del V (Lönnroth och Delblanc) betonar hans oberoende frihetskamp: ”Från och med beredskapen gick Moberg in i dagsdebatten som *medborgaren*, en fri intellektuell med plikt att bekämpa censur, korruption och rättsröta.” Likaså betecknar *SBL Utvandrarsviten* som ”ett epos om frihetsbehov och individualism”. Mobergs bärande ideal anses ha varit ”individens rätt mot samhällets makthavare och överhet” vilket han fullföljde i en egen ”livslång kamp för den lilla människan”.

Att Moberg ursprungligen var socialist, kring 1920 till och med vänstersocialist, omtalas naturligtvis. Han skrev också krönikor i *Social-Demokraten* fram till 1927, men blev alltmer kritisk till socialdemokratin. Som författare ville han stå utanför partipolitiken. Med sin svala (eller snarare hett kritiska) syn på partierna, makt- och byråkratikritik och antikommunism kom han snarare att stå syndikalismen närmast. Han bidrog också med många artiklar i den syndikalistiska pressen, särskilt till huvudorganet *Arbetaren* under 1950-talets rättsrötedebatt.

Norberg slår alltså in öppna dörrar. Mobergs eftermäle är knappast socialistens utan den vresigt, egensinniga förkämper för individens rätt mot överheten. Att Norberg länge själv tycks ha levt i tron att Moberg

var socialist är ju en helt annan sak. Allt detta förhinder dock på intet vis att Moberg med fördel kan analyseras från ett liberalt perspektiv.

Norberg skildrar i sin bok Mobergs frihetssträvanden på en rad områden, alltifrån ungdomsårens antimilitarism, stödet till Finland under Vinterkriget, kritiken mot anpassningspolitiken gentemot Tyskland under andra världskriget och neutralitetens senare eftergifter för den nya stormakten Sovjet. Lika påtaglig var hans frihetslidelse och outtröttliga arbete mot maktmissbruk när det gällde svensk inrikespolitik. I centrum för Norberg står Mobergs engagemang under 1950-talets rättskandalor och motståndet mot alla former av statlig styrning av massmedier och opinionsbildning. Allt detta är väl känt, men onekligen är det nyttigt att påtala Mobergs avsky mot allt förtryck, under tider då stora grupper av intellektuella och författare lystrade till locktoner först från den nazistiska grannen i söder eller den kommunistiska på andra sidan Östersjön, och senare till den store rorsmannens valde ännu längre bort i öster. Hans engagemang för avskaffande av TV-monopolet och för en fri bokmarknad förtjänar också att uppmärksammas. Det perspektivet kanske ibland försvinner bland mängden av frågor där Moberg deltog med sin (oftast upprörda) stämma.

Men kan då Vilhelm Moberg ses som liberal i dess nyliberala tappning? Otvivelaktigt finns många beröringspunkter: synen på individen, kritiken av byråkratin och kampen mot statliga monopol. Individens ansvar för sitt eget liv ligger, liksom Mobergs bekämpande av auktoritära regimer såväl i öst som i väst, i linje med liberalismens grundläggande värden. Ett problem kan vara att den ekonomiska friheten mer sällan berörs (förutom när det gäller massmedia). Moberg var knappast någon förespråkare för den starka välfärdsstat som under förhållandevis stark enighet växte fram. Men inte heller var han framträdande i debatten om planhushållning eller i andra grundläggande konflikter. Hur ställde han sig t.ex. i striden om ATP vid 1950-talets slut? Norberg ger ytterst få belägg för Mobergs ekonomiska liberalism. Nu var ju inte heller ekonomi hans starka sida, vilket han själv villigt erkände.

En annan komplikation rör en mer obehaglig underström i 1950-talets rättsrötedebatt. Ett genomgående tema för flera av kritikerna var att ”homosexuella ligor” inom myndigheterna skyddade varandra och förhindrade att affärerna reddes ut. Norberg förnekar att Moberg själv skulle ha varit negativt inställd till homosexuella. De som hävdar att Moberg led av ”homofobi” syftar till att förringa hans insats, menar han. Även om några av Mobergs allierade, bl.a. pastor Kejne, gick till angrepp mot homosexuella förespråkade Moberg själv tolerans och medmänsklighet. Detta kan vara riktigt men samtidigt kan man inte komma ifrån att även Moberg låg snubblade nära sådana negativa föreställningar. I den satiriska nyckelromanen om rättsrötans tid, *Det gamla riket* (1953), beskrivs landet Idyllien där majestätets sexuella preferenser (alltså för män) avgör karriären för ämbetsmännen. Höga tjänster reserveras för dem som delar majestätets av-

vikelse. Avvikelsen blir ”mönsterbildande för en mindre del av de högre ämbetsmännen inom rättsvärden och förvaltningen och dessutom i några fall inom ledningen för vår kyrka.” Mobergs syn måste naturligtvis ses utifrån samtidens starkt negativa bild av homosexuella. I förhållande till denna var han kanske tolerant, men det passar åtminstone inte in i den motsättningsfria bild av Mobergs liberalism som Norberg målar upp.

En alternativ tolkning av Mobergs samhälls- och människosyn utgår från ett längre tidsperspektiv än det som våra moderna ideologier – socialismen, liberalismen och konservatismen – ger möjlighet till. Idéhistorikern Norberg har enligt min mening haft ett för kort historiskt perspektiv. Moberg var i allra högsta grad sprungen ur den svenska bondejorden. Dessa rötter behöll han livet ut. I förordet till första delen av *Min svenska historia* (1970) framträder hans strävan att placera in allmogen i den svenska historien, något som den traditionella forskningen hade försummat:

”Jag saknade dem som besått och avbärgat åkrarna, de som fällt skogarna, röjt vägarna, byggt slotten, kungsgårdarna, fästningarna, borgarna, städerna, stugorna. Jag såg bara glimtar av dem som betalt skatterna, som avlönat alla präster, fogdar och ämbetsmän. Jag saknade nummerkarlarna i krigshärdarna, som i främmande länder stupat för fosterlandet, deras hustrur som väntade därhemma, jag saknade tjänstehjonsklassen, för vilken en särskild lag, Tjänstehjonsstadgan, hade gällt, och jag kunde inte hitta löskefolket, de s.k. försvarslösa, som inte ägde jord, hus eller hem.

Och jag beslöt att berätta om de människor i det förgångna, som historien glömt.”

I sitt författarskap, det historiska liksom det samhällskritiska, anknuter Moberg till uppfattningar som bondeståndet odlat i århundraden. Här finns den uråldriga aversionen mot den statliga byråkratin, något som går igen både under 1700-talets politiska strider (ofta gällande allmogens rätt att bränna brännvin, jämför Mobergs syn på spritmonopolet!) och i 1800-talets nya tvåkammarriksdag (det antibyråkratiska, ekonomiskt traditionalistiska *lantmannapartiet* i andra kammaren). Kritiken av ämbetsmännen, kungamakten (Moberg var förstås lidelsefull republikan) och motståndet mot statliga anslag var hörnstenar i bondepolitiken under hela 1800-talet. Politisk radikalism, antibyråkratisk och kritik mot kungamakten kunde förenas med ointresse för (eller direkt motstånd mot) den nya tidens företeelser, industri och bankväsen. Moderna ideologier, som liberalism, fångar inte in sådana komplexa strömningar. Även om inte Moberg var negativ till industrins utveckling (men kanske mindre intresserad?) ligger han nära denna bondefihetliga ideologi. Särskilt som denna också inbäddades i en romantisk bild av allmogens roll i den svenska historien.

Norbergs bok är som sagt intressant och välskriven. Titeln *Motståndsmannen Vilhelm Moberg* speglar mycket väl Mobergs hållning. Man kan också förutsätta att Moberg skulle ha gjort motstånd mot att placeras in under en ideologisk fälla, socialismens för-

stås, men också liberalismens. Liksom den svenske bonden gick han sig egen väg, oberoende av vad överheten ålade honom.

Torbjöm Nilsson

En historisk samhällsingenjör ser i backspeglarna

Tomas Forser, *”Jag har speglat århundradet” – en bok om Per Nyström, historikern, publicisten, ämbetsmannen*. Rabén Prisma, Stockholm 1996, 459 s, ill., personreg.

Få personer skulle, åtminstone offentligt, göra anspråk på att ha speglat ett helt århundrade. Ännu färre skulle dessutom kunna svara upp till sådana pretentioner. En av dem är dock Per Nyström (1903–1993) om vilken Tomas Forser, docent i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet, f.d. kulturchef vid Göteborgs-Posten och systerson till Nyström, har skrivit/sammanställt/utgivit en omfattande intervjubok, tillkommen under Nyströms sista år.

Forsers (och i lika hög grad Nyströms) bok ger genom huvudpersonens unika karriär som historiker, facklig tjänsteman, välfärdarkitekt, landshövding samt ånyo historisk skriftställare vid slutet av sin levnad ett fascinerande perspektiv på 1900-talets Sverige, den numera allt oftare kritiserade välfärdsstatens århundrade. Både vad som sägs, hur det sägs och vad som *inte* sägs i boken bidrar till ökad kunskap om såväl Per Nyström som det svenska samhället i stort. Men mer om detta senare. Först bör Nyströms långa levnadsbana rekapituleras.

Han växte upp i ett folkskolläraryhem i Bohuslän, gick i läroverk i Göteborg där han kom i kontakt med den radikala arbetarrörelsen. Efter studentexamen 1923 studerade han vid Göteborgs högskola innan han tog steget över till Lund. Förutom den spänningsladdade motsättningen mellan konservatism och radikalism som präglade universitetets stad kom också Lauritz Weibulls historiska seminarium att sätta livslånga spår hos Nyström. Weibull var ett barn av 1880-talets radikalism. Hans polemik mot uppsvenska mer nationalistiska forskare grundades lika mycket på en internationalistisk hållning som ett starkare betonde av de källkritiska redskapens vikt. Nyströms uttalande marxism, manifesterad bl.a. i *Historieskrivningens dilemma* (1933–34, nyutgiven med även nyskrivna texter 1974), kunde under ömsesidig respekt samexistera med Weibulls outtalade liberalism. Betoningen av materiella faktorer, främst handelsintresset, hade de gemensamt liksom avståndstagandet till den tidigare forskningens vurm för de nationella myterna om Engelbrekt och stormaktstidens hjältar Gustav II Adolf och Karl XII.

Nyström blev fil. kand. 1927, fil. mag. 1931 och fil. lic. 1936. Då var han emellertid redan på väg att ändra livskurs och avhandlingen (*Stadsindustriens arbetare före 1800*) blev klar först 1955. Han flyttade till Stockholm där han följde en annan av seklets största svenska historieforskare, ekonomhistorikern Eli Heckschers

seminarier. Efter ett år som historielärare blev Nyström ombudsman i Svenska Bankmannaförbundet innan välfärdsstaten lockade in honom i en av samhällsingenjörernas innersta cirklar, Gustav Möllers socialdepartement där Nyström 1943–45 verkade som sakkunnig och 1945–50 som statssekreterare. Under denna tid tog Social-Sveriges reformbygge slutlig form med höjd folkpension, barnbidrag, allmän sjukförsäkring och en ny bostadspolitik. Därefter tog hans karriär åter en ny bana. Den ytterst lovande historikern och senare politiske påläggskalven blev ämbetsman, landshövding i Göteborgs och Bohus län, ett ämbete han upprätthöll till pensioneringen 1971.

Efter den aktiva yrkeskarriären återknöt Nyström mycket aktivt till sin tidigare forskning. Han blev en flitig kulturskribent och fick en renessans under 1970-talets vänstervåg. Här fanns en folkligt orienterad historiker, en historiematerialistisk pionjär inom svensk historieskrivning livs levande. Inte undra på att Nyström blev omsvärmad! Uppenbarligen förtjustes Nyström av denna popularitet. Och lika uppenbarligen kunde han umgås lika bra med 1970-talets vänsterskribenter och teaterfolk som han tidigare gjort med lundaradikaler, socialdemokratiska partitoppar och redare och annat etablissement i Göteborg under landshövdingetiden.

Boken om Nyström är alltså en intervjubok. Forser redogör inledningsvis för hur intervjuandet har gått till. De inleddes julen 1991 och fortgick fram till dagarna före Nyströms död i oktober 1993. Målsättningen var att träffas en gång i veckan och även under den sista tidens sjukdomar och konvalescens fortsatte samtalen. Per Nyström var oftast väl förberedd, ibland präglades tydligen samtalen av hans väl disponerade föredragningar i monologens form. Forsers frågor har tagits bort men ändå löper genom texten en känsla av att Nyström talar direkt till någon. Intervjuaren verkar dock inte ha haft någon pådrivande roll under samtalen. Däremot är det något oklart hur omfattande redigerandet i *efterhand* har varit. Baksidestexten talar om "ett enastående dokument". Rent källkritiska, i weibulliansk anda, skulle man för att kunna bedöma tillförlitligheten i dokumentet behöva veta mer om Forsers tillvägagångssätt. Att vissa mer personliga inslag har tagits bort nämns, men har andra mer omfattande redigeringar gjorts?

Sådana invändningar förhindrar inte att läsoplevelsen är påtaglig, snarare kanske de förhöjer den. Forser har uppgivit att Nyström ännu i sitt nittionde år "lyste av berättandets glädje". Med den drivne historikers hjalp, och med sinnet för den konkreta bilden, leds läsaren genom århundradet, självklart utifrån Nyströms perspektiv – och med ansenliga mängder av hans självsäkerhet.

Nyströms perspektiv är som sig bör samhällsreformatorns. Pragmatismen är påtaglig. Varken ideologi eller byråkratiska regler tycks utgöra några hinder. Förutom Gustav Möller som porträtteras ytterst positivt är det snarare under landshövdingetiden som de verkliga hjältarna träder fram: framsynta och driftiga kommunalmän, ofta från enkla förhållanden (men

från skilda partier) eller handlingskraftiga och samarbetsvilliga affärs- och industrimän. Marxisten Nyström har inga problem med att genomdriva storskaliga projekt som Brofjorden med dess miljöproblem, eller att få näringslivet att sponsra det kungliga segelsällskapet i staden, GKSS (Nyström var naturligtvis ordförande, en post som tidigare redarna hade abonnerat på) vid hundraårsjubileet. Egentligen är det ingen motsägelse att så skedde. Både marxism och pragmatisk socialdemokrati misstror ideologier, som tankemässiga dimridåer respektive teoretiska spetsfundigheter. Trots sin beläsenhet var Nyström ingen utpräglad teoretiker. Både som forskare, statssekreterare och landshövding var det resultaten som stod i främsta rummet. Teorier var bara redskap, aldrig något självändamål.

I Nyströms skildring förefaller allt som självklart och närmast invändningsfritt. Individens spelar nog ingen avgörande roll. Det gällde snarare att ställa sig i utvecklingens tjänst. Även för historikern Nyström lyser den inställningen igenom. Man skulle "se det förflutna ur nödvändighetens perspektiv" som Stefan Jonsson har uttryckt Nyströms credo ("När tidens orm ömsar skinn", *Arkiv* 56–57).

På så sätt minskar också kontrasterna i Nyströms sekellånga liv. Visserligen bytte han bana flera gånger, och visserligen samverkade den gamle radikalen och livslånga marxisten (men med Marx lära mer som frågeställare än som svarsgivare) gärna med redarkapital och göteborgsk societet för att senare omfattas av stadens röda revolutionärer, bli talare vid minneshögtiden över Mao Zedong 1976 och utnämnas till hedersmedlem i Svensk-kinesiska vänskapsförbundet. Nyström var tvärs igenom denna unika karriär en handlingsinriktad samhällsingenjör (som med Forsers fyndiga formulering som landshövding lade länet till rätta). Klyftan i hans liv finns snarare på ett annat plan.

Jag har speglat århundradet speglar den offentliga Nyström, så var också dennes önskan. Andra sidor av tillvaron hör privatlivet till, ansåg han. Den hållningen måste man naturligtvis respektera, men den väcker också vissa funderingar. Att Nyström ogillade att journalister och biografiförfattare rotade i det privata är uppenbart. Det gav han f.ö. uttryck för i en recension av Nine Christine Jönssons och Paul Lindbloms bok om Gustav Möller och Else Kleen. I och för sig väcktes Nyströms kritik kanske främst av att författarna spekulerade i eventuella kärleksaffärers påverkan på Möllers beslut. Men i det ligger också uppfattningen att detta skulle förminska Möller, som politiker och människa. Uppgiften, ämbetet, partiet, samhället måste alltid gå före det personliga. Forser berör också indirekt detta i sin både långa och tänkvärda efterskrift. Per Nyströms första hustru dog när han var fullt upptagen med en länsdemokratiutredning. I en dagbok har han skildrat förloppet, och också den egna sorgen och sin ständiga oförmåga till personligt engagemang i andra personer. Hustrun reagerade mot att han till och med under hennes sista veckor gick på eviga sammanträden. Vid något tillfälle förebrår hon honom för att han varit cynisk och erbjudit människor socialförsäkring i

stället för individuell hjälp. Detta förhindrar inte att makarna stod varandra mycket nära in i det sista. Men skildringen kan likaväl som uttalade minnen och historiska analyser stå som en spegling av århundradet. Sociala reformer har ökat människornas frihet och möjligheter till ett värdigt liv. Samtidigt har det funnits en rationell, opersonlig kyla i välfärdsstaten. Humaniteten och det personliga ansvaret har kommit på undantag.

Nyström erkände själv att han intresserat sig mer för idéer än för människor. Nog kan det också sägas om det samhälle han var med om att skapa och som han med historikerns perspektiv speglade sig i.

Torbjörn Nilsson

Från Swedlund till arméhunden Dolly – om Krigsarkivets enskilda arkiv

Krigsarkivet. Beståndsoversikt 8. Enskilda arkiv. Meddelanden från Krigsarkivet XVI (red. Evabritta Wallberg), Stockholm 1997, 266 s (person- m.fl. reg.).

År 1984 började KrA utge sin beståndsoversikt, och med publiceringen av del 8 sommaren 1997 nalkas projektet sin fullbord. Översikter över myndighetsarkiven fullbordades 1994, och det som i skrivandes stund återstår är översikter över kartor, ritningar, fotosamling och bibliotek (del 9) samt supplement och register (10). Del 8, som sammanställts av förstearkivarier fil. lic. Evabritta Wallberg, innehåller en översikt över de enskilda arkiven, och kommer naturligtvis bli till särskild glädje för den personhistoriska forskningen.

Även om KrA inrättades 1805, började insamlingen av enskilda handlingar först kring 1880. Betydande delar av källorna till Sveriges krig förvarades vid denna tidpunkt i olika släkt- och familjearkiv, nedärvda från någon militär anfader som tagit stabs- och förvaltningshandlingar med sig efter att ha nedlagt sitt befäl. Arbetena på de stora krigshistoriska verken som vid denna tid tog sin början vid generalstabens krigshistoriska avdelning (med den ofattbart gigantiska *Sveriges krig 1808–1809*) föranledde emellertid en inventering. I november 1879 befalldes genom Kungligt brev att officersarkiv i RA och KB skulle överlämnas till KrA, och krigshistoriska avdelningen vid generalstabens chef efterlyste i *Krigsvetenskapsakademiens tidskrift*, HT och dagspressen material från privata samlingar. Det mesta av det material som inkom inordnades i de ämnesordnade samlingar som före proviniensprincipen genomförd organiserades vid KrA. Endast i undantagsfall har dessa enskilda samlingar senare lyfts ut, och endast delar av de enskilda papper som inkom i den första insamlingsvägen finns alltså redovisade i föreliggande förteckning. Som ovan antytts är ju emellertid gränsen mellan enskilda arkiv och myndighetsarkiv svår att dra när det gäller handlingarna från äldre tider, varför detta kanske är lika bra. Den stora inventeringen av herrgårdsarkiv som RA och Nordiska museet företog 1929 gav viss ytterligare skörd, men det var först under efterkrigstiden som en mer systematisk insamling kom till stånd. Med ledning av de tryckta rullorna kontaktades i början av 1950-talet officerare

och deras efterlevande från översteegrad och uppåt om privata papper, och detta gav goda resultat. Senare har KrA:s resurser inte räckt till för liknande aktioner, men man hoppas genom sin flytande inspektionsverksamhet ute på förband och mönigheter och de många militära studiebesöken vid arkivet hålla medvetenheten om KrA vid liv inom Försvarsmakten. Flera överbefälhavare och försvarsgrenschefer har på senare år också donerat sina papper till arkivet.

Volymen domineras av förteckningen över person- och släktarkiv, men här finns också förteckningar över arkiv från militära gårdar, boställen och torp samt över förenings- och företagsarkiv med anknytning till försvarsektorn. För pågående och framtida forskning kring Sverige under det kalla kriget är naturligtvis arkiven efter överbefälhavare som Swedlund, Rapp och Ljung av särskilt intresse. Spännande fynd väntar kanske också i spionchefen Thede Palms efterlämnade papper, som enligt uppgift blir tillgängliga först 2015.

Särskilt rörande är dock arméhunden Dollys arkiv. Dolly var en schäfer som förtjänstfullt deltog i vakt-hållningen kring Sveriges gränser under andra världskriget. Hon har efterlämnat en volym med handlingar och fotografier från utbildning och tjänst. Hon är den enda icke-mänskliga arkivbildaren i KrA, och bland alla generaler och mäktiga män sannolikt den enda som varit helt ointresserad av sin eftervärld.

Gunnar Åselius

En estlandssvensks memoarer

Einar Hamberg, *Einar från Rickul. Einar Hambergs memoarer* (Boda kyrkby 1997, 172 s., person- och ortreg., ill.).

På insidorna av pärmarna till föreliggande bok har publicerats "Kulturhistorisk karta över Nuckö socken". Den orienterar om författarens ursprungsmiljö och underlättar läsningen av hans redovisning av sin ungdoms upplevelser.

Välbehövlig för förståelsen av särskilt de första kapitlen av Hambergs bok är också den bilaga som meddelar genealogier ända sedan 1700-talet för de estlandssvenska bondesläkter han härstammar från, alla med svenska förnamn och de flesta med släktnamn sedan perioden 1810–1840. Genealogierna omfattar fäderne-släkten inklusive hans egna och hans syskons barn och barnbarn (s. 156–159), hans farmors släkt (s. 160 f.), hans morfars släkt Granberg (s. 162 ff.) och hans mormors släkt, en tid kallad Heyman men senare Vesterman (s. 165 f.). Härtill har fogats uppgifter om morföräldrarna (s. 167) och morbrodern Alfred Granbergs (1902–1997) barn, barnbarn och barnbarns barn (s. 168).

Dessa memoarer utgör en framför allt kulturhistoriskt intressant skildring av den energiske och framgångsrike skepparsonen Einar Hambergs (född 1925) karriär från den estlandssvenska barndomsmiljön (kap. 1–5) via flykten över Östersjön 1944 och de följande åren i Sverige med olika förvärvsarbeten, militärtjänstgöring och kvällsstudier (kap. 6) fram till hans

verksamhet som revisionsfirmadirektör i Stockholm, som blev så inkomstbringande att han fick råd med resor till bl.a. Indien, Nepal, Bangladesh, Burma och Thailand (kap. 7–8). Kapitel 9 skildrar Hambergs ideella engagemang i olika föreningar, kapitel 10 hans engagemang i Estland på senare år. I kapitel 11 får man uppgifter om bl.a. hans ungdoms engagemang i tidskriften Sandhamn 1942–1948. I kapitel 12 skildras bl.a. Hambergs andelslägenhet på franska Rivieran. Kapitlen 13–14 innehåller reflexioner om det dunkla fosterlandsbegreppet i förhållande till barndomen i den svenska minoriteten i Estland och till mannaåldern som invandrare i förfädernas ursprungsland.

Som bilagor publiceras förutom genealogierna faksimile av Hambergs föräldrars och hans eget estniska personbevis (s. 152 ff.) och av hans till sist 99-åriga mors nödfallsvisum som flyktning 1944 (s. 155).

På baksidan av boken har f.d. museichefen Lars O. Lagerqvist meddelat en innehållsrik orientering om estlandssvenskarnas historia.

Hans Gillingstam

Diplomatisk flaggbränning

Det verkar som Leif Leifland skulle gå samma väg som Gunnar Häggglöf – efter en förnämlig diplomatisk karriär framträder även han som författare till samtids-historiska arbeten. Sin förmåga att överblicka ett diversifierat arkivmaterial och analysera trassliga händelseförlopp har han visat i *Svartlistningen av Wenner-Gren* och *General Böhmes val* om krigsslutet i Norge.

Nu föreligger *Frostens år* (Nerenius & Santerus 1997, 230 s., ill., personreg.) varmed avses den drygt årslånga period 1973–1974 då de diplomatiska förbindelserna mellan USA och Sverige var lagda på is av Washington på order av president Nixon. Detta med anledning av ett uttalande av statsminister Palme 23 december 1972 om de amerikanska flygbombningarna av Nordvietnams huvudstad Hanoi, det skall strax redovisas nedan. Förste man på svenska ambassaden i Washington under denna istid var Leifland med ställning som minister. Beskickningschefen, ambassadör Hubert de Besche avgick nämligen enligt tidigare uppgjort schema på nyåret 1974. En ny amerikansk ambassadör, Yngve Möller, hade av USA beviljats agree-mang. Men efter Palmes uttalande upplyste State Department alltså amerikanska UD, att Möller inte längre var välkommen ("it would not be useful for de Besche's successor... to proceed to Washington at this time").

Vad hade då Palme sagt om bombningen av Hanoi som till den grad fick den amerikanska statsledningen att känna sig förörrättad? Palme hade kallat bombningarna "ett ildåd" och jämfört med andra ildåd i historien vilka han exemplifierade med ett antal namn, först Guernica (staden som lades i ruiner av tyskt flyg under inbördeskriget i Spanien) och till sist Treblinka, det tyska förintelseläger där hundratusentals judar gasades ihjäl under andra världskriget.

Medan Sverker Åström i sina memoarer säger att det genast "blev klart att Nixon var urförbannad" men i detta sammanhang inte alls nämner Nixons utrikes-

politiska rådgivare (senare utrikesminister) Henry Kissinger gör Leifland för sin del Kissinger till den drivande kraften bakom Nixons ursinniga reaktion med beslutet om diplomatisk frysning. "Palmes språkbruk sårade honom djupt som jude – hur kunde det under andra världskriget inte särskilt heroiska Sverige ha panna att jämföra den amerikanska krigsföringen i Vietnam med de amerikanska förintelselägren för just judar?" Det bör nämnas att Åström – som Palme inte lyckades få tag i före sitt uttalande – genast sade till Palme "att hur mycket jag än instämde i protesten det var fel att göra parallellen till den nazistiska utrotningen av judarna. Det kunde uppfattas som om Nixon var en Hitler."

Man kan fråga sig vilken den amerikanska, närmare bestämt Kissingers, reaktion på Palmes uttalande hade blivit om namnet Treblinka hade uteslutits. Ty det var på intet sätt endast Sverige som hade protesterat mot bombningarna. Före Palme hade både danska och norska regeringarna gjort skarpa protester, den norske statsministern skulle i sitt nyårstal beteckna bombningarna som "en skamfläck i mänsklighetens historia". Det kom protester från hela världen. Det var heller inte så att endast Sverige fick erfara amerikanska missnöjesyttringar. Danmark fick t.ex. vänta demonstrativt länge innan en nyutnämnd amerikansk ambassadör tillträdde sin post. Och mot Australien – vars utrikesminister kallat medlemmar av den amerikanska regeringen för "galningar" ("maniacs") – riktade USA i sin tur en skarp protest. Men därvid stannade det.

Vad nu gällde Sverige så hade Nixon länge haft vårt land under observation. Särskilt då den politiker som 1969 blev statsminister efter att året innan ha vandrat i fackeltåg till amerikanska ambassaden sida vid sida med Nordvietnams ambassadör i Moskva. Vid nyheten om Palmes upphöjelse till statsminister gav Nixon – enligt Leifland "uppenbarligen bragt helt ur balans" – order till State Department att undersöka på vilka områden USA kunde avbryta vidare umgänge med Sverige, alltså något vida mer omfattande än en diplomatisk frysning. "Vad som exakt hände med denna Nixons instruktion vet jag inte", skriver Leifland. Av allt att döma hände i praktiken ingenting. Dock, när Palme 1970 besökte USA vägrade Nixon att ta emot honom.

Vad hände då 1973? I det amerikanska genmälet på Palmes uttalande blev, inte oväntat, jämförelsen med de nazistiska ogärningarna en huvudpunkt. Man kunde i Washington "inte erinra sig att den svenska regeringen någonsin gjort ett uttalande om nazisternas handlingar som kunde jämföras med det uttalande som nu gjorts beträffande den amerikanska regeringen." Saken blev så mycket värre med tanke på Sveriges "samarbete" med det nazistiska Tyskland under andra världskriget. Ett i huvudsak av Sverker Åström formulerat brev från Palme till Nixon mottogs med isande tystnad, i brevet sade sig Palme bl.a. "personligen stå i djupaste tacksamhetsskuld för den inspiration som amerikanska demokratiska ideal har bjudit mig." Samtidigt upprepades vädjan om ett stopp för bombningarna.

Så vidtog då "frostens år". Det var väsentligen en frost av politisk, mest diplomatisk, art. Ambassadörs-

posterna i respektive huvudstäder stod obesatta, personalen vid svenska ambassaden i Washington – med Leifland i spetsen – placerades långt ner på rangrullan och det var stopp för officiella svenska besök i USA. I Stockholm instruerades personalen att ”undvika” alla högnivåbesök.

Men! ”I Nixons nedfrysningsbeslut... sades uttryckligen att utbytet på tre områden... skulle fortgå utan restriktioner: ’the scientific and military spheres’ samt ’the trade field’.” Det betyder att nedfrysningen väsentligen blev en symbolisk handling, ett slags flaggbränning om man får använda en till nedfrysning motsatt bild. Leifland redovisar noga hur handelsutbytet fortgick ostört, detsamma gällde amerikanska leveranser till det svenska försvaret. Det antogs viktigt också för USA: s säkerhet och det tog över Nixons vrede.

Vid tiden för bannbullen mot Sverige var Nixons popularitet i stadigt avtagande. Han hade blivit vald bl.a. tack vare sitt löfte om slut på kriget i Vietnam, ett löfte som han inte förmått infria. Därtill kom avslöjandena vad gällde presidentens vetskap om inbrottet i det demokratiska partiets lokaler i Watergate, avslöjandena som småningom skulle tvinga Nixon att avgå. Under sådana förhållanden var det inte konstigt att åtskilliga politiker – särskilt inom det demokratiska partiet – redan från början var mer eller mindre avog mot Nixons tilltag att frysa förbindelserna med ett land därför att dess regeringschef kritiserat bombningarna av Hanoi. En annan sak var att ”nästan alla ansåg jämförelsen med de nazistiska illdåden gå över gränsen, långt över gränsen, för det acceptabla.”

Redan en av de första dagarna i januari 1973 förklarade en demokratisk senator att ”de åsikter som framförts av hr Palme återger de tankar... som omfattas av tiotals miljoner amerikanska medborgare.” Naturligtvis fanns det också, särskilt bland republikanerna, inflytelserika politiker som helhjärtat stödde Nixon och slog ned på Sverige. För Leifland och hans personal gällde att iakta moderation i umgänget med sympatisörerna, ett livligt sällskapande kunde väcka uppmärksamhet, riskabel med tanke på Nixons ”monomana misstänksamhet.”

Sympatisörernas viktigaste talesman var demokraten Hubert Humphrey som i juli 1973 ”stod redo att fyra av sitt grova artilleri” med ett resolutionsförslag där Nixons nedfrysning skarpt kritiserades medan den svenska regeringens politik nämndes med uppskattning. Resolutionsförslaget godkändes av senatens mäktiga utrikesutskott med 14 röster mot 3, också tunga republikaner hade gått emot Nixon. Kort efter detta resolutionsförslag avgick Nixons utrikesminister William Rogers och efterträddes av Henry Kissinger. Han hade varit pådrivande bakom nedfrysningen, men nu hade markeringen gjorts och Kissinger var på ett annat sätt än Rogers angelägen om goda förbindelser med kongressen. Av olika skäl gick det emellertid långsamt med normaliseringen, bl.a. tycks Palme personligen haft svårigheter vad gällde kontakter med representanter för USA. Ett nytt resolutionsförslag av den outröttlige Humphrey med krav på ”omedelbart utbyte av ambassadörer med Sverige” antogs av senaten med 78 röster mot 7.

Det kom till skifte på utrikesministerposten också i Sverige. Krister Wickman avgick och efterträddes av en socialdemokratisk tungviktare, Sven Andersson, som gällde för att vara proamerikansk och som ”i enrum kunde falla uttalanden om Vietnamkonfliktens plats i svensk utrikespolitik som inte skulle ha fallit Palme på läppen”. Samtidigt blev det dock känt i Washington (men inte i Stockholm) att Palme vid ett möte med Nordiska rådet hade för Islands regeringschef framhållit vikten av att amerikanska förband fick förbli stationerade i Keflavik utanför Reykjavik. Leifland säger sig personligen finna Palmes agerande i detta fall ”förbryllande” men finner ingen anledning att betvivla riktigheten i den amerikanska uppteckningen.

I varje fall var allt nu upplagt för återgång till normala förhållanden. Den 26 november godkände Nixon förslaget om en upptining av relationerna och i slutet av januari 1974 kunde Leifland för första gången på mer än ett år träffa cheftjänstemän på State Department. Yngve Möller som huvudsakligen hade publicistisk bakgrund, hade under tiden tröttnat på att bli stående i portgången och blivit ambassadör i Oslo. I stället placerades en högst kompetent karriärdiplomat, Wilhelm Wachtmeister, i Washington, där han skulle göra en uppskattad insats. Den värsta krisen i de svensk-amerikanska förbindelserna var därmed överstånden och har väl numera börjat överantvaras åt glömskan.

Med all rätt menar Leifland att förhållandet mellan USA och Sverige aldrig återfår sin idylliska 50-talsprägel då välständets Amerika och ”Sweden the middle way” i vida kretsar gällde som ideal. Med globaliseringen av ekonomin kanske dessutom Wall Street börjat ta loven av Washington. *Frostens år* är i sitt slag ett perfekt arbete, som har mycket att ge som studie i internationell politik, i diplomatisk krishantering och, inte minst, i psykologi. Leif Leifland är ingen dålig människokännare och det har varit värdefullt.

Ulf Brandell

Diplomatmemoarer

Wilhelm Wachtmeister: *Som jag såg det. Händelser och människor på världsscenen.* (Norstedts, Stockholm 1996, 351 s., ill., personregister).

Wilhelm Wachtmeister behandlar i sina memoarer huvudsakligen sin karriär inom UD. Denna karriär varade från 1947 till 1989, och sammanfaller således i stort sett med vad vi kallar ”efterkrigstiden” eller ”det kalla kriget”, dvs. den epok under vilken världspolitikens grundläggande förutsättning var konflikten mellan de två supermakterna. I memoarerna skildrar Wachtmeister svensk utrikespolitik och internationell politik under denna period så som han upplevde dem. Utöver intressanta reflexioner om diplomatens yrke innehåller boken ett antal porträtt av framträdande gestalter på dessa båda arenor. Jag ska uppehålla mig vid några av dessa personporträtt.

En av de gestalter som Wachtmeister skildrar är utrikesminister Östen Undén, som ges ett mycket positivt omdöme: "Med fasthet och konsekvens – låt vara stundom tilltagen i överkant – styrde han Sveriges utrikespolitik förbi det kalla krigets många blindskär". Enligt Wachtmeister förtjänar Undén en "hedersplats i Sveriges moderna historia". Hyllningen är dock inte helt utan nyanser: Undéns "kontaktsvårigheter" ledde ibland till "missade möjligheter att tjäna svenska statsintressen". Wachtmeister nämner två tillfällen vid vilka den slutne och fåordige Undén försummade att genom personlig, informell kontakt försöka tina upp Sveriges tillfälligt kyliga relationer med en annan stat (Sovjetunionen 1959 resp. Belgien 1960–61).

Åren 1955–58 tjänstgjorde Wachtmeister på ambassaden i Moskva. Av Moskvaambassadören Rolf Sohlman redovisar han "en klart övervägande positiv bild": Sohlman var "alltid omtänksam om sina medarbetare och deras familjer", han och hans ryskfödda hustru "skapade en härlig laganda". Sohlman var dock kontroversiell. Flera högt uppsatta personer inom UD ansåg att han tjänade sovjetiska intressen snarare än svenska. Wachtmeister tar avstånd från denna syn. Visserligen kunde Sohlmans vilja att verka för goda svensk-sovjetiska relationer slå över i alltför långtgående "koncilians mot den ryska ledningen", som t.ex. när han ville anordna ett gemensamt svensk-sovjetiskt firande av 250-årsminnet av slaget vid Poltava. Men han var mycket kunnig och kompetent och drevs av en uppriktig och hederlig "strävan att gagna svenska intressen". Wachtmeister tillbakavisar också påståendet att Sohlman skulle ideologiskt sympatisera med sovjetregimen.

Efter Moskvavistelsen blev Wachtmeister diplomatisk assistent åt Dag Hammarskjöld, i vars närhet han befann sig under de sista tre åren fram till dennes död 1961. Wachtmeister karakteriserar Hammarskjöld som oerhört intelligent och allmänbildad samt omtänksam och humoristisk. Dessa egenskaper gjorde samvaron med honom stimulerande. Dock omgav sig Hammarskjöld med en "osynlig intimitetsbarriär" som gjorde att få, om någon, kom honom verkligt in på livet. Hammarskjöld var ytterst hängiven sitt arbete som FN:s generalsekreterare. Hans sätt att sköta arbetet kännetecknades av hans skarpa intelligens, en enorm arbetskapacitet samt en mycket stark känsla för sin integritet som företrädare för världsorganisationen, snarare än för någon enskild nation. Hammarskjöld agerade målmedvetet för att stärka generalsekreterarämbetets makt. Till en början var han framgångsrik. Men Wachtmeister betecknar hans aktiva sätt att spela generalsekreterarrollen som kontraproduktivt. Hammarskjölds aktiva agerande i samband med Kongokrisen gjorde att han förverkade Sovjetunionens förtroende, något som också fick långsiktiga följder. "Idag finns inte mycket kvar av politisk handlingsfrihet hos generalsekreteraren. Stormakterna är inte längre lika benägna att delegera makt åt FN och dess chef".

1968–74 beklädde Wachtmeister posten som polchef, största delen av tiden under utrikesminister Torsten Nilsson. Denne beskrivs som Undéns "absoluta motsats", både som politiker och personlighet. Medan

Undén knappast varit intresserad av råd från medarbetarna uppmuntrade Nilsson synpunkter från deras sida. Nilsson får ett gott omdöme av Wachtmeister: han var "en av de stora skånska socialdemokratiska ledarna", han "förenade en skarp intelligens med slagrutesäker politisk intuition, en härlig humor, gott personomdöme och en stark medkänsla med svaga och förtryckta", och "som sällskapsmänniska var Torsten storartad". Wachtmeister anser dock att Nilsson i utformningen av Vietnampolitiken tog alltför stor hänsyn till den radikala inhemska opinionen. Som polchef ville Wachtmeister ofta moderera uttalanden mot USA:s agerande, då han hade ett ansvar för "våra trots allt livsviktiga förbindelser" med denna stat.

Också Wachtmeisters kontakter med Olof Palme sammanhänge främst med hanteringen av Vietnamfrågan. Palme utmärktes enligt Wachtmeister bl.a. av "ett sällsynt briljant intellekt", "en inre intensitet och lidelse" samt "ett varmt och medkännande hjärta". Wachtmeister skriver dock att hans "tillgivenhet och beundran" för Palme "begränsades av hans polemiska retorik". Ett exempel är Palmes uttalande om USA:s julbombningar av Hanoi 1972, vilka han likställde med bl.a. nazisternas judeutrotning. Effekten av uttalandet blev att det "tog hus i helsike i Washington". Än en gång understryker Wachtmeister att han bekyrrade sig för Sveriges relationer till USA. "Ingen annan visade något större intresse för den trots allt viktiga sidan av ekvationen". Som ett viktigt undantag nämner Wachtmeister Leif Leifland, chargé d'affaires i Washington.

Att överta dennes arbete med att reparera skadorna på förbindelserna med USA blev naturligen en huvuduppgift för Wachtmeister då han 1974 tillträdde posten som Washingtonambassadör, en post på vilken han stannade till sin pensionering 1989. Wachtmeister beskriver många framstående amerikaner, bl.a. de fem presidenterna under hans ambassadörstid. Nixon får visst beröm för sin utrikespolitik – krigs avslutandet och avspänningspolitiken – men detta överskuggas av att han "drog skam och vanära över landets högst ämbete". Han var dessutom "vulgär och osympatisk". Också Ford och Carter kommenteras. Ingen av dem beskrivs som någon större statsman.

Mest ingående porträtteras presidenterna Reagan och Bush. Den förre karakteriseras som "en kombination av ideolog och pragmatiker". "Hans huvudlinje var i inrikespolitiken mindre myndighetsingripande i individens tillvaro.../ och i utrikespolitiken fullständigt avskaffande av kärnvapen. Inom ramen för dessa principer var han en resultatpolitiker, redo i sista hand till nödvändiga kompromisser." Reagan lyckades med sin inrikespolitiska linje, liksom sin ekonomiska politik: "Ronald Reagan hade gjort 80-talet till ett stort decennium i amerikansk efterkrigshistoria." Trots att ingen total kärnvapenavrustning ägt tum var Reagan utrikespolitiskt framgångsrik. Wachtmeister bedömer att hans upprustningspolitik och hårda linje gentemot Sovjetunionen bidrog till att påskynda dess sammanbrott. Om Reagans karaktär och politiska stil skriver Wachtmeister: "Vad som för oss européer kan före-

falla ytligt och banalt i Reagans retorik och personlighet, uppfattas i Amerika gärna som genuint och okonstlat. Hans suveräna brist på respekt för exakthet i fråga om fakta blev statsmannens förmåga att se i stort, utan att låta sig avledas av detaljer.”

Med Reagans efterträdare George Bush utvecklade Wachtmeister redan under dennes tid som vicepresident en personlig vänskap, baserad bl.a. på deras gemensamma tennisintresse. Wachtmeister beskriver i detta sammanhang ”tennisdiplomatins” fördelar. Tennismatcherna med Bush ökade hans möjligheter att som företrädare för ett litet land få tillfälle att utbyta information och synpunkter med presidenten. Det gällde dock att inte ge Bush intrycket ”att jag utnyttjade vårt personliga förhållande till att dra några yrkesmässiga

fördelar”. Wachtmeister berörde därför aldrig ”konkreta svenska ärenden”, med ett undantag. Det gällde att få svensk gisslan frisläppt från UNITA-gerillan i Angola, vilken stöddes av USA. Som politiker skiljde sig Bush från den starkt ideologiske Reagan genom att han snarare var en administratör – ”en ämbetsman och diplomat”. Wachtmeister anser att Bushs utrikespolitik kännetecknades av ”beslutsamhet och handlingskraft”. Hans sätt att sköta Gulfkriget var ”en skicklig diplomatisk och militär insats”. Wachtmeister menar dock att Bush förfuskade den enorma popularitet Gulfkriget gav honom. Om han bara markerat ett större intresse för de inrikespolitiska problemen hade han säkerligen blivit återvald 1992.

Olof Kronvall

Tidskriftsöversikt

B-nytt. Nyheter från Riksarkivets byrå för enskilda arkiv. Örjan Romefors skriver om tidningstecknaren Carl Jacobssons ("Jac", 1884–1942) arkiv. – Lars-Olof Wellander presenterar Carl Flormans (1886–1963) – det svenska civilflygets grundare – arkiv. – Lars Erik Hansen om idrottspionjären Clarence von Rosens (1867–1955) och om Signe (1896–1988) och Axel Höjers (1891–1974) arkiv.

Elbogen 1996. Anne Marie Rådström om sin morfar Johan Wilhelm Nordborg (1865–1953), samt om Per Persson (1871–1908) och Magnus Malmström (1862–1926), alla pionjärer inom Folkets Husrörelsen i Malmö. – Anders Carlsten skildrar sin skolgång i Malmö 1928–1942. Porträtt av lärare och kamrater vid Malmö Real- och Latinskolor.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1997. Hans Mayer om journalisten vid Hallands-posten, Johan Svipdag (1894–1981). – C M Nilsson om skulptören Eric Nilsson (1903–1982). – Ingegerd Eriksson-Alvbring om sin uppväxt i Halmstad på 1950- och 1960-talen.

Genos. Tidskrift utgiven av Genealogiska samfundet i Finland. Åke Backström om officerare och civilmilitärer vid 6. Tavastehus indelta finska skarpskyttebataljon 1854–1868, om finländska i rysk krigstjänst skolade generaler samt om ätten Feuerstern, nr 6, "en av de mera meningslösa och kortlivade" på Finlands riddarhus, med endast tre medlemmar. – Leo Nyholm om släkterna Holmström och Trummel. – Ingeborg Dyhr Sylvin om släkten Regnell. – Gunnar Modeen, Tore Modeen och Matti J. Kankaanpää om släkten Kolström-Kolamo-Filivirta-Viherkenttä. – Jarl Pousar om garvarmästare Gustav Savén (1852–1907) i Vichtis och hans familj.

Historisk tidskrift 1997. Börje Björkman diskuterar biografien som konstruktion. – Mats Deland om georgismens främste förkämpe i Sverige, pianosnickaren Johan Hansson (1879–1973). – Temanummer om eliter, bl.a. med artiklar av Åsa Karlsson om släkt- och vänskapsband inom rådskretsen 1680–1718 och av Torbjörn Nilsson om 1800-talets adliga liberaler och dynamiska ämbetsmän.

Kulturen 1997 har som tema modernismen. Artiklar om GAN (Gösta Adrian-Nilsson 1884–1965) och Wiwen Nilsson (1897–1974) av Anna Landberg och Jan Torsten Alstrand. – Stefan Romare skriver om den från Ungern invandrade arkitekten Fred Forbat (1897–1972). – Tomas Tägil om arkitekten Hans Westman (1905–1991).

Orrö fällk. Medlemstidning för Gotlands genealogiska förening 1997. Erik R. Lindström skriver om handelsmännen Jacob Lindströms (1764–1818) sjöfart.

Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift 1997. Reinert Kvillerud skriver om småbarnsnamn i moderna födelseannonser. – Nekrolog över Ortnamnssarkivets arkivarie Helge Lindberg av Allan Rostvik.

Presshistorisk årsbok 1997. Rolf Olson skriver om pressfotografdynastin Malmström: Axel (1872–1945), sonen Viktor (1897–1962) och sonsonen Åke (f 1933). – Kristina Lundgren skildrar kvinnliga journalister på 1930-talet. – Sören Larsson skriver om Set Poppius (1885–1972), grundare av Poppius journalist-skola.

Släktforskarnas årsbok 1997. Pontus Möller om den utdöda apotekarsläkten Berchelt, invandrad från Tyskland på 1500-talet. – Urban Sikeborg om Gustav Vasas fogde Lasse Olsson ("Björnram", c:a 1495–1571) och hans ättlingar. – Ulla Törnquist-Esping skriver om urmakaren i Jönköping Johan Barkman (1786–1842) och hans släkt. – Sven Wallerstedt om den egensinniga bonden i Näsby, Oppunda, Södermanland, Olof Larsson Trump (död 1727), och hans släkt. – Sune Lindqvist om några Linköpingspräster på 1500-talet och deras ättlingar.

Släkthistoriskt forum 1997. Sven Wallerstedt om överste Wilhelm von Salzburg och hans maka Karin Lilliehök (bägge döda 1648). – Örjan Hedenberg skildrar sjöofficieren och lotsdirektören Mårten Kullenbergs (1695–1753) karriär. – Pontus Möller skriver om officeren Jacob Grundels (1657–1737) olovliga kärlekshandel. – Per Ericsson skildrar släkten Swan i Jönköpings under 1600-talet. – Ingeborg Brunkhorst skriver om sin mormor

Ingrid Ahlgren, g. Ekstrand (1852–1921). – Sven Bankeström om sjöofficeren Fredrik Sjöbohm (1753–1829).

Släkt och hävd 1997. Niklas Hertzman skriver om sin häxdömda anmoder Johanne Pedersdatter (död 1622) och hennes familj i Stavanger. – nekrolog över Adam de Heymowski (1926–1995) av Christopher von Warnstedt. – Marko Landberg skriver om finländska inslag i Stockholms stads råd under medeltiden: Peter Finvidsson Ålänning, Nils Pedersson, Nils Magnusson, Mats Hermansson, Olof Mickelsson och Olof Skrivare. – Pontus Möller skriver om Österfärnebo-(Torsåkers)-grenen av den ointroducerade ätten von Knorring. – Dag Retsö publicerar listor på svenska invandrare till Brasilien. – Gunnar H. Löwegren skriver om kyrkoherden Segericus Orre (död 1708) och hans familj. – Pontus Möller skriver om kapten Axel Fredrik Kuylenstiernas

(1799–1841) död. – Berit Sjögren om sergenten Sven Cronoskytt-Silkelocks (1697–1763) faderskapsmål med sin svägerska Brita Maria Tornerefelt (1697–1778). – Göran Sparrlöf skriver om Smålandssläkten Klint (af Klint) under 1600-tal och tidigt 1700-tal.

Swedish American Genealogist. Peter Stebbins Craig fortsätter redogörelsen för invandrare till Nya Sverige 1638–1664, och skriver om den mystiske Benjamin Björn, läkare i den amerikanska armén under frihetskriget men återutvandrad omkring 1781, sannolikt till Sverige, utan att mera höras av. – Nils William Olsson om svenska invandrare till Charleston före 1851. – Roger Kvist om svenskar i 43rd Illinois Volunteer Infantry under amerikanska inbördeskriget. – Lila och Wendy Kirkwood om Hulda Johannesson från Jönköping (1873–1951) och hennes släkt.

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1997

Personhistoriska samfundets årsmöte 1997 ägde rum i stadsmissionens lokaler i Gamla Stan torsdagen den 17 april.

På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1996 års förvaltning.

Till samfundets ordförande omvaldes riksarkivarie Erik Norberg. Till styrelseledamöter omvaldes FD Björn Asker, professor Göran Dahlbäck, FD Lars Ericson, FD Ulla Johanson, FD Solfrid Söderlund, FK Lena Ånimmer samt FD Gunnar Åselius. Till ny ledamot av styrelsen efter förre riddarhusgenealogen Pontus Möller, som undanbett sig omval, valdes nuvarande riddarhusgenealogen Lars Wikström.

Göran Dahlbäck omvaldes att tillsammans med ordföranden och redaktören ingå i redaktionsutskottet.

Kanslichefen Björn Bergman omvaldes på posten som den ene av samfundets två revisorer. Till revisor efter fil.lic. Göran Wendel, som undanbett sig omval, valdes fil.lic. Lars Olof Skoglund. Till revisors-suppleanter valdes FD Andreas Tjerneld och fil.lic. Evabritta Wallberg.

Efter årsmötet höll förre direktören för Nobelstiftelsen Stig Ramel föredrag om Gustaf Mauritz Armfelt.

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag omvaldes Lena Ånimmer till samfundets sekreterare, Björn Gäfvert till dess skattmästare och Gunnar Åselius till redaktör för samfundets publikationer.

Förkortningslista

HT	Historisk Tidskrift
KB	Kungl. biblioteket
KVA	Kungl. Vetenskapsakademien
LUB	Lunds Universitetsbibliotek
PHT	Personhistorisk Tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt Biografiskt Lexikon
SJH	Scandinavian Journal of History
SRP	Svenska Riksrådets protokoll
UB	Universitetsbibliotek
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek

Personregister

- Absalon, da. biskop, 155
Adlersparre, Karin-Sophie, (Esselde), 38ff.
Adrian-Nilsson, Gösta ("GAN"), konstnär, 179
Æreus Philaletha (pseud.), eng. alkemist, 102ff.
Afzelius, Arvid August, förf., präst, 94
Agardh, K. A., prof., biskop, 94, 107, 138
Agrell, Alfnil, förf., 58
Ahlberg, Märta, se Wessén
Ahlenius, Holger, litteraturhistoriker, 43
Ahlgren, Ingrid, 180
Ahlmann, Hans, prof., 151
Ahlund, Nils, prof., 144ff.
Alexander I, ry. kejsare, 5
Alexandra Pavlovna, ry. storfurstinna, 3f.
Almquist, Carl Jonas Love, författare, 16ff., 90ff.,
161
-, Jan Eric, prof., 59ff.
-, arkivråd, t.f. riksarkivarie, Johan Axel, 59ff.
Alstrand, Jan Torsten, konstnär, 179
Andersson, Elis, red., 164
-, Ingvar, riksarkivarie, 147
-, Sven, utrikesmin., 176
Andrae, Tor, prof., biskop, 142ff.
Andréon, Georg, prof., landshövding, 163
Annerstedt, Ture, biskop, 138
Armfelt, Gustaf Mauritz, militär, hovman, 1ff., 159f.
-, Hedvig Ulrika, 1ff., 159
Armini, Harry, t.f. prof., 163
Arwidsson, Torsten, kommandör, 125
Aspelin, Gunnar, prof., 163f.
Asplund, Nils, 162
Atterbom, Ebba, se Ekenstam
-, Per Daniel Amadeus, skald, 90ff., 142
Aulard, Alphonse, fr. prof., 166
Azzolino, Decio, kardinal, 81
Azzolino, Pompeo, 81
- Baader, Frantz von, ty. förf., 108ff.
Bajer, Fredrik, da. redaktör, 43
Barkman, Johan, urmakare, 179
Barthélemi Touissant, sidenfabrikör, 1
Bassewitz, von, överadjutant, 5
Beckman, Birger, förläggare, 146
Bendixson, Arthur Lars, pedagog, förf., 54f.
Benedictsson, Victoria, förf., 41ff.
Benzelstierna, Lars, biskop, 137
Bengtsson, Frans G., förf., 168
Berchelt, apotekarsläkt, 179
- Bergensträhle, landshövding, 19ff.
Bergman, C. G., prof., 62
-, Gösta, prof., 147
Bergquist, B. J., teolog, 107
Bernadotte, Oscar, prins, 129
Bertil, prins, 168
Berzelius, Jöns Jacob, prof., 142
Besche, Hubert de, ambassadör, 174
Beurling, Bengt, prof., 168ff.
Bildt, Carl, diplomat, historiker, 79f.
-, Gillis, 126f.
-, Knut, general, 165
Billberg, Gustaf Johan, botaniker, 99ff.
Björn, Benjamin, amerik. arméläkare 180
Blake, William, eng. skald, 101f.
Blanche, August, förf. 161
Blücher, Gebhard Leberecht von, preuss.
generalfältmarskalk, 4
Bock, Carl, no. naturforskare, generalkonsul, 118ff.
Boheman, Erik, kabinetssekr., 169
Bonnier, Tor, förläggare, 166
Bourgouin, Angélique Charlotte Denise, se Peyron
Boëthius, Simon, prof., 64
-, Ulf, litteraturhistoriker, 39ff.
-, Karl, prof., 62
Braddon, Mary, 39
Brandes, Georg, da. litteraturkritiker, 43
Brandt, Fritiof, da. prof., 164
Brate, Erik, runolog, 146
Braudel, Ferdinand, fr. historiker, 87
Bremer, Fredrika, förf., 40f., 114, 161
Bring, E. S. prof., 107
Broberg, hovtjänsteman, 85
Brontë, Charlotte, eng.förf., 42f.
Brune, fr. marskalk, 6
Brunnmark, präst, 98
Brändström, Per, officer, 2ff.
Bush, Georg, amerik. president, 177f.
Båått, Seved, generalguvernör, 79
Böhme, Jakob, ty. skomakare, alkemist, 109
- Carl XIV Johan, konung, 10f., 15
Carl, prins, 123
Carlsten, Anders, 179
Carter, Jimmy, amerik. president, 177
Cassirer, Ernst, prof., 163f.
Cederschöld Fredrik Johan, prof., 115
Chakrabongse, siam. prins, 124
Chakri, siam. kungahus, 117

- Chira, siam. prins, 131
 Christian X, da. kung, 170
 Chulankorn, siam. konung, 117ff.
 Chydenius, Anders, präst, riksdagsman, 157f.
 Clarke, siam. diplomat, 129
 Coleridge, Samuel, eng. skald, 99
 Collett, Camilla, förf., 45f.
 Cronoskytt-Silkelock, Sven, sergeant, 180
 Curman, Sigurd, 29, 144
- Dahlquist, Sixten, 144
 Damrong, siam. prins, 131
 Dardel, Gustaf Fredrik Nils von, diplomat, 170
 Davidson, David, prof., 73
 De Geer, Louis, statsmin., 111, 161
 De la Gardie, Magdalena Christina, 3
 –, Hedvig Ulrika, se Armfelt
 –, Jacob Pontusson, greve, 95f.
 Delin, Carl, prof., 60ff.
 Deléen, boktryckare, 99
 Desirée, drottning, 10
 Devan, siam. prins, 127
 Dewavongse, siam. prins, utrikesmin, 120ff.
 Dobbs, B. J. T., eng. idéhistoriker, 102
 Douglas, Torsten, 165
 Döbeln, Carl von, general, 2ff.
- Edgren, Ann-Charlotte, se Leffler
 Egil Skallagrímsson, isl. skald, 155
 Ehnmark, Elof, radiochef, 164
 Ehrenström, Johan Albert, 2
 Ehrensvärd, C. A., general, 165, 169
 –, Gösta, amiral, 165
 Ekenman, se Ekenstam
 Ekenstam, Bille, 110
 –, Catharina Juliana, 91
 –, Catharina Margareta, 91
 –, Ebba, 111f.
 –, Fabian Wilhelm von, präst, prof., 90ff.
 –, Israel, 110f.
 –, Nils Adolf, överste, 91
 –, Sofia Charlotta, 105ff.
 Ekman, C. G., statsmin., 62
 –, Oscar, donator, 162f.
 –, Stig, historiker, 169
 Ekstrand, Ingrid, se Ahlgren
 Eliot, George (Mary Ann Evans), eng. förf. 43,
 Elisabeth Rehn, finl. politiker, 155
 Elovson, Harald, språkforskare, 146
 Engberg, Artur, ecklesiastikmin., 164
 Engeström, Lars von, greve, diplomat, 96
 Engström, Lisa, 151
 Engströmer, Thore, prof., 63f.
 Engzell, Gösta, diplomat, 170
 Erik Samuelsson, torpare, 149
 Eriksson-Alvbring, Ingegerd, 179
 Eskelin, Karolina, finl. kirurg, 167
 Essen, Hans Henrik von, greve, generalguvernör, 4ff
 Estlander, C. G., finl. redaktör, 47ff.
 Eugen, prins, 123
- Fallén, Carl Fredrik, prof., 115
 Faustman, Edvard, 161
 Fehr, Martin, prof., 68f.
 Fersen, Axel von, 2
 –, Sophie von, 156
 Feuerstern, finl. adelsätt, 179
 Fjärstedt, Biörn, biskop, 137
 Flaxman, John, eng. skulptör, 99ff.
 Flodin, Johan Gustaf, biskop, 138f.
 Florman, Carl, flygare, 179
 Flygare, Edvard, litteraturkritiker, 42
 Forbat, Fred, arkitekt, 179
 Ford, Gerald, amerik. president, 177
 Forsell, Johan, redaktör, 146
 Forssell, Nils, historiker, 167
 Frank, Othmar, ty.munk, orientalist, 96ff.
 Frederiksen, Emil, lektor, 148
 Fredrik I, konung, 1
 Fredrik Wilhelm IV, preuss.konung, 2
 Fredrika Dorothea Wilhelmina, drottning, 4, 7
 Fries, Elias, botaniker, 94, 107
 Friesen, Otto von, prof., 144f.
 Friis, Astrid, da. prof., 167
 Friis, Torsten, general, 165
 Frykenstedt, Holger, prof., 164
 Fröding, Wilhelmina, se Hierta
- Gardberg, Carl Jacob, finl. statsantikvarie, 140
 Garling, Signe, student, 163
 Geijer, Erik Gustaf, prof., historiker, 15, 94ff.
 Geijerstam, Gustaf af, förf., 58
 Gierow, Karl Ragnar, akademisekreterare, 148
 Gjörwell, Carl Christopher, publicist, 104
 Grafström, T. F., biskop, 137
 Granberg, estlandssvensk släkt, 174
 Grimberg, Carl, historiker, förf., 162
 Gripenstedt, Johan August, finansmin., 161
 Gripenstierna, Fredrik, frih., 168
 Grundel, Jacob, 179
 Grundtvig, N. F. S., da. kyrkoman, folkbildare, 162
 Gustav II Adolf, konung, 153f.
 Gustav III, konung, 1f., 137, 158, 168
 Gustav IV Adolf, konung, 2ff.
 Gustav V, konung, 123ff., 170
 Gustav VI Adolf, konung, 168
 Gyllenkrok, Axel, överste, 165
 Gyllensten, Lars, prof., 164
 Gyllenstierna, Eric, envoyé, 167f.
 –, Wanda, 168
 Götherhielm, Catarina Margareta, se Ekenstam
 Günther, Christian, utrikesmin., 169f.
- Hagman, Torsten, kommandörkapten, 165
 Hahr, Erik, arkitekt, 162
 Hallamaa, Reino finl. överste, 169
 Hamberg, Einar, revisor, 174f.
 Hamilton, Carl, envoyé, 168
 Hammar, H. B., präst 137
 Hammarskjöld, Dag, generalsekretare, 177
 Hamnberg, estlandssvensk släkt, 174

- Hansen, Borghild, se Wessén
Hansson, Johan, pianosnickare, 179
Hansson, P. A, statsmin., 169
Hazelius, Arthur, museiman, 110
Heap-Åberg, Lawrence, filosof, 54f.
Hebbe, Vendela, journalist, förf., 30, 161
Heckscher, Eli, prof., 172
Hedberg, N. B., ingenjör, 128
Hedberg, Olle, förf. 142
–, Tor, förf., 58
Hedborg, kapten, 134
Hedborn, Samuel, förf., präst, 94
Heden, Hjalmar, fil. dr., 164
Hedin, Greta, lektor, 163
Hedlund, S. A, redaktör, 162
Hedvig Elisabet Charlotta, drottning, 2, 155f.
Heggestad, Eva, litteraturhistoriker, 45
Hellstenius, A. J. Prof., 92
Hesselman, Bengt, prof., 147
Hessler, Carl Arvid, prof., 164
Heurilin, student, 93
–, C. I., biskop, 138
Heyman, estlandssvensk släkt, 174
Heymowski, Adam de, bibliotekarie, 180
Hierta, Lars Johan, redaktör, 161f.
–, Wilhelmina, 161
Hill, K. J. D., prof., 107
Hindmarsh, Robert, eng., 101
Hjärne, Christina Charlotta, 155f.
–, Erland Fredrik, säteriägare, 156
–, Harald, prof., 69, 164
–, Urban, prof., 156
Hofling, bokhållare, 31ff.
Holmberg, Erik, prof., 163
Holmbergson, Johan, prof., 63
Holmbäck, Åke, prof., 62ff., 148
Holmström, finl. släkt, 179
Humphrey, Hubert, amerik. senator, 176
Husén, Torsten, prof., 164
Hylander, Anders, prof. 93
Hägerström, Axel, prof., 70ff.
Hägglöf, Gunnar, ambassadör, 175
Hänninger, Nils, 147
Höckert, Robert, språkforskare, 149
Höfler, Otto, runforskare, 146
Höjer, Axel, läkare, 179
–, Signe, läkare, 179
–, Torvald, prof., 10, 167
Hörstadius, familj, 61
- Ibsen, Henrik, no. förf., 53f.
Ignell, Nils, teolog, 111
Ingelgren, Georg, skald, 94
Israel, Menasseh ben, rabbin, 86
- Jacobsen, Lis, da., 148
Jacobsson, Carl ("Jac"), tecknare, 179
–, Malte, prof., landshövding, 163f.
–, Nils, lektor, 142
Jangfeldt, Bengt, slavist, 164
- Jansson, Sven B. F., prof., 145
–, Valter, prof., 146f.
Jarring, Gunnar, ambassadör, 167.
Johanesson, Hulda, 180
Johanne Pedersdatter, 180
Johannisson, Ture, prof., 146ff.
Johansson, Alf W., historiker, 165
–, J. Viktor, bibliotekarie, 164
Johansén, Anders, 99
Johnson, Axel, redare, industriman, generalkonsul, 116ff.
–, Axel A:son, redare, industriman, generalkonsul, 121ff.
–, Brita Christina, 116
–, Carl Johan, sadelmakare, 116
–, Helge, vicekonsul, 121ff.
–, Ivar, skulptör, 146
Johnsson, Melker, lektor, 163
Jónas Jónsson fra Hrflu, isl. politiker, 155
Josephine, fr. kejsarinna, 8
Jung, Helge, general, 165
Jutikkala, Eino, finl. prof., 140
Jørgen Jørgensen, da. prof., 164
- Kahl, A. J., prof., 107ff.
Karl X, konung, 77
Karl XIII, konung, 2ff., 159
Karlgrén, Bernhard, prof., 163
Katarina II, ry. kejsarinna, 3
Kejne, Karl Erik, präst, 171
Kellenbenz, Hermann, ty. historiker, 83f.
Kennan, George, amerik. diplomat, 168
Kerfstedt, Amanda, finl. förf., 47ff.
Key, Ellen, förf., 44
Kinander, Ragnar, lektor, 143
Kissinger, Henry, amerik. utrikesmin., 175f.
Kjellberg, Lennart, prof., 165
Kjellman, Hilding, prof., landshövding, 163
Kjellén, Rudolf, prof., 163
Klint, Smålandssläkt, 180
Knorring, ätt, 180
Koch, Axel, prof., 148
Kollontay, Alexandra, sov. diplomat, 168
Kolström-Kolamo-Filivirta-Viherkenttä, finl. släkt, 179
Kovalesky, Sonja, prof., 58, 162
Kristina, drottning, 77ff.
Krog, Gina, no. feminist, 155
Kruse, Mathilda, förf., ("Stella Kleve"), 50ff
Kruusius-Ahrenberg, Lollo, finl. prof., 167
Kuylenstierna, Axel Fredrik, 180
- Lagerberg, O., kommandör, 129
–, Sven, historiker, 153
Lagerlöf, Selma, förf., 41
Lamm, Martin, prof., 150
Larsson, Hugo, 142ff.
Lasse Olsson ("Björnram"), fogde, 179
Leander, Folke, lektor, 164
Leffler, Ann-Charlotte, förf., 50ff.

- Lehnberg, Magnus, biskop, 142
 Leidenius, Laimi, finl. prof., 167
 Leifland, Leif, ambassadör, 175ff.
 Leijonhufvud, Karin Sophie, se Adlersparre
 –, Sigrid, 41
 Leopold I, tysk-romersk kejsare, 87
 Leopold, Carl Gustaf af, skald, 142
 Lidman, Sven, förf., 60, 165
 Lidén, Evald, prof., 148
 Lillie, Metta, 155f.
 Lilliehöök, Karin, 179
 Lindberg, Helge, arkivarie, 179
 Lindblad, Gustaf, prof., 148
 Lindblom, Andreas, 149
 –, Jacob, biskop, 142
 –, Johannes, prof. 144
 Lindfors, Anders Otto, prof., 115
 Lindh, Nils, pressråd, 168
 Lindquist, Ivar, prof., 147f.
 –, Natan, prof., 148
 Lindroth, Hjalmar, prof., 147f.
 Lindstam, Harry, t.f. prof., 163
 Lindström, Jacob, handelsman, 179
 Ljung, Lennart, general, 174
 Ljungdahl, Axel, 165
 Ljunggren, Karl Gustaf, prof., 147f.
 Lopez Suasso, judisk bankirfamilj, 82
 Lundegård, Axel, förf., 58
 Lundell, J. A., prof., 147
 Lundstedt, Vilhelm, prof. 68ff.
 Lundström, Carl, tändsticksfabrikör, 14ff.
 –, Janne, tidningsman, 14ff.
 –, Jenny, 26
 –, J. P., boktryckare, redaktör, bankman, 13ff.
 –, Wilhelm, prof., 163
 Löfstedt, Einar, prof., 147
 Löfström, Sigrid, se Raabe
 Lönnquist, Bo, finl. prof. 140f.
 Lönnroth, Erik, prof., 163f.
- Magnus Eriksson, konung, 152f.
 Maha Vajiravudh, siam. konung, 117ff.
 Malling, Mathilda, se Kruse
 Malmström, Axel, fotograf, 179
 –, Bernhard Elis, litteraturkritiker, 42
 –, Magnus, arbetare, 179
 –, Viktor, fotograf, 179
 –, Åke, fotograf, 179
 Marcellus av Skálholt, isl. biskop, 155
 Marc-Wogau, Konrad, prof., 164
 Maret, Georges, fr. utrikesmin., hertig, 10
 Margareta, drottning, 153
 Martins, judisk bankirfamilj, 82
 Mats Hermansson, rådmän, 180
 Mjöberg, Josua, 147
 Moberg, Lennart, prof., 148
 –, Vilhelm, 153, 171f.
 Modéer, Ivar, prof., 148
 Mohlin, Maj, kontorist, 163
 Molin, Nils, bibliotekarie, 146
- Monkut, siam. konung, 132
 Monte, Giovanni Mattia, 82
 –, Orazio del, hovman, 80ff.
 Munksgaard, Ejnar, da. 148
 Munthe, Arne, historiker, 167
 Murray, Gustaf, biskop, 137
 Möller, Gustav, socialmin., 173
 Möller, Yngve, ambassadör, 175f.
 Mörner, Carl, general, 8
- Nagell, Tryggve, prof., 168
 Nai Chorn, siam. diplomat, 122f.
 Napoleon I, fr. kejsare, 4ff.
 Natt och Dag, Jan Axelsson, 156
 Naumann, Mathilda, förf., 43ff.
 Ney, Birgitta, litteraturhistoriker, 45
 Nicolaus Ragvaldi, ärkebiskop, 154
 Nikander, Gabriel, finl. prof., 140
 Nils Pedersson, rådmän, 180
 Nilsson ("Piraten"), Fritiof, förf. 66f.
 Nilsson, Torsten, utrikesmin., 177
 Nixon, Richard M., amerik. president, 175f.
 Norberg, Matthias, prof., 92f., 112
 Norborg, Johan Wilhelm, arbetare, 179
 Nordal, Sigurdur, isl., 149
 Nordberg, hamnkaptän, 134f.
 Nordencrantz, Anders, nationalekonom, 157f.
 Nordenfelt, Torsten Vilhelm, ingenjör, industriman, 125
 Nordenskiöld, August, alkemist, 101ff.
 Nordenskiöld, Bengt, general, 165
 Nordensvan, Georg, förf., 58
 Nordin, Svante, prof., 165
 Noreen, Adolf, prof., 144ff.
 –, Erik, prof., 147f.
 Norström, Vitalis, prof., 163
 Nunes-Henriques, judisk bankirfamilj, 81f.
 Nunez da Costa, Emanuel, 86
 Nyberg, H. S., prof., 148, 164
 Nyström, Per, historiker, landshövding, 167, 172f.
- Olivecrantz, Johan Paulin, 85
 Olivecrona, Rosalie, redaktör, 40ff.
 Oliver Cromwell, eng. riksprotektor, 87
 Olof Håkansson, no. konung, 153
 Olof Mickelsson, rådmän, 180
 Olof Skrivare, rådmän, 180
 Olson, Emil, prof., 148
 Olsson, Henry, 147
 Orgaz, judisk bankirfamilj, 82
 Orre, Segericus, präst, 180
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 154
- Pale, Erkki, finl. underrättelseman, 169
 Palm, Thede, underrättelseman, 174
 Palmblad, Vilhelm Fredrik, prof., 94
 Palme, Olof, statsmin., 175ff.
 Palme, Sven-Ulric, prof., 167
 Palmstierna, Carl-Fredrik, historiker, 167
 Palmér, Fritiof, student, 163

- Passche, Fredrik, no., 148
 Paues, Anna, prof., 163
 Paul I, ry. kejsare, 3
 Persson, Per, arbetare, 179
 Peter Finvidsson Ålänning, rådmän, 180
 Petersén, Carl, major, 169
 Pettersson, Albert, kammarrättspresident, 65
 Pettersson, Hans, prof., 163
 Peyron, Angélique Charlotte Denise, 1
 –, Barthélemi Touissant, sidenfabrikör, 1
 –, Ludvig, överste, 1ff.
 –, Sofia, 11
 Phya Nond Buri, siam. diplomat, 128
 Phya Sridhamasasana, siam. diplomat, 124
 Piltz, Anders, präst, latinist, 164
 Piper, Augusta, 159
 –, Sophie, se Fersen
 Planander, L., präst, 114
 von Platen, F. J. P., fältmarskalk, generalguvernör, 4
 Polhem, Christopher, uppfinnare, 168
 Poppius, Set, journalist, 179
 Primander, Ingrid, litteraturhistoriker, 41
 Prisdang, siam. prins, 119ff.
- Quensel, Alice, 63
 –, Eberhard, 63ff
 –, Nils, justitieråd, statsråd, 59ff
- Raabe, Sigrid, 29
 Ragnhild av Tälje, 152
 Rantzau, Johann, holsteinsk fältherre, 155
 Rapicani, Franciskus, sekreterare, 85
 Rapp, Torsten, general, 174
 Rappe, Axel d.y., general, 165
 Reagan, Ronald, amerik. president, 177f.
 Reenstierna, Märta Helena, 2, 155f.
 Regnell, finl. släkt, 179
 Rehausen, Gotthard Mauritz von, friherre, diplomat, 98
 Reuterholm, Gustav Adolf, frih., politiker, 159f.
 Reuterskiöld, C.A., prof., 67ff.
 Ring, Herman A., journalist, 132
 Ripley, George, alkemist, 103
 Rogers, William, amerik. utrikesmin., 176
 Rohde, Sven Edvard, filosof, 164
 Rosen, Clarence von, idrottsledare, officer, 179
 –, Göran von, major, 11
 –, Sofia, von, se Peyron
 Rosenstein, Carl von, 142
 Rudbeck, Olof d.y., 156
 Rudenschöld, Magdalena, 159
 Rudin, Waldemar, prof., 142
 Rådberg, C. F., rektor, mystiker, 110
 Rålin, Brita Christina, se Johnson
 Röding, Anna, bibliotekarie, 163
 Röhss, August, donator, 163
- Sanches, judisk bankir, 82
 Sandler, Richard, utrikesmin., 168
 Sandwall, Johan, redaktör, bankman, 13ff.
 Santini, hovtjänsteman, 85
 Savén, Gustaf, finl. garvarmästare, 179
 Schelling, Friedrich, ty. filosof, 96ff.
 Schöne Staf, Erik, prof., 70
 Schück, Adolf, historiker, 61f.
 –, Henrik, prof., 61f.
 Segelberg, Ivar, prof., 164
 Sehmman, Adolf Ludvig, kapten, predikant, 149
 –, Sehmman, Lydia, se Wessén
 Sievers, Eduard, ty. prof., 145
 Sjöbohm, Fredrik, sjöofficer, 180
 Sjögren, Ivar, rättshistoriker, 62
 –, Per A., förläggare, 164
 –, Wilhelm, justitieråd, 62
 Skottsberg, Brita, statsvetare, 163
 –, Carl, prof., 163
 Snellman, Johan Wilhelm, finl. förf., 155
 Soares, judisk bankirfamilj, 82
 Sohlman, Rolf, ambassadör, 177
 Spencer, Herbert, eng. förf., filosof, 50f.
 Spinoza, Baruch, judisk filosof, 86
 Stalin, Josef, sovjetisk politiker, 159
 Staël, Germaine de, fr. förf., 43
 Stavenow, Ludvig, prof., 58ff.
 Steffen, Gustaf, prof., 163
 Stenbock, Carl Magnus, stiftsbibliotekarie, 142
 –, Magdalena Christina, se De la Gardie
 Stenhammar, Johan, skald, 142
 –, Vilhelm, kompositör, 150
 Stiller, Mauritz, regissör, 167
 Strehlenert, A. W., tidningsman, 36
 Strindberg, August, förf., 50ff., 90
 Strömbäck, Dag, prof., 148
 Strömholm, Stig, prof., 164
 Stuart, skotskt kungahus, 87
 Sturtzenbecker, Mårten, förf., 104
 Stähle, Carl-Ivar, prof., 145
 Svalander, Edvard, 29
 –, John, härardshövding, 26ff.
 –, Jonas, lagman, 26ff.
 Svanander, Olof, präst, 98
 Svartz, Nanna, prof., 167
 Sviddag, Johan, journalist, 179
 Swan, Jönköpingsläkt, 179
 Swedenborg, Emanuel, filosof, 97ff.
 Swedlund, Nils, general, 165, 174
 Söderberg, Hjalmar, journalist, förf., 133
 –, Nils, general, 165
 Söderhielm, Alma, finl. prof., 166f.
 –, Werner, 167
 Sönerberg, prof., 115
- Tamm, Viking, general, 165
 Taube, C. E., friherre, biskop, 137
 Tegnér, Esaias, skald, biskop, 107
 Tengström, Jacob, präst, 158
 Teixeira, Diego, judisk bankir, 77ff.
 –, Manuel, judisk bankir, 77ff.

- Thavenius, Robert, historiker, 13ff.
 Thermaenius, Edvard, prof., 163
 Thorén, Torgil, kommandör, 169
 Thyrén, Johan, prof., 66f.
 Thörnell, Olof, general, 165, 169
 Tingstadius, J. A., teolog, 93
 Tingsten, Herbert, prof., redaktör, 60
 –, Lars, general, historiker, 10, 165
 Toll, fältmarskalk, 6
 Tolstoj, Peter Alexandrovitj, ry. general, 4
 Torbacke, Jarl, prof., 165
 Tornerefelt, Brita Maria, 180
 Torulf, Ernst, arkitekt, 162
 Trummel, finl. släkt, 179
 Trump, Olof Larsson, bonde, 179
 Tulk, Charles August, eng. alkemist, 99ff.
 –, John Augustus, eng. mystiker, 100ff.
 Tunberg, Sven, prof., 61, 146
- Ulfeldt, Wilhelmina Christina, da. förf., 155
 Undén, Östen, prof., utrikesmin., 74, 170, 177
- Valensin, judisk bankir, 82
 Valentin, Hugo, historiker, 84f.
 Vesterman, se Heyman
 Viktor Rydberg, prof., skald, 14ff.
 Vising, Johan, prof., 164
- Wachtmeister, Wilhelm, ambassadör, 176ff.
 Wahlgren, Ernst Gotthard, docent, 144
 Wahlström, Lydia, prof., 167
 Wallenberg, André Oscar, bankman, 161
 –, Knut Agathon, affärsman, utrikesmin., 118ff
 Waller, Sture M., historiker, 9
 Wallin, Johan Olov, ärkebiskop, 137
 Wallman, J. H., fornforskare, botaniker, 94ff.
 Warburg, Carl, prof., litteraturhistoriker, 13ff.
 –, Michael Simon, grosshandlare, 24
 Weber, Otto, konsul, 124
- Weibull, Curt, prof., 163
 –, Lauritz, prof., 172
 Wellander, Erik, 147f.
 Wennerberg, Gunnar, förf., ecklesiastikmin., 162
 Wessén, Borghild, 149
 –, C. G. W., kyrkoherde, 142ff.
 –, Lydia, 142ff.
 –, Elias, prof., 142ff.
 –, Erland, 149
 –, Johan, 143
 –, Kerstin, 149
 –, Märta, bibliotekarie, 150
 –, Peter, livgrenadjär, 149
 Westman, Hans, arkitekt, 179
 –, K. G., prof., statsråd, 60ff.
 Wetter, Folke P:son, prof., 65ff.
 Wetterbergh, C. A., litteraturkritiker, 44f.
 Wetterstedt, Gustaf af, hovkansler, 12
 Wickman, Krister, utrikesmin., 176
 Wieselgren, P., 63
 –, Sigfrid, ämbetsman, politiker, 162
 Wikström, Carin, 161
 Wilhelm av Oranien, holl. regent, 87
 Wirsén, Carl-David af, skald, 38ff.
 Wistrand, jur.stud., 64ff.
- Yhlen, von, överadjutant, 6
 de Yllan, judisk bankirfamilj, 82
- Zachrisson, Sofia Charlotta, se Ekenstam
 Zubov, Platon, ry. furste, 3
- Åkermark, Alma, redaktör, 39
 Åkesson, Elof, studentkårsordf., 163
 Åström, Sverker, ambassadör, 175f.
- Österling, Anders, skald, 147

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

NITTIOTREDJE ÅRGÅNGEN
1997
STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM GUNNAR ÅSELIUS

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGL. PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Ludvig Peyron – en svensk europé <i>av Evabritta Wallberg</i>	1
J. P. Lundström och den Sandvallska katastrofen <i>av Johan Curman</i>	13
Qvinlighetens väsen <i>av Git Claesson-Pipping</i>	38
Såsom fil. och jur. stud. i Uppsala omkring 1915. Några minnesbilder <i>av Jan Eric Almqvist</i>	59
Manuel Texeira – drottning Kristinas bankir under tiden i Rom <i>av Andrej Andreewich</i>	77
Fabian Wilhelm af Ekenstam - romantiker och alkemist <i>av Carl-Michael Edenborg</i>	90
Axel Johnson och Siam <i>av Axel Norberg</i>	116
Ordensbiskopar <i>av Gunnar Bendix</i>	136
Från arkiv till folkliv – studier i herrgårdskultur <i>av Henrik Degerman</i>	139
Elias Wessén – anteckningar vid uppordningen av hans arkiv <i>av Allan Ranius</i>	142
Recensioner	
Populär medeltid. M. Hagermann, M. Norberg & L-O Larsson rec. <i>av A. Winroth</i>	152
Krigarkung med svag identitet? E. Ringmar rec. <i>av B. Asker</i>	153
Nordens historia i europeisk belysning. H. Gustafsson rec. <i>av G. Åselius</i>	154
Sjuttonhundratalet i dagböcker. C. Sjöblad rec. <i>av G. Claesson-Pipping</i>	155
En upplysningshjälte. P. Virrankoski rec. <i>av A. Claréus</i>	157
Tragiska prästöden? L. Löthner rec. <i>av C. Bergström</i>	158
Gustaf Mauritz Armfeldts dramatiska levnadsöde. S. Ramel rec. <i>av A. Claréus</i>	159
Det litterata Finland före 1809. H. Grönroos & A-C. Nyman rec. <i>av A. Burius</i>	160
En mångsidig tidningspionjär. A. Lönnroth & P. E. Mattsson rec. <i>av T. Nilsson</i>	161
Fjellstedtare förtecknade. A. Palmquist (red.) rec. <i>av G. Åselius</i>	162
Helsingforsstudenter förtecknade. V. M. Autio rec. <i>av G. Åselius</i>	162
Göteborgs högskola. B. Lindberg rec. <i>av Å. Lilliestam</i>	162
I Minervas sällskap. L. O. Lundgren (red.) rec. <i>av Å. Lilliestam</i>	164
Individualiteter i uniform. G. Arteus (red.) rec. <i>av T. Norman</i>	165
En självförvållat plågsam stund på jorden. K. Ahnlund rec. <i>av J. Torbacke</i>	165
Ensam professor. M. Engman rec. <i>av Å. Lilliestam</i>	166
Sorgsen diplomat. E. Gyllenstierna rec. <i>av G. Åselius</i>	167
Geniet som gav Sverige andrum. B. Beckman rec. <i>av K. Zetterberg</i>	168
Sverige och Holocaust. P. Levine rec. <i>av W. M. Carlgren</i>	170
Liberalism eller bondefrisinne? J. Norberg rec. <i>av T. Nilsson</i>	170
En historisk samhällsingenjör ser i backspegeln. T. Forser rec. <i>av T. Nilsson</i>	172
Från Swedlund till arméhunden Dolly. Evabritta Wallberg (red.) rec. <i>av G. Åselius</i>	174
En estlandssvensks memoarer. E. Hamberg rec. <i>av H. Gillingstam</i>	174
Diplomatisk flaggbränning. L. Leifland rec. <i>av U. Brandell</i>	175
Diplomatmemoarer. W. Wachtmeister rec. <i>av O. Kronvall</i>	176
Tidskriftsöversikt	179
Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1997	180
Förkortningslista	181
Personregister	182

